ПОЛІТИЧНА БІБЛІОТЕКА
:: ПІД РЕДАКЦІЄЮ МИКОЛИ ЗАЛІЗНЯКА ::

Г. БОЧКОВСЬКИЙ

ПОНЕВОЛЕНІ НАРОДИ ЦАРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

ІХ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕНЄ ТА АВТОНОМІЧНІ ПРЯМУВАНЯ

(ДО НАЦІОНАЛЬНОЇ СПРАВИ В РОСІЇ)

НАКЛАДОМ ВИДАВНИЦТВА
1916

Видання і книжки Миколи Залїзняка.*)

І. УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА БІБЛІОТЕКА.

М. ДРАГОМАНІВ — Пропащий час. Українці під московським царством (1654—1876). З передмовою М. Павлика. Стор. 38. Ціна 30 сот.

Б. НОЛЬДЕ — Автономія України з історичного погляду. В перекладі і з передмовою М. Залїзняка. Стор. 54. Ціна 30 сот.

М. ДРАГОМАНІВ — Чудацькі думки про українську національну справу. Стор. 124. Ціна 2 кор.

М. ДРАГОМАНІВ — Листи на наддніпрянську Україну. Стор. 116. Ціна 2 кор.

*Ш. ЛЕВЕНКО — Чому ми хочемо самостійної України. Стор. 48. Ціна 80 сот.

Др. ЛЕВ КОГУТ — Україна й московський імперіялізм. Стор. 211. Ціна 6 кор.

*М. ЗАЛЇЗНЯК — Російська Україна й її відродженє. Стор. 72 (з малюнками). Ціна 40 сот.

М. ЗАЛЇЗНЯК — Самостійна Україна — несоціялїстичне гасло? Стор. 16. Ціна 10 сот.

М ЗАЛЇЗНЯК — Українці, Росія й війна. Стор. 44. Ціна 50 сот.

М. МИХАЙЛЕНКО — Росія й Україна. Стор. 52. Ціна 60 сот.

М. МИХАЙЛЕНКО — Національне питанє в Росії й війна. Стор. 16. Ціна 30 сот.

С. ТОМАШІВСЬКИЙ — Галичина. Політично-історичний нарис з приводу світової війни. Стор. 32

М. ЛОЗИНСЬКИЙ — Утвореннє українського коронного краю в Австрії. Стор. 78. Ціна 2 кор.

М. ЛОЗИНСЬКИЙ — Українська Галичина — окремий коронний край. Стор. 16. Ціна 10 сот.

М. ЛОЗИНСЬКИЙ — Війна і польська політична думка. Стор. 100. Ціна 1 кор.

*М. МИХАЙЛЕНКО — „Визвольні маніфести" російського уряду в теперішній війні. Стор. 32. Ціна 30 сот.

І. ПЕТРОВИЧ — Галичина під час російської окупації. Стор. 116. Ціна 3 кор.

М. ЛОЗИНСЬКИЙ — Українське національне питанє в творах М. Драгоманова. (З нарисом про житє і діяльність М. Драгоманова.) Стор. 114. Ціна 1 кор.

*Др. О. НАЗАРУК — Як називаєть ся наш рідний край і нарід. Стор. 20. Ціна 20 сот.

*М. ЗАЛЇЗНЯК — Оповіданя з історії української землї. Книжка перша. З малюнками. Стор. 64. Ціна 40 сот.

*М. ЗАЛЇЗНЯК — Оповіданя з історії української землї. Книжка друга. З малюнками. Стор. 72. Ціна 50 сот.

В ЛІБКНЕХТ — Чи Европа має сказачіти. Переклад з другого, доповненого німецького видання. Стор. 60. Ціна 80 сот.

К. ЛЯЙТНЕР — Імперіалізм московського народу. Переклад з німецького за дозволом автора. Стор. 24. Ціна 40 сот.

Ю. РУЧКА — Російські соціялісти й теперішня війна. Стор. 102 Ціна 1 кор. 50 сот.

*Б. ТАЛІН — Хто й як панував над московським народом. Переклад з російського М. Залїзняка. Стор. 80. Ціна 40 сот.

В. ВАСИЛЕНКО — Світова війна. Стор. 24. Ціна 40 сот.

---

*) Книжки популярні, що надаються до народного читаня, означені в сім показчику звіздкою (*).

Дельмошановному Професору Гор[illegible]. Автор 1912.

ПОЛЇТИЧНА БІБЛЇОТЕКА
:: ПІД РЕДАКЦІЄЮ МИКОЛИ ЗАЛЇЗНЯКА ::

Г. БОЧКОВСЬКИЙ

ПОНЕВОЛЕНІ НАРОДИ ЦАРСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

IX НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕНЄ ТА АВТОНОМІЧНІ ПРЯМУВАНЯ

(ДО НАЦІОНАЛЬНОЇ СПРАВИ В РОСІЇ)

Зміст:

I. Росія з національного погляду. II. Фінляндська справа. III. Польське питане. IV. Білоруси та білоруське відроджене. V. Жидівська справа. VI. Румунське питане в Росії (Бесарабія). VII. Литовська справа. VIII. Лотишська справа. IX. Відроджене естонського народу. X. Вірменська справа. XI. Грузини. XII. Татарсько-мусулманський рух. XIII. Інородцї. XIV. Війна та національна проблема в Росії.

НАКЛАДОМ ВИДАВНИЦТВА
1916

Motto:

— „В той час як колись пануючі кляси старих історичних націй підбили неісторичні нації, капіталїзм і модерна держава збудили до нового культурного житя в с ї нації й вивели їх на сцену історії...

Образ, який представляла нам історія Чехів в першій половині XIX. ст., повторюєть ся тепер у всїх неісторичних націй великої царської імперії, лише що сї нації не в однаковім степени підлягли капіталїстичному переворотовому процесови і тому ще не стоять на однаково високім щаблї національного розвитку. Але не може підлягати жадному сумнївови, що кінець-кінцем усї неісторичні нації Росії, як се було перед ними з неісторичними націями Австрії, прокинуть ся до нового самостійного культурного житя. Новітній капіталїзм викликае в Росії, як і скрізь, поширене культурної спільности; а поширене культурної спільности означае культурне відроджене тих націй, що складають ся лише з визискуваних та пригноблених кляс.“

O. Bauer: „Die Nationalitätenfrage und Sozialdemokratie“ (437, 446).

— „Росія скувала в кайдани й занедбала народи, що були віддані їй в опіку, і свою силу надуживала, щоби мучити своїх власних підданих і руйнувати добробут цїлих ґенерацій.

Таким чином Росія сама відштовхнула нас від себе!“

З меморіялу до Вільсона „Лїґи поневолених народів Росії“.

Передмова.

Царська Росія віддавна хорує на одну своєрідну манію — визволюваня неросійських і немосковських народів з чужого »ярма«. Царизм дуже радо виступає в ролї оборонця поневолених народів та борця за національний прінціп. Так само і в сій всесвітній війні Росія знову одягла ся в свій визвольний плащ і проголосила себе адвокатом та освободителем поневолених народів ледве чи не на всій кулї земській.

Як з рогу обильности посипали ся офіціяльні російські »визвольні« манїфести: Полякам, яким російський ґенералїсимус обіцяв зєдиненє під царським скипетром та признанє вільного розвитку »в своїй вірі, мові та самоуправі«, словом, »зорю нового житя«; відтак австрійським »русскім«, які мали стати орґанїчною частиною »єдиної, великої, неподїльної Росії«; не були поминені навіть »любі Жиди«. Найхарактеристичнїйшим одначе документом в сій оригінальній колєкції був безперечно манїфест до австрійських народів, в якому зовсїм поважно говорило ся про те, що »Росія, яка вже нераз проливала свою кров за визволенє народів від чужого ярма, не шукає нїчого иншого, як тільки привернення права і справедливости«, та що вона »прямує тільки до одного, щоб кождий з вас (себто австрійських народів) міг розвивати ся й жити в добрі, зберегаючи дорогоцїнну спадщину батьків, мову й віру, і злучений з рідними братами жив у спокою і згоді з сусїдами, шануючи їх самобутність«.

З такими »визвольними« заявами та обіцянками виступає держава, яку цїлий культурний світ так влучно та по заслузї назвав »вязницею народів«. Так має безсоромність писати царське правительство, котре зовсїм безоглядно зруйнувало полїтично-національну незалежність України та Польщи, яке саме останнїми роками розгромило найдемократичнїйший в Европи конституціоналїзм та автономізм Фінляндії, яке проти Жидів улаштовувало середньовічні кріваві лазнї, яке взагалї закувало в кайдани страшенної неволї всї свої »окраїни« та

всїх своїх »інородцїв«, не лишивши в спокою навіть їх рідної мови та власної релїгії. »Росія... вже не раз проливала свою кров за визволенє народів...« — гордо заявляє російський ґенералїсімус. Він забув одначе додати, що царизм »визволював« сї народи (мова про балканські), щоби зробити їх своїми васалями, експозитурою царської балканської полїтики, яка прямувала до здїйсненя його відвічної мрії — до здобутя Царгороду та Дарданелїв. Він забув додати, що у »визволених« країнах (напр. Болгарії) Росія насильно переводила свою імперіялїстичну полїтику, послугуючи ся навіть терором проти місцевих властей і пануючого, що без найменших скрупулів позбувала ся людей, які мали відвагу виступати проти її аґресивних заходів (відома трагічна доля Стамбулова).[1])

Завданєм отсеї моєї праці є саме показати ширшому загалови, як переводив царизм свої »визвольні« прінціпи до своїх власних народів, завдяки чому Росія здобула собі в цивілїзованім світї дуже вимовний епітет »вязниці народів«. В отсих нарисах буде мова про долю поневолених народів в царському ярмі, про їх національне відродженє — передовсїм культурне, себто в царинї мови, лїтератури та просвітної дїяльности, що творить звичайно перший етап національної індивідуалїзації кождого народу, що приходить до самосвідомости — та про їх автономічно полїтичні бажаня і прямуваня в новійшій добі (себто здебільшого від часів революції). Ся праця має загально інформаційний характер. Завданєм її є сконкретизувати епітет Росії, як »вязниці народів«. З сього випливає й основна полїтична її мета — п р о т и р о с і й с ь к а. Вона є скерована проти російського царизму, сеї найбезглуздїйшої форми державного абсолютизму, яка не лише загальмувала природний полїтичний розвиток Росії, а тим самим також її культурно економічний поступ, але рівночасно була фактичною підпорою европейської полїтичної реакції взагалї, здержуючи подекуди остаточну лїквідацію руїн західно европейського старого ладу. Відтак ся праця скерована є проти російської і м п е р і ї — сього державного монстру — в з а г а л ї. Се тому, бо на нашу думку евентуальне розбитє царизму лише в части усуне для Европи небезпеку, а саме в тій найреакційнїйшій її формі, для якої европейська громадська думка знайшла дуже влучне означенє — »чи Европа має скозачіти?«. Бо після лїквідації царизму запанує сиґналїзована відомим московським публїцистом П. Струве лїберально капіталїстична »Великая Россія«, аґресивний імперіялїзм якої має однаковий апетит на близький і на далекий Схід, а що до поневолених народів царської

---

[1]) Про „визвольно“ терористичну дїяльність Росії в Болгарії див. цїкаву російську соціяльно демократичну публїкацію під заголовком „Тайные документы восточной политики царскаго правительства (1881—1890)“, що вийшла в Женеві 1904 і в Берлїнї 1906 р., де наведено богато фактів та документів, які добре зясовують істоту „визвольної“ полїтики Росії на Балканї.

імперії не віщує нїякого визволеня, а лише нове закріпощенє, що правда в культурнїйшій лїберально конституційній формі.[1])

Запобігти повстанню сеї „Великої Росії« можна лише одним способом: через розбитє російської імперії в війнї та відокремленє від неї як можна найбільше немосковських західних її окраїн, сих головних економічних основ повстаючого російського імперіялїзму. Погром російського державного велитня лежить однаково в інтересї як Европи, так і російських »інородців», а не зашкодить знову занадто й самій Росії, яка відтак могтиме свобіднїйше розвивати ся внутрішньо, без зайвого розкидуваня державної енергії — як доси — на органїчне втїлюванє »окраїн« з очевидною шкодою та нехтованєм державно національного центру.

Мусимо сказати ще кілька слів про уклад сеї працї, а саме про критерій, яким ми послугували ся при розміщеню нарисів про поодинокі національні справи. Насамперед, поза першим вступним роздїлом, який характеризує Росію в національнім оглядї взагалї, будуть розглянені дві справи, які з полїтичного боку належать до найважнїйших — фінляндська й польська. Роздїл про третю не менше важну справу, про українську, ми в сїм українськім виданю нашої працї опускаємо, бо в українській лїтературі вона належито розроблена. Відтак будуть розглянені всї инші національні справи південно та північно західного району в порядку їх територіяльного су-

---

[1]) Аналїоґічні думки та припущеня що до становища майбутньої капіталїстично-буржуавної Росії супроти недержавних народів сеї імперії висловив К. Реннер в своїй цїкавій статї „Проблеми Сходу“: „Коли цар як абсолютний володар — каже він там — бив неросійські нації нагайкою, то треба на жаль бояти ся, що великоруська буржуазія як володїтелька сеї колосальної держави буде їх карати скорпіонами. Сотки й сотки разів робили ми в Австрії сей досвід, що всяка добра воля і вся розвага розумних є безсильна проти економічного інтересу володїня. Коли в житю народів допустиме є заключене на основі аналоґії — а до певної міри воно є допустиме — то дається ся вже нинї предсказати: Великоруська буржуазія буде вважати потрібним в національнім інтересї, щоби Фіни, Українцї, Татари і т. д. не були могучі, не мали повних полїтичних прав і щоби задля того самого „національного“ інтересу також російський пролєтар так довго зрік ся своїх полїтичних прав, доки малі народи не будуть змосковщені. Отсю аргументацію чули ми до обридженя в Австро-Угорщинї з уст нїмецької буржуазії, мадярської шляхти, польських шляхтичів. І тому я дуже бою ся, що російська конституція силою національних відносин в Росії буде свідомо, хоч і без признаня, вибудована російською буржуазією лиш як позірна конституція, та що абсолютизм царської бюрократії буде зовсім нарочно удержаний, як національне добро та лиш злагоджений за кулїсами буржуазійними впливами. Однак такий систем є для менше правних народів в Росії, для заграници, для европейської демократії і соціялїзму далеко небезпечнїйший від самого царизму. Се є причина, задля якої я думаю, що інтернаціонал і по 1905 році буде держати ся старого клича: „Війна царатови!“ — (Цитую після україн. видання: К. Реннер й О. Ґаммер: Національна справа, інтернаціоналїзм, імперіялїзм і соціялїзм — 1915, ст. 102—103).

сїдства або племенного спорідненя, чим буде вичерпаний огляд західних територіяльних російських »окраїн« Потім маємо огляд головних кавказьких національних справ, а далї йдуть вже центральні, себто східні »інородцї«: нарис татарсько-музулманського руху в Росії та загальна характеристика національного пробудженя угро-фінських, алтайських та деяких середно-азіятських та кавказьких племен. Висновками та увагами що до полагодженя національного питаня в Росії закінчуєть ся отся праця.

В нїй нема окремого нарису про нїмецьку справу в царській імперії. Стало ся се задля кількох причин: насамперед тому, що про неї істнує чимала лїтература в нїмецькій мові;[1]) далї тому, що нїмецький елємент в Росії, розкинений в »діаспорі«, є здебільшого напливовим (поволжські та південно-російські кольонїсти), наслїдком чого нїмецька справа не має в Росії органїчного, суцїльного характеру; відтак фактично Нїмцї в Росії до недавна належали, так сказати, до привілєйованих, а не поневолених »інородців«.

Протинїмецький похід в 80 роках минулого столїтя (в часах найсистематичнїйшої національної панросійської полїтики) був виїмком, а не правилом.[2]) Deutschfreundlichkeit (прихильність до Нїмців) була взагалї характеристичною рисою петербурзького кабінету. І навпаки, російські Нїмцї безперечно були одинокими льояльними інородцями в Росії — »sehr regierungstreu«, як каже Шлєзінгер, які »нїколи не брали участи в ре-

---

[1]) Головно: Handbuch des Deutschtum im Auslande, Berl., 1906, де подана відносна лїтература. Порівн. мапу — P. Langhans: Karte des Deutschtum in Russland (в „Deutsche Erde", B. V., Gotha, 1906). Загальні дати майже у всїх нїмецьких авторів про Росію: O. Hoetsch: Russland, Berl., 1915, розд. XII, 2. M. Schlesinger: Land und Leute in Russland, Berl. 1909. Той сам — Russland im XX. Jahrhundert, Berl., 1909. (Die Wolga — Deutschen; die deutschen Kolonisten in Südrussland; die Ostseeprovinzen; die Deutschen; Deutschland und Russland). [M. Friederichsen: Die Grenzmarken des europäischen Russlands. Hamburg, 1915. H. v. R. — Das Deutschtum in Russland und seine Zukunft. Berlin, 1915. Dr. I. Haller: Die Deutschen in Russland (в „Süddeutsche Monatshefte", 1915, B. X., збірник „Russland von Innen").] З панславістичного боку нїмецька справа в Росії порушена в працї Д. Вергунъ: Нѣмецкій „Drang nach Osten" въ цыфрахъ и фактахъ. Відень, 1905 р.

Загалом є Німців у Росії коло 2 мілїонів. (Після перепису з 1897 р. — 1,790.489 або 1·4%.) А саме в Остзейському краю коло 300.000 (пересїчно менше, нїж 10% загалу тамошного населеня), в Польщі коло ½ мілїона, в Поволжу (Саратів та Самара) понад 400.000, на Українї (кольонії) 490.000, (Friederichsen, ст. 86), на Кавказї 50.000, в центральній Росії (головно по містах) коло 200.000.

[2]) На початку 90-х років мінїстер Дурново писав до прибалтійського ґубернатора князя Шаховского, настроєного в панславістично-протинїмецькому дусї: „Не дражнїть Нїмців. Заспокойте ся; не сваріть ся з ними; не витворюйте цареви непотрібних ворогів". Шаховской з сього приводу з розпукою зауважив: „Таким чином Нїмцї побідили". (Порівн. A. O. Hedenström: Zur baltischen Geschichte des XIX. Jahrhunderts — in Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte, 1912, II.)

волюційних змаганях«[1]) і взагалї ворожо або принаймнї неприхильно ставили ся до російських визвольних змагань. Саме з нїмецьких сфер рекрутували ся визначні представники царської, воєнної та цивільної бюрократії (Каульбарс, Рененкампф, Берґ, Дібіч, Фредерікс, Гартвіґ, Остен-Сакен та инші.[2]) З посеред них вийшли в часах революції головні оборонцї старого ладу та безоглядні душителї російського визвольного руху.

Лише після вибуху сеї війни різко змінив ся стосунок російського правительства та загалу супроти Нїмців, котрі формально поставлені були поза правом та переслїдують ся хиба лише на рівнї з Жидами.[3])

Наше становище до нїмецької справи в Росії випливає з прінціпіяльного становища до національної справи взагалї. Будучи проти кождого поневоленя якого-будь народу, боронючи права кождого народу на повний національний розвиток та самоозначенє, ми e o i p s o — рішучо висловляємо ся проти переслїдуваня Нїмців у Росії, особливо-ж в тих жорстоко-безглуздих формах, як се стало ся звичайною появою після вибуху сеї війни. Але рівночасно ми ставимо ся не менше критично та неґативно — до аґресивного націоналїзму балтійського баронета супроти тамтешної тубільчої людности (лотишської та естонської, а саме до їх національно-відродних прямувань) та до реакційної ролї нїмецьких бюрократичних потентатів у внутрішньо-державній полїтиці Росії.

Нам лишаєть ся ще сказати кілька слів про позитивне завданє сїєї працї. Як вже зазначено, написана вона задля оборони поневолених народів царської імперії, з надїєю, що ся світова війна визволить їх з царської вязниці, що на майбутньому мировому конґресї, якому припаде тяжке та дуже відвічальне завданє витворити полїтичну мапу нової Европи, не повторють ся помилки Віденського Конґресу з перед сто років. Хай витворенє нових полїтичних орґанїзацій та держав буде полагоджене так, щоби воно запевнило вільний розвиток всїм поневоленим та пригнобленим народам. Хай будовничі нової Европи не забувають, що народи — се живі орґанїзми, справжні скарбницї культури та невтомні творцї нових культурних вартостей, великі двигуни загальнолюдського поступу. Хай одже майбутня полїтично-державна мапа Европи не буде для них усмирюючою сорочкою, неперестанним жерелом національної вівісекції, як здебільшого була її попередниця з перед сто років.

Не забуваймо, що найлїпшою терапією та профіляксією проти ірредентизму та національного ферменту є справжня національна рівноправність та автономія!

Прага, 1915. 3. VIII.

---

[1]) M. L. Schlesinger, l. c. 463.

[2]) Див. брошуру — „Das Zarenreich". Berlin, 1914, ст. 18.

[3]) Цїкаво завважити, що не зважаючи на се, думський представник балтійського нїмецтва, барон Fekersahm, скаржучись на безпри-

Через ріжні причини, залежні від автора й незалежні, праця ся виходить рік пізнїйше, нїж первісно мала вийти. За сей час богато змінило ся що до справ, які є основною проблємою отсих нарисів. Перші з них були писані, коли в руках Росії була вся Східна Галичина, коли царські аванпости стояли під мурами Кракова, а несчисленні царські полки завзято пробували пробити ся через Карпати, загрожуючи відтак заливом Угорщину. Цїлком инакшим є загальне положенє на східнім фронтї тепер, коли дописують ся останні сторінки сеї працї. Тепер саме є роковини ґрандіозного пролому під Горлицями, котрий розпочав систематичне викиненє Москалїв з Галичини; визволено Львів, а далї пішла величезна офензива центральних держав проти Росії, наслїдком якої було визволенє всеї російської Польщі, значної частини Литви й Білоруси, Остзейського краю, а подекуди й українських земель (Волини).

Як бачимо, в укладї національних справ на західній периферії царської імперії настала чимала фактична зміна стану, який був перед війною.

Протягом сього часу зайшли деякі зміни також в лїтературному трактованю національної проблєми в Росії. Вона перестала бути для Европи terra incognita, як се було перед війною. Війна уплястичнила національну гетероґенїю царської імперії. Европейська журналїстика та публїцистика, яка до війни здебільшого ігнорувала поважне значінє національної справи, як полїтичного чинника в державнім житю Росії (особливо що до її будучности), — нинї чимало зробила для пізнаня її та ознайомленя з нею ширшого загалу. З національних справ Росії найбільше уваги було присвячено польському та українському питаню. Цїкаво, що поруч з ними в лїтературі велике зацїкавленє викликала східно-жидівська справа та евентуальні способи її полагодженя здебільшого в національно-автономічному дусї, а не в асиміляційному, як жидівська справа була полагоджена в Західній Европі в нових часах.

Зрозуміло, що з огляду на загальний характер сеї працї та її основне завданє не можна було в ній поминути отсї висше згадані зміни — як фактичного, так і лїтературного характеру — що до національної проблєми в Росії. Тому оглядови їх присвячено окремий роздїл сеї працї під заголовком »Війна та національна проблєма в Росії.« В ньому читач знайде чимало фактичних поправок та додатків до попередних роздїлів про поодинокі національні справи. Через технїчні причини й для захованя орґанїчности працї автор не уважав відповідним сї поправки та додатки долучити до відповідних роздїлів, але узгляднив їх в окремім нарисї.

кладно жорстоке переслїдуване своїх земляків підчас війни, рівночасно запевнював царське правительство, що вони й на далї лишать ся вірними підданими російського царя та імперії (Див. — Das baltische Problem in der Reichsduma — (в „Frankfurter Zeitung“, 1915, Nr. 221, Hauptblatt).

Перебіг війни та викликані нею зміни в національних справах у Росії не вплинули на провідну думку сеї праці, не могли ослабити її протиросійський характер; скорше навпаки, вони ще більше підчеркнули її узасадненість та слушність. Війна яскраво виказала, що Росія не тільки не дозріла до полагодженя національної проблєми, але навіть доси не зрозуміла далекойдучого значіня та ваги її для будучого свого державного розвитку й цїлої своєї будучности взагалї.

Як перед роком, так і тепер, автор виставляє клич: Росія — delenda est!

Так мусить стати ся не лише в інтересї західно-росій-ських окраїн, але в інтересї всеї Західної Европи взагалї, коли вона хоче заховати на будуче свою полїтичну та культурну незалежність та індивідуальність.

Прага, май 1916. АВТОР.

I. Росія з національного погляду.[1]

(Вступ.)

Коли Австро-Угорщину уважають національним конґльомератом, то Росію треба признати справжньою етноґрафічною національною мозаїкою, свого рода живим музеєм народів. в якому процес повставаня та розвитку народів можна простежити від найелєментарнїйших форм зародженя національної самосвідомости (Кирґізи, поволжські Фіни, Якути) до найвисших щаблїв національного суцїльного відродженя (Фіни, Ести, Лотиші).

Одже для царської держави національна справа стає поволи так само пекучою та актуальною, як і для дунайської монархії. Але на російському ґрунтї вона представляєть ся в значно скомплїкованїйшій формі, нїж в Австро-Угорщинї, бо в Росії до національного рівноуправнення змагають не лише т. зв. неісторичні племена та народи европейського походженя або культури, але також азійські (монґольські, туранські, урало-алтайські) та т. зв. орієнтальні (Вірмени, Грузини), одже народи з дуже своєрідною духовою, фізіономією, з вельми ріжноманїтними традиціями, а деколи й забутками оригінальних, старих, власних культур (Вірмени, Грузини), з яскраво визначеними світоглядами, особливож релїґійними (іслям, ля-

---

[1]) В показчику літератури наведені головнїйші праці (E. Réclus, Wallace. Leroy-Beaulieu, Masaryk, Hoetsch, Краснов-Воейковъ, Hettner, W. Ripley, Мілюковъ), що відносять ся до сього розділу. Тут мусимо лише додати деякі спеціяльнїйші та дрібнїйші жерела:

Dr. R. Claus: Die Zusammensetzung der Bevölkerung Russlands nach Nationalitäten (Mit einer Karte). Sonderabdruck aus „Zeitschrift des kön. Preus. Statist. Landesamts". Jahrg. 1915.

E. Grabowski: Ze statystyki narodowej Rosyi Europejskiej. (в „Biblioteka Warszawska", 1909, Nr. 827).

Н. Рубакинъ: Россія въ цыфрахъ. Пет. 1912.

Д. Менделѣевъ: Къ познанію Россіи. Пет. 1906.

Б. Чичеринъ: Россія наканунѣ XX. стол. Берлїн, 1901.

М. Славинський: Національная структура Россіи и Великороссы (Ф. Н. Д.).

Медемъ: Къ постановкѣ нац. вопроса в Россіи (В. Евр., 1912, No. 7—9).

А. Погодинъ: О нѣкоторых нац. проблемах Россіи (В. Евр., 1909, No. 6).

М. Лозинський: Польський і руський революц. рух і Україна, Львів, 1908.

маїзм), що й доси має чималий вплив на витворюванє їх національної фізіономії; не кажучи вже про величезні поміж ними ріжниці з етно-антропольоґічного боку та що до мови, побуту і звичаїв.

Національне відродженє поневолених народів Росії (особливож східних її областей) датуєть ся відносно від недавна, лише з кінця минулого століття. Інтензивнїйшого житєвого розмаху воно набуло вже в часах революції та у звязку з катастрофальним погромом Росії в японській війні.

Можливість національного відродженя поневолених народів Росії, а тим самим і евентуального укладу в ній національних відносин на зразок Австро-Угорщини здавала ся ще перед пів століттєм фантастичною утопією.

Відомий французький дослїдник царської імперії Лєруа-Болїє написав з сього приводу у своїй славетній працї про Росію:

»Всї сї народности є здебільшого занадто слабі, занадто роздїлені, щоби мати які небудь претенсії до незалежности; вони будуть асимільовані через сам поступ цивілїзації, який скрізь мало сприяє маленьким племенам і відрубним мовам. Богато інородців, як наприклад Фіни середних ґубернїй або Ґеорґійцї Закавказя так само віддані цареви, як і його московські піддані. Инші, як наприклад 3 мілїони Жидів на західній окраїнї, є здебільшого байдужні до національних справ; инші нарештї, як 2 міл. Естів і Лотишів у прибалтійських ґубернїях мають своїм покровителем виключно російське правительство супроти аристократичної або буржуазної олїґархії 160.000 Нїмців. Нїмцї прибалтійські й кольонїсти не мають спокус зовнї й заінтересовані в тому, щоби бути підданими держави, де вони, не зважаючи на своє невелике число, займають дуже визначне становище; де вони, завдяки своїй культурі, свому замилуваню до працї, звичцї до порядку й точности, а також завдяки своїм товариським звязкам і впливові при дворі займають високі становища в армії й цивільній управі, так що в сїй великій славянській державі, можна сказати, Нїмцї займають ще доси привілєйоване становище. З поміж усїх народів без числа є лише два, що могли би мати претенсію утворити полїтично націю — се Поляки й Фінляндцї. Як би вони одержали права, Росія не потрібувала би бояти ся ріжнородности свого населеня, не потрібувала би бояти ся, що хто небудь з її заздрісних сусїдів схотїв би скористати з сеї ріжнородности.«[1])

Як ми побачимо далї зі змісту нашої працї, се віщуванє одного з найлїпших европейських знавців Росії — не збуло ся. Чимало вже з сих історією приспаних народів прокинуло ся до національної самосвідомости, почало національно відроджувати ся. Правда, поки-що в них не було явного полї-

---

[1]) A. Leroy-Beaulieu, l. c., I., 116.

тичного сепаратизму (особливо підчас революції), але більшість з них виступила з виразно означеними домаганями політично-національної автономії, себто вони прямують до національного самозначеня з політичного боку. »Европа, — на думку відомого німецького етнографа О. Пешеля, — є тепер найкращим ґрунтом для витвореня народів з виразно зазначеною індивідуальністю.« Сї його слова можна застосувати вже тепер до Росії, а саме що до її будучого розвитку в національному оглядї. Старі хоч не давні погляди на Росію як на країну, котра своїми географічно-природними умовинами призначена була для витвореня однонаціонального типу[1]), та якої переважна більшість інородського населеня фаталїстично майже засуджена була на поталу асиміляції, себто русифікації — можна вже уважати анахронїзмом або науковим пересудом. Фактом бо є, що національно відродили ся не лише ті народи, в можливости захованя або витвореня власної національної відрубности котрих сумнївав ся Леруа-Болїє, але останними часами (особливо-ж під впливом революції) почали національно кристалїзувати ся навіть такі азійські племена (Буряти, Якути, Кіргізи, а подекуди волжські Фіни), котрі ще недавно уявляли з себе аморфні етнографічні та родові аґреґати без жадної або з дуже незначною національною освідомостю.

Погляньмо на національну статистику Росії в урядовім освітленю. Передовсїм одначе мусимо звернути увагу читачам на дві характеристичні прикмети урядових статистичних цифр: 1. Вони відносно старі, бо датують ся майже з перед двайцяти років (а саме з 1897 р., коли, як відомо, в Росії переведений був послїдний спис людности); 2. Як і взагалї усї урядові національні статистики дуже не обєктивні що до чисельности поневолених народів; російська також виказує звичайно число інородців менше від дїйсного. Взагалї російський спис населеня з р. 1897 по більшій части переведений без узглядненя основних вимог наукової статистики.

---

[1]) Леруа-Болїє зауважив, що „російська земля сотворена для едности“ (l. c. I., 51), та що „ріжнородність рас та племен є у неї лише історичною спадщиною“ (id., 55). На сю географічно-фізичну предиспозицію Росії до витвореня одної нації звертає увагу також німецький дослїдник Росії Геттнер (l. c., 87), але він вже добре бачить, що Росія не є та й не буде однонаціональною державою (idem, 98), що в її лонї істнують та повстають окремі народи, „про яких національну асиміляцію нема що й думати“. Одначе й він дуже песимістично дивить ся на національну будучність східних угрофінських та турецьких народів, що до котрих завважає: „їх асиміляція Москалям є лише питаннєм часу“ (idem, 31).

На основі географічно-природних умовин Росії віщують національну ясиміляцію російських центральних інородців також російські географи Красновъ та Воєйковъ:

„Як хвилї океану поволи підмивають і руйнують береги островів, завойовуючи нову землю, так завойовує московський нарід сї національні острови, поволи, але певно асимілюючи їх, аж поки не згине всякий слїд первісного характеру“ (l. c. 178).

Назва народу або племени	Число в тисячах	% відношене взглядом всього населеня	Назва народу або племени	Число в тисячах	% відношене взглядом всього населеня
Москалї	55.673	43.30	Чуваші	844	0.66
Українцї	22.415	17.41	Узбеки	727	0.57
Поляки	7.931	6.17	Чеченцї та Лезгіни	601	0.47
Білороси	5.886	4.57	Черкеси	491	0.42
Жиди	5.063	3.94	Тюрки (сибірські)	440	0.35
Кіргізи	4.084	3.18	Вотяки	421	0.33
Татари	3.738	2.91	Череміси	375	0.31
Нїмцї	1.790	1.40	Таджики	350	0.30
Литовцї	1.658	1.29	Шведи	340	0 29
Башкіри та Тептяри	1.439	1.12	Буряти	279	0.22
Лотиші	1.436	1.12	Курди, Перси та иньші племена перськ. поход.	247	0.19
Грузіни	1.352	1.05	Якути	227	0.17
Вірмени	1.173	0.91	Иньші дрібні племена, яких численність не досягає	200.000	—
Молдавани (Румуни)	1.122	0.87			
Мордва	1.024	0.79			
Ести	1.003	0.78			
Сарти	969	0.75			

Вище наведена таблиця зіставлена на основі абсолютної чисельности поодиноких народів царської імперії. Hoetsch в своїй праці про Росію наводить статистичну таблицю, в якій спорідненні походженєм або мовою народи відокремлені в окремі гурти. Для уплястичненя національної структури Росії подаємо тут її національну статистику також в зіставленю Hoetsch'a[1]):

1.	Великоросів	55.667.469	= 43·3%
	Малоросів (Українців)	22.380.551	= 17·8%
	Білоросів	5.885.547	= 4·7%
		83.933·567	= 66·8%
2.	Поляки	7.931·307	= 6·3%
	Инші славянські мови	224.859	= 0·2%
3.	Литовці	1.210.510	= 1·0%
	Жмудь	448.022	= 0·4%
	Лотиші	1.435.937	= 1·1%
4.	Німці	1.790.489	= 1·4%
	Инші німецькі мови	23.228	= —
5.	Румуни	1.121.679	= 0·9%
	Инші романські мови	21.331	= —
6.	Жиди	5.063.156	= 4·0%
7.	Грузіни	823.968	= 0·6%
	Инші картвельскі діялекти	528.267	= 0·4%
8.	Вірмени	1.173.096	= 0·9%
9.	Инші індо-европейські мови	1.017.501	= 0·8%
10.	Діалекти кавказьких горців	1.091.782	= 0·9%
11.	Ести	1.002.738	= 0·8%
	Мордвіни	1.023.841	= 0·8%
	Инші угорсько-фінські діалекти	1.475.568	= 1·2%
12.	Татари	3.737.626	= 3·0%
	Башкіри	1.321.363	= 1·1%
	Чуваші	843.755	= 0·7%
	Кірґізи	4.084.134	= 3·2%
	Сарти	968 655	= 0·8%
	Инші турецько-татарські діалекти	2.645.712	= 2·1%
	Инші монґольсько-бурятські мови	480.128	= 0.4%
13.	Мови инших полярних народів	119.143	= 0.1%
14.	Мови цивілізованих народів далекого Сходу	86.113	= 0·4%
15.	Инші мови та діалекти	7.123	—
19.	Рідну мову не означило	5.127	—
	Загалом	125.640.021	—

[1]) L. c. 437—438. В обох сих таблицях наведені дати для всеї Росії без Фінляндії.

Наведені статистичні дані яскраво показують, що Росія не є національною державою, але державою народів (Nationalitätenstaat), та що в ній державна народність, себто Москалї, не творять навіть половини всеї людности, але троха понад $^2/_5$ (43·3%)[1]).

Правда, урядова статистика виказує $^2/_3$ (а саме 66·8%) державної, себто російської народности. Одначе ся переважаюча більшість державно-національного елєменту витворюєть ся дуже легким способом: зачисленєм до неї двох инших сопленменних східньо-славянських народів: Українців та Білорусів, з яких перший уявляє з себе цїлком відрубну національну спільноту, а другий є саме in statu nascendi. До того етнонаціональна діференція обох після новітних слявістичних дослїдів (Шахматов, Л. Нїдерлє)[2]) є фактом коли вже не доісторичного періоду, то в кождому випадку — найранїйшої історії східньої славянщини. Словом, ся більшість державно-національного елєменту в Росії є власне статистичною фікцією. Фактом натомість є, що »російська імперія, московська своїм походженєм, перестала вже нею бути після складу свого населеня«[3]).

З вище наведених статистичних дат видно, що фактично державний нарід (Москалї) в Росії репрезентує троха понад $^2/_5$ всього населеня; що лише східньо-славянські народи (себто

---

[1]) Великороси заселюють головно центральні губернії Росії, які розложені навкруги первісного державного осередку царської імперії, себто Москви. З 50 губерній европейської Росії вони мають більшість понад 50% в 29 губерніях, які таким чином творять етнографічну Московщину. Після спису людности з 1897 р. в сих 29 губ. було загалом 52·7 міл. населеня, що творить біля $^5/_9$ всеї людности російської держави. З сих 29 губ. слїдуючи 7 творять фактичне ядро московської области: орловська, калуська, тульська, рязанська, володимирська, костромська та ярославська. Се абсолютно чисті (понад 96%) московські губернії. Відтак маємо три губернії (псковську, новгородську та московську) з 99—95% більшости. Далї слїдують 6 губ. (Тверська, Смоленська, Тамбовська, Нижегородська, Вологодська та Пермська), в яких Москалї мають 90%. В дальших 6 губ. (Архангельській, Петербурській, Пензенській, Вятській, Саратовській, Курській) вони вже мають 75%. Вкінци до етнографічної Московщини належать ще здебільшого 7 губ. (Олонецька, Оренбурська, Симбірська, Область війська донського, Воронїжська, Самарська і Харківська), в котрих московський елемент представлений 76—50%. (E. Grabowski, l. c. 2—4.) В Азійській Росії абсолютне число Москалїв невелике, але відсотково та релятивно вони мають абсолютну перевагу. В Сибіру (у 1910 р.) було біля $6^1/_2$ міл. (понад 87%). В середущій Азії (1897) — 8·9%, в Закавказю лише 5%. Так само в европейських окраїнах Москалї творять відносно незначний відсоток: у Фінляндії — 0·2%, в Польщі — 0·8%, в Бесарабії — 0·1%, на Литві та Білоруси — 5%, в Остзейському краї — 5·7%, на Україні — 10·7%. Загалом буде тепер Москалїв понад 60 міл.

[2]) Порівнай його відому монографію про поодинокі славянські народи „Slovanský Svět“ (Praha 1909), ст. 11 та 28, яка по російськи вийшла в петербурзькій „Енциклепедіи славянской Филологіи“, видаваній В. Ягічом, та відтак була переложена відомим французьким слявістом Leger'ом на французьку мову. (L. Niederle: La race Slave. Paris, 1911.)

[3]) М. Славинський, l. c. 284.

Москалї, Українцї та Білороси) разом мають $^2/_3$ більшість; що з инших народів найчисленнїйшою є турецько-татарська або музулманська ґрупа, яка творить около $^1/_{10}$ (10·6%), відтак ідуть Поляки, репрезентуючи около $^1/_{15}$ населеня, угрофінські народи — около $^1/_{22}$ (4·5%), Жиди — около $^1/_{25}$ (3·9%). Решта народів визначаєть ся меншою численністю, не перевисшаючи 2·5—3% всього населеня[1]).

Угруповане народів царської держави (а саме европейської лише Росії) що до їх численности ще яскравійше виявить ся в сьому зіставленю: загалом було в нїй начислено 83 ріжних етноґрафічно-національних ґруп, серед яких було 11 народів, численність котрих перевисшала 1 міл.; 14 народів, з яких кождий мав понад $^1/_2$ міл.; відтак 24 племени з числом людности понад 100.000, вкінцї 34 етноґрафічні гурти, кождий числом понад 10.000[2]). Не неслушно одже було завваженo, що етноґрафічна мапа Росії куди ріжнобарвнїйша, нїж ґеольоґічна[3]).

Ріжноманітність етноґрафічно-національної структури Росії релєфно уявляєть ся з уґрупованя населеня царської імперії після походженя та мови.

В сьому оглядї можна населенє Росії розбити на пять ґруп: 1. Індо-ґерманську — найбільшу — понад 100 міл. (79·86%); 2. Семітську — понад 5 міл. (4·04%); 3. Урало-алтайську — около 18 міл. (14·06%); 4. Ізольованих народів — біля $2^1/_2$ міл. (1·97%); 5. Культурних народів далекого сходу — 86·113 (0·07%)[4]).

Спеціяльнеж уґруповане після мов та діалєктів є ще ріжноманїтнїйше: найбільшою природно є ґрупа славянських мов, представлена 92 міл. (73·3%); відтак йде турецько-татарська — $13^1/_2$ міл. (10·9%): семітська — понад 5 міл. (4%); фінська — $3^1/_2$ міл. (2·8%); литовсько-лотишська — понад 3 міл. (2·5%); ґерманська — біля 2 міл. (1·4%); картвельська (або грузинська) — біля $1^1/_2$ міл. (1·1%). Инші ґрупи що до численности дуже незначні: загалом не репрезентують населеня понад 1%. Всього було начислено в Росії 146 мов та діалєктів, а саме: 38 індо-европейських (в тому числї 13 славянських), 3 семітських, 65 урало-алтайських (в тому числї 17 фінських, 31 турецько-татарських), 10 картвельських, 14 серед кавказьких горців, 3 серед цивілїзованого населеня далекого Сходу та 13 серед полярних тубольців[5]).

В Росії, де у більшости населеня релїґія безпосередно звязана з національністю, зрозуміло, що образ релїґійних відносин є також дуже ріжно-барвний. Можна сказати, що в

---

[1]) Н. Рубакін, l. c, 35.
[2]) E. Grabowski, l. c. 2.
[3]) Krasnow-Wojejkow, l. c., 177.
[4]) Нарис „Россія“ в додатку (II. т.) до російського „Енцикльопед. Словаря“, ст. XI
[5]) Idem, XII.

Росії представлені коли не всї, то принайменьше більшість істнуючих релїґій. Тут наводимо відсоткову статистику лише головних та типових релїґійних ґруп: православну — визнає понад 87 міл. (69·4%), від неї відпало — старовірів та сектантів понад 2 міл. (1·8%) [1]; вірмено-ґреґоріянську — понад 1 міл. (0·9%); римсько-католицьку — 11½ міл. (9·1%); лютеранську — 3½ міл. (2·8%), инші христіянські — около 200.000 (0·2%); жидівську — понад 5 міл. (4·2%); музулманську — около 14 міл. (11·1%); будійську та лямаїтську — около ½ міл. (0·3%), инші нехристіянські (головно язичеські) около 300.000 (0·2%) [2].

Росія є одже державою народів, а не національною державою. Се вже починає розуміти Европа, але се у власному житєвому інтересї мусить зрозуміти царська імперія, коли не хоче загинути. »Росія«, — зауважив тепер дуже націоналїстично настроєний патріярх европейського анархізму, П. Крапоткін, — мусить або сотворити собі федералїстичну державну орґанїзацію, як Канада, або таку як Анґлія з її незалежними кольонїями, инакше вона піде як Туреччина, на зустріч розпадови.« [3])

Необхідність перетвореня Росії у федеративному дусї, а в кождому випадку узгляднене національно-автономічних прямувань поневолених в неї народів, диктує ся навіть природним розвитком царської імперії в демоґрафічному оглядї. Є бо фактом, який ствердив відомий російський учений Мілюков, що державна та пануюча народність Росії, себ-то Москалї, досягла вже свого популяційного вершка, що наслїдком того будучі чисельні відносини поміж нею та навіть найблизшими поневоленими народами витворюватимуть ся не на її користь. Се значить, що згодом Москалї не будуть мати в Росії навіть теперішнїх 43% більшости. З сього приводу Мілюков завважує: »...в усїй північній половинї та в центрі Росії лишаєть ся залюдненє протягом останних двох столїть майже нерухливе або зростає дуже поволи... Південна однак частина... зростає з незвичайною швидкістю, доганяє центр, а навіть переганяє його що до інтензивности свого заселеня. Оден сей факт вистарчає, щоби зробити висновок, що при переходї Росії від московської держави до імперії цїлком змінив ся характер російського історичного житя. Природно, що наслїдки сеї зміни виявили ся не відразу. Можна навіть сказати, що навіть за наших часів не виявили ся цїлком результати переміщеня центра російського залюдненя з півночи на південь, як і те, що зріст південного заселеня ще зовсїм не зупинив ся. Се останнє

---

[1]) Тут офіціяльна статистика є дуже неточна. Відомий дослїдник російського сектанства Пругавін подавав число російських сектантів з кінцем XIX ст. на мінїмально 20 міл. Цитований вже тут Рубакін додає з сього приводу: „Під сей час до старовірів та сектантів треба рахувати найменше ⅛, коли не ½ усього російського (себто великоруського) населеня.“ (l. c, 76—77.)

[2]) Цит. нарис. „Россія“, ст. XVIII.

[3]) Див. G. Steffen — Krieg und Kultur, 1915, ст. 145—146.

є видно з сеї обставини, що річний прибуток людности на півдні ще й тепер досягає високої цифри 2%. На півночи та в центрі її прибуток вагаєть ся поміж 1% та ½%.« [1])

Ще докладнїйше дослїдив сю справу геніяльний російський хемік Менделєєв, автор відомої праці »Къ познанію Россіи«. Менделєєв математично точно окреслив центр території та залюдненє російської держави. Після його обрахунків центр територіяльного простору Росії географічно означуєть ся: 63°29′ північ. шир. та 53°0′ схід. довжини (від Пулкова), себ то лежить в єнїсейській губ. поміж ріками Обом та Єнїсеєм, на південь від місточка Туруханска та недалеко від полярного круга.« Таке північне положене центру території Росії,— поясню Менделєєв — є тому, що маємо за богато побережа Ледового Океану.«

Але центр заселеня Росії після Менделєєва географічно є означений так: 53°20′ північ. шир. та 10°23′ схід. довжини, себ-то лежить в тамбовській губ. на північний-схід від Козлова та на захід від Моршанська. Менделєєв констатує відтак: »Є неспірно, що центр заселеня Росії вже навіть після 1897 р. (коли був переведений останнїй спис населеня в царській імперії) перемістив ся на схід зі збоченєм на південь.« Творець періодичної системи хемічних елєментів звертає увагу на сей факт та підкреслює слушно, що »переміщенє центра населеня країни показує напрям богатьох сил країни.[2])«

Факт, на який звернули увагу Мілюков та Менделєєв, є вельми симптоматичним та величезного — правда поки що лише потенціяльного з політичного боку — значіня задля будучности Росії, а саме її державно-пануючої народности. Він бо виказує її ексцентричність у власній державі, що є симптомом її дуже непевної державно-політичної тривкости, особливо коли візьмемо під увагу велику національну ріжнородність' царської держави.

Геттнер слушно звернув увагу на те, як напр. більше менше анальогічна ексцентричність колишньої польської держави що до її східньо-европейських провінцій (України, Литви), була одною з обставин, які причинили ся до побіди Росії над Польщею.[3]) Історія часом повторяєть ся. Можна було-б припустити, що Росія саме тепер опинила ся в такому ексцентричному положеню, як колишнїй — переможений нею її ворог — Польща.

Причина сеї »ексцентричности« російської держави буде нам ясна, коли візьмемо під увагу, що сучасна царська держава повстала шляхом кольонїзації, що »кольонїзація — як завважив оден російській історик — є головним мотором істо-

---

[1]) Не маючи під рукою ані оригіналу, ані нїмецького перекладу нарисів російської культури Мілюкова, цитую після чеського перекладу сеї праці: Obrazy z dějin ruské vzdělanosti. Praha 1902. I, 47, 49.

[2]) M. Славинський, l. c., 283—284.

[3]) Hettner, l. c., 91—92.

ричного розвитку російського (розуміють ся московського, Г. Бочк.) народу«.

Теперішня царська імперія, як відомо, розвинула ся з колишньої московської держави, зорганізованої та вибудованої московським народом. »Собираніем русскихъ земель« почало ся творенє московського державного центру. Дальшій її зріст означав з початку дефензивну експанзію проти південно-східних неспокійних сусїдів, подекуди пояснену тажож економічними причинами: потребою великих земельних просторів для хлїборобства. Незабаром одначе в молодій московській державі проявляєть ся нахил до заборчої експанзії (в західному та північно-західному напрямі: супроти польсько-литовської держави, північних московських республик, псковської та новгородської, відтак проти шведських та нїмецьких прибалтійських володінь) чисто державно-полїтичного характеру.

Але лише від Петра Великого дотеперішня більше стихійна нїж свідома експанзія московської держави набуває виразного імперіялїстичного забарвленя в сучасному розуміню державного імперіялїзму. Петра Великого одже треба уважати батьком новочасного заборчого імперіялїзму царської держави. Він бо дав йому плян, мету, напрям та означив його характер[1]).

Відтак Катерина II. була найдостойнїйшою дїдичкою Петра Великого в сьому оглядї: У неї бо імперіялїстичні забаганки мали майже характер полїтичної манії, що дуже вимовно ілюструють отсї її слова: »Як би я панувала хоч з 200 лїт, то вся Европа була би під російським скипетром« — або: »Я не вмру, поки не вижену Турків з Европи й не зламаю опір Китаю«[2]). В новійших часах ся заборча експанзія Росії загарбувала все, що лише дало ся взяти. В XIX. ст. вона була головно звернена проти Азії, бо в Европі поза Балканом (відвічна мрія царизму добути Константинополь та відкрити Дарданелї) — царський імперіялїзм мав сильних конкурентів.

»Сей процес територіяльного зросту (російської) держави — каже російсько-український публїцист — розпочатий ще

---

[1]) Загально відомо, що істнує фалшований полїтичний заповіт Петра Великого, в якому вельми влучно та з незвичайною полїтичною далекоглядністю виложені основні прінціпи та цїли заборчого імперіялїзму царської Росії „Обман, — каже про сей фальсифікат R. Charmatz — удав ся, бо він з незвичайною правдоподібністю висловлював думки й бажаня, що зовсїм годили ся з напрямом волї царя“ (брош. „Zarismus Panslavismus, Krieg“, Wien, 1915, Ст. 31). Про історію сього „Заповіту Петра Великого“ (автором його був польський генерал Сокольнїцкий) порівн. — M. Sokolnicki: „Le testament de Pierre le Grand“ (Revue des scienses politiques, 1912, I. — II). Частина його наведена в відомій брошурі К. Лїбкнехта „Soll Europa kosakisch werden“ (є українське видане).

[2]) W. Feldmann: „Deutschland, Polen und die russische Gefahr“ (Berlin, 1915), ст. 14.

в передодню московської історії, продовжував ся в імператорській добі доки на півночи не досягнено природної перешкоди у формі Ледового Океану та доки імперські територіяльні здобутки, роблені вже без системи та після історичної інерції в Европі та Передній Азії не були причиною севастопольської кампанії, а на Дальньому Сході — японської війни«[1]).

Ми порушили тут проблєму кольонїзації яко історичного фактору в утвореню царської держави лише о стільки, о скільки се може причинити ся до виясненя факту етнографічно-національної гетерогонії Росії та показати як еволюційно витворило ся відношенє в неї поміж державним центром та недержавними окраїнами, що кінець кінців дає відповідь на причину згаданої вище »ексцентричности« царської держави[2]).

Територіяльний зріст Росії від XV. ст. пояснюють отсї статистичні дати: в 1500 р. простір московської держави виносив 40.000 миль^2 [3]); в 1600 р. — 160.000^2 миль; в 1700 р.— 270.000^2 миль; в 1800 р. — понад 300.000^2 миль, а в 1900 р.— 403.000^2 миль. Се значить, що протягом чотирох столїть територія царської імперії збільшила ся майже в 11 разів (10·75)[4]). Щоб уявити собі пластично інтензивність російської експанзії територіяльної, вистарчить згадати, що в XVI. ст. центр російської держави, Москва, був віддалений від західньої границї о 400 km, а в XIX. ст. вже о 1450 km.

Зріст населеня в Росії від часів Петра Великого ілюструють сї цифри[5]) (в першій рубриці поданий зріст населеня основної території (разом з Україною), в другій — в здобутих нових провінціях, в третїй — загальний для всеї держави):

Р. 1724	13	міл	=	13 міл.
„ 1762	19	„	=	19 „
„ 1796	29 + 7	„	=	36 „
„ 1815	30½ + 14½	„	=	45 „
„ 1851	39 + 28	„	=	67 „
„ 1891	65 + 64	„	=	129 „

З сього погляду, як бачимо, Росія займає перше місце серед европейських держав та може бути порівнана лише

---

[1]) М. Славінський, l. c., ст. 279. Огляд кольонїзаційного процесу в Росії зробив Геттнер (l. c., розд. II.). Див. також інтересну працю Quadflieg — „Russische Expansionspolitik. 1774—1914". Berlin, 1914.

[2]) В основних головних рисах кольонїзаційний процес в утворенню російської держави релефно пояснений в працях Мілюкова: „Очерки изъ исторіи русской культури", I., розд. 1. та „La crise russe", розд. I. В них також підчеркнене величезне значінє його в історичному розвитку Росії. „Се саме в ньому (процесї кольонїзації) треба шукати початок богатьох ріжниць, що істнують між Росією й Західною Европою в порівнюючій історії їх цивілїзацій. Більшу частину характеристичних рис російського розвитку економічного, соціяльного й політичного можна поставити в звязок з сим процесом кольонїзації" (La crise russe, 1).

[3]) Російська миля = 7 верствам. 1 верства = 1.066 8 м.

[4]) Н. Рубакін, l. c. 25.

[5]) P. Miljukow — „Obrazy vzdělanosti...", 34.

з американськими Сполученими Державами. Щоби пластично уявити собі відношенє на некористь Европи, вистарчить згадати, що за царюваня Петра Великого та його перших наслїдників населенє Росії творило від $^1/_{10}$ до $^1/_8$ всього населеня Европи (в XVIII. ст. вона числила загалом коло 130 міл.). З початку XIX. ст. (в Росії 36—40 міл., в Европі 170—175 м.), се відношенє зміняєть ся на користь царської імперії, населенє котрої вже творило $^1/_5$—$^1/_4$ людности всеї Европи. Врештї з початку сього столїтя (в Европі — около 383 міл., в Росії — 129) се відношенє рівняєть ся $^1/_3$.

Чеський соціольог Масарик завважує, що й на будуче се відношенє йтиме ще більше на некористь Европи та на користь Росії. Після теоретичного обчисленя в 2000 році головні европейські держави (Англїя, Нїмеччина, Австро-Угорщина, Франція та Італїя) матимуть разом 511 міл., тимчасом коли лише европейська Росія — 400 міл., вся-ж царська імперія — 500 міл.[1])

Нас вище наведені статистичні дати цїкавлять з иншого погляду, а саме, як показчик того, що будучі відносини в Росії поміж пануючим народом та поневоленими розвиватимуть ся саме на некористь першого. З огляду на се мусимо прийти до висновку, що за таких обставин та розвиткових тенденцій Росія може заховати свою внутрішню державно-полїтичну рівновагу, себто свою територіяльну інтеґральність, а подекуди й істнованє взагалї, лише в тому випадку, коли на завсїгди зречеть ся свого дотеперішнього централїстичного абсолютизму та безглуздих, антикультурних заходів супроти своїх поневолених народів. Инакше кажучи, коли Росія перетворить ся на федеративній основі та признає прінціп повної національно-полїтичної автономії сих народів.

Що царизм не є здібний до такого »самогубства«, непотрібно доказувати. Весь його дотеперішнїй розвиток та істнованє, як ми се зараз побачимо, був оснований на засаді абсолютної унїфікації величезної імперії в дусї відомої славетної формули: »самодержавіє, православіє, народність«. »Тюрма народів«, де після слів українського ґенія, »од Молдаванина до Фіна на всїх язиках все мовчить, бо благоденствує« — се житєвий твір царизму. Поміж »тюрмою народів« та федерацією народів така безодня, через котру царизм нїколи не перескочить, навіть колиб хотїв, але він не бажає та не буде бажати нїчого такого. Він просто не може бажати розваленя »тюрми народів«, вибудованої протягом столїть, бо се є щось, що

---

[1]) L. c., I., 274—275. З сього приводу він зазначив: „Не панславізм загрожує Европі, зглядно Нїмеччинї й Австро-Угорщинї, але 170 мілїонів, які замешкують европейську й азійську Росію, й які при відповідних обставинах можуть представляти велику воєнну й господарську силу“. Велику небезпеку Росії для Нїмеччини через величезне число населеня Росії і швидкий його зріст особливо підчеркує відомий нїмецький публїцист Павло Рорбах в своїх численних працях. (Див. між иншим його працю „Rußland und wir“, 1915.)

з ґрунту суперечить не лише його історії, але й сїй його полїтичній істотї, його житєвим інстинктам та тенденціям. Можна природно втїшати ся тим, що царизм, мовляв, вже стоїть одною ногою в домовинї, та що днї його почислені, а тому його майбутний винародовляючий централїзм буде лише підрядною небезпекою. Таке розумованє безперечно має свою рацію, але лише релятивну. Се тому, що централїстично-націоналїстична полїтика абсолютизму не щезне рівночасно з його лїквідацією. Нова будуча антицаристична Росія, хоч би вона зродила ся на руїнах царизму і хочби з полїтичного боку була його антитезою, в одному оглядї буде його наслїдницею та продовжателькою, а саме в своїй національній полїтицї супроти поневолених недержавних народів. Молодий російський лїберализм — як се видно з його еволюції в післяреволюційних часах, а подекуди й з усеї його історії від початку — про що буде мова незабаром, має та матиме виразні державно-централїстичні симпатії й тенденції та будо слїпо покланяти ся фетишови дотеперішної механїчної суцїльности та неподїльности царської імперії. Будуча лїберальна Росія признає та полагодить більше-менше ґрунтовно лише дві національні справи: фінляндську та польську. Що до инших — які вона поки що здебільшого ігнорує — беневолєнція її не піде поза признанє якоїсь обмеженої культурно-національної автономії. Словом, не підлягає майже нїякому сумнївови, що проти сфедералїзованя Росії російські лїберали боротимуть ся з неменшою заїлістю, нїж царизм.

Се не значить, що під пановапнєм лїберализму Росія лишить ся для поневолених народів т а к о ю с а м о ю »тюрмою народів«, як за часів царизму, безперечно нї. Лїберализм перебудує її відповідно до вимогів сучасної національно-полїтичної гігієни. Він з зовнїшного боку вималює її гарно европейським полетом, але в о с н о в і с е з н о в у б у д е »тюрма народів«, правда зреформована та змодернїзована.

Є лиш оден спосіб знищеня на завсїгди »тюрми народів«. Се розбитє царизму у війнї, а відтак полагодженє основних національних справ Росії перед міжнародним ареопаґом всеї Европи, а не покутним »домашнимъ способомъ«, як сього вельми бажав би націоналїстичний російський лібералїзм.

Можна сказати, що істнують лише два способи кардинального полагодженя національної проблєми в Росії: революція або повний погром царизму в зовнїшній війнї. Другий спосіб подекуди є радикальнїйший, бо навіть і революція — при досить сильних державно-централїстичних тенденціях в деяких російських революційних та соціялїстичних течіях — про що буде далї говорити ся докладнїйше — могла би евентуально полагодити національну справду в Росії дуже компромісово, більше на користь держави, нїж поневолених народів.

Розбитє царської Росії є одже не лише в інтересї російських інородців, для котрих означає найлїпшу можливість дій-

сного визволеня з національного ярма, себто є житевою справою, але й для всеї Европи, усуваючи раз на все зловіще, ментo: »soll Europa kosakisch werden?«.

Є бо фактом, який не підлягає сумнївови, що евентуальна побіда Росії в сій війні була би використана царизмом на свою користь, уможливила би на якийсь час реакційну псевдо-конституційну політику, розпочату Столипіном; поставила би на першу чергу справи зовнішної політики (унормованє відносин та органічне втїленє до імперії евентуальних здобутих провінцій, тощо) відсунула би на певний час переведенє назрілих внутрішнїх реформ, нагорджуючи се псевдо-конституційними паліятивами, що було би тим лекше, бо вся країна булаби на разї задурена патріотично-побідним чадом; врештї розбила би російські опозиційні сили, вербуючи імперіялїстично настроєні лїберальні елєменти до правительственного табору та сіючи поміж ними й дійсними революціонерами ворожнечу, що знова вийшло би головно на користь офіціяльної Росії.

Перейдімо до характеристики національної політики царизму. У неї надармо шукати якогось ладу, систематичности та послїдовности. Вона нїколи не була органічна та творча, але рабункова та руйнуюча. Її ідеалом було: повна унїфікація величезної імперії та повна нївеляція її окраїн й інородців. Микола I. влучно схарактеризував мету сеї політики таким ляпідарним афоризмом: »Оден закон, одна мова, одна віра«.

Але яким шляхом мало ся осягнути сю idée fixe царизму, про се фактично рішав вельми скомплїкований бюрократичний апарат царської імперії. Сьогодня так, завтра инакше, тут таким чином, там зовсїм протилежним царизм руйнував окраїни економічно, а їх населенє — культурно.[1])

Одначе засимілювати їх не вмів. Слушно завважив англїйський дослїдник Росії Уельс, що »Росія завсїгди визначала ся величезною експанзивною силою, але не відзначала ся унїфікацією населеня, яке поневолено«. Асиміляційні заходи Росії були безсильні не лише супроти европейських її інородців, але подекуди також супроти азійських. та східньо-европейських, яким передовсїм насильно накидувано православє.

Аж до 1905 р. здавало ся, що всї сї інородські острови справдї вже на все потопили ся в російському морі. Але в освітленю революції справа ся представила ся зовсїм не так безнадїйно. В часах революції та на її передодні виявило ся, що

---

[1]) Цїкаво звернути увагу, що під його пановапєм та у звязку з його винародовлюючими заходами, окраїни занепадали культурно (на примір Україна, Польща, Литва). А коли деякі інородці мимо того культурно піднесли ся, стало ся се не з заслуги царизму, але через його деколи невміле послугуванє засадою: divide et impera. Щоб ослабити прибалтійських Нїмців толєрував він культурно-національний рух Естів та Лотишів, через свої протишведські тенденції толєрував він початки фінського національного відродженя. З анальоґічними фактами стрічаємо ся також в офіціяльній царській політиці на Кавказї.

переважна більшість східних інородців була засимільована дуже зверхно, що вистарчило першого сильного подмуху свободи, щоб ся покривка русифікаційного полету була відкинена на завсїгди. Виявило ся, що під нею бєть ся ще в богатьох народах й пяменах східний областей царської імперії живчик-самобутнього житя та любови до свого власного побуту.[1])

На шлях винародовлюваня окраїн та інородців вступила російська держава на самому початку свого істнованя, вже в московському періоді. Відтак винародовлюючі заходи проти поневолених народів червоною ниткою тягнуть ся через всю дотеперішню історію царизму. Перші прояви денаціоназалїційної політики московської молодої держави мали цїлком механїчний характер. Тубольче населенє підбитої країни, о скільки воно противило ся признати накинене царське ярмо, або масово вигублювано (завойованє Пскова та Новгорода), або виселювано (головно заможні та вищі верстви) до Московщини, звідки переселювано питоме російське населенє до новоприлучених провінцій.[2])

Як жило ся в таких обставинах поневоленим народам (не треба забувати, що се здебільшого були Славяни, на пр. Українцї), видко з того, як схарактеризував їх положене перший панславіст Серб Крижанич, кажучи, що »під православним пановапєм Москви тяжше жити, як у турецькій неволї або серед египетських мук«.

Зрозуміло, що таке механїчне полагоджене національної справи не могло довго тривати. І ми бачимо, як російська держава від часів Петра Великого вишукує нові, »культурнїйші« способи унїфікації царської імперії. Брутальність першого способу була нагороджена дипльоматичними хитрощами та віроломством. (Напр. відношенє до України.) В сьому оглядї безперечно пальма першенства належить російській Семірамідї-Катеринї II. Вона з мистецькою віртуозністю вміла послугувати ся дипльоматією, як знарядєм винародовлюваня окраїн. З сього погляду вельми цїкавим та характеристичним є оден її лист з інструкціями, писаний до Вяземського, в котрому Катерина II. виложила, так сказати, основні засади дипльоматичної денаціоналїзації: »Малоросія, Лїфляндія й Фінляндія є провінції, що управляють ся на основі затверджених привілеїв. Відразу скасувати сї привілеї не випадає, одначе трактувати їх як чужих було би більше нїж помилково, а саме було би дурнотою. Сї провінції треба найлекшими способами довести до того,

---

[1]) Після виданя толєранційного указу (1905) богато насильно управославлених інородців навернуло ся до віри батьків. Цїкаво, що покидали православе не лише христіяни (протягом двох тільки років 1905—1907 перейшло в католицизм 171 тисяч, в лютеранство 11.000), але й не христіяни (36.000 музулман) та навіть язичники (приволжські Фіни). Див. Н. Рубакинъ, l. c., 77.

[2]) М. Славінський, l. c., 285.

щоби вони зросійщили ся й перестали дивити ся, як вовки до лїса.« [1])

В новійших часах царизм в прінціпі лишив ся вірним своїй винародовлюючій полїтиці. На практиці послугував ся він всїлякими способами, комбінуючи ріжно методи Івана Грізного, Петра Великого та Катерини II. — найвизначнїйших піонерів російського імперіялїзму та денаціоналїзаційного мистецтва.

В середині минувшого столїтя правительственний протиінородський націоналїзм був, так сказати, фільозофічно угрунтований: царизм приняв полїтично-державне credo в постати відомої трьохчленної формули: »самодержавіє, православіє, народність.« За царювання Александра III. царський націоналїзм був ще більше поглублений та означений в дусї вельми вимовного гасла: »Росія для Росіян.«

Одначе доперва в »конституційних часах« царський націоналїстичний імперіялїзм здобув ся на власну певну ідеольогію, а протиінородські заходи набули систематичного характеру та стали переводити ся після виразних засадничих директив, угрунтованих на тій аксіомативній праоснові, що інородці царської імперії, щоб не бути трактованими як громадяне другої кляси, мусять добровільно зросійщити ся. Не треба хиба додавати, що батьком та творцем сього найновійшого царського націоналїзму був Столипін. В третїй Думі він чимало разів викладав основні прінціпи нової національної полїтики царизму.

Коли Р. Дмовскі, лїдер польського представительства в Думі скаржив ся на те, що царський уряд трактує Поляків як горожан другої кляси, Столипін йому відповів: »Станьте на наше становище: признайте, що найвищим блаженством є бути російським громадянином. Носїть се відзначенє так високо, як його носили колись римські громадяни. Потім самі називатиметесь громадянами першої кляси, а дістанете усї права.«

Під знаком сього панросійського націоналїзму був зробив Столипін відомий coup d'état (1907 р.) та накинув Думі новий виборчий закон, з виразною протиінородською тенденцією. В царському указї (з 16 червня 1907 р.), який видано з сього приводу, виразно акцентуєть ся та санкціонуєть ся сей панросійський націоналїзм, який таким чином признано органїчною складовою частиною офіціяльної полїтики царизму.

В ньому кажеть ся: »Російська дума, яку утворено, щоби вона була твердинею російської держави, повинна бути, російською також що до свого духа. Инші народности, що належать до нашої держави, повинні мати в Державій думі представників своїх потреб, не повинні одначе й не будуть мати такого числа, яке би давало їм можливість мати рішаючий голос в чисто російських справах. Що до окраїн держави, де населенє ще не дійшло до відповідного державно-горожанського

---

[1]) Див. Соловьевъ — Исторія Россіи, т. 26.

розвитку, то там вибори до Державної думи поки що мусять бути здержані.« [1])

Се, мовляв, національний Zukunftsprogramm царизму. Першими його проявами були: фактичний погром фінляндської конституції та автономії, заведенє націоналїстичного земства в західнїх губернїях, відокремленє Холмщини, відтак протиінородський похід на всїй лїнії, а саме проти культурно-національної дїяльности поневолених народів. [2])

В сїй працї наведено буде чимало зразків винародовлюючої полїтики царизму, які уплястичнять зроблену тепер загальну її характеристику та виявлять невичерпальність царського націоналїстичного арсеналу.[3])

До загальної характеристики офіціяльної полїтики треба додати ще кілька слів про її відносини до панславізму. Звичайно думають в Европі, що панславізм творить одну з підвалин царської міжнародної полїтики, що царська Росія справдї прямує до з'єдиненя всеї Славянщини пїд своїм скипетром. Такий погляд лише подекуди відповідає дїйсности. Реакційний царизм навіть до сієї думки ставив ся дуже часто вельми ворожо. »Офіціяльна Росія, — завважає з сього приводу проф. Масарик, — була занадто консервативна й православна, щоби думати про панславїзм.«[4]) На думку царя Миколи I. зєдиненє всїх Славян довело би »до загибелї Росії«.

Царизм подекуди признав та відтак послугував ся у своїй зовнїшній полїтиці панросійським виданєм панславізму (в формуловцї Погодіна та Шевирева), суть котрого дуже вимовно

---

[1]) Цитовано за Гечом, l. c., 161.

[2]) Цїкаво звернути увагу на те, що післяреволюційний правительственний терор сильнїйше відбив ся на інородських окраїнах, нїж у державному центрі. Видко се з географічного зіставленя статистичних засудів на смерть та покараня смертю в Росії, зробленого російським дослїдником Д. Жбанковим „Смертные приговоры и казни в 1905—1910 годах“ (Современный Міръ, 1911, ч. 4). Максімум засудів на смерть та страчень людей припало на Остзейську країну та царство польське. Найбільше засуджено на смерть (851) та страчено людей (300) було в Варшаві. (Порів. мою чеську працю про се „O trestu smrti a popravach v soudobém Rusku“ — Praha, 1911.)

[3]) Коли ся полїтика була безоглядною та брутальною супроти европейських інородців, то зрозуміло, що вона була цїлком безпардонною та безконтрольною супроти азійських інородців, яких царські чиновники уважали звичайно за людську породу низшого сорту. Добре се видно з отсих двох характеристичних прикладів. При кінцї минулого столїтя якийсь царський сатрап закупив у середноазійського тубольчого народу Сартів м о н о п о л ь н а в і т е р. Відтак сей панок довший час обдирав убогих Сартів, беручи від них податок з вітраків, з диму, який виходив з хати через комин, з сушеня білизни то що. Се, так сказати, гротескний причинок до полїтичної гумористики царського бюрократизму. Сумнїйший є другий епізод, який вже належить до категорії полїтичної трагіки російського житя. В 1906 р. частина сибірського племени Чукчів, супроти котрих царизм вів безпощадну вигублюючу боротьбу, порішила на зборах роду скінчити своє істнованє загальноплеменним самогубством, що в частинї і зроблено. (Див. М. Славинський, l. c., 290.)

[4]) L. c., I., 269.

пояснив Катков сими словами: »Росія потрібує єдности держави й сильного російського народу. Сотворім такий нарід на основі спільної для всїх мешканців мови, спільної віри й спільної славянської громади. Все, що буде стояти на перешкоді, ми знищимо«.

В заграничній полїтиці царизм послугував ся панславізмом головно що до Балкану. Він визволив Болгарів та Сербів з турецького ярма, щоб згодом здобути Дарданелї та Константинополь, а відтак »визволених« братів Славян зробити своїми васалями. Він тримав панславізм у резерві супроти Австро-Угорщини з огляду головно на Галичину (крім сього на українську частину Буковини та Угорщини), яку вже Микола I. уважав чисто російською країною.

Царизм з великою відразою стежив за національною та полїтичною еманципацією славянських народів Австрії. В сьому огляді богато цїкавого матеріялу находимо в мемуарах відомого російського дипльомата на Балканах гр. Ігнатєва. »Я все гадав — пише він — що історичне завданє Росії спочиває в тому, щоби вона згуртувала та резервувала для себе Славян, нїкому не лишаючи ані кроку славянської землї. Як що колинебудь вдасть ся Австро-Угорщинї здобути під свій полїтичний, економічний та мілїтарний вплив Сербів та Болгар, зміцнити Поляків, які триматимуть ся своїх природних союзників Мадяр, та зближити їх з Чехами — тодї Відень стане на чолї ворожої нам Славяно-католицької федерації, роля Росії буде скінчена, а на нашій західній границї повстане для нас небезпека. Польща буде відновлена та принята до австро-славянської федерації, а рівночасно вирине справа автономії Литви, прибалтійських провінцій, а може й України. Для оборони будучности Росії я уважав неминучим, щоби прапор славянський був виключним царським атрибутом, та щоб ми нїколи не допустили до зміцненя впливів на Балканї якої-небудь держави, особливо-ж Австро-Угорщини.«

Мимохіть завважимо, як актуальними стали саме підчас війни деякі з висше наведених припущень Ігнатєва. Треба зазначити, що сам він уважав висловлені погляди за »підвалину здорової російської полїтики«.

Для характеристики сеї зовнїшної, так сказати, національної програми Ігнатєва (а отже й тогочасної офіціяльної Росії) варто навести ще деякі його детальнїйші поясненя основних думок: »Уся моя дїяльність в Туреччинї та серед Славян поміж 1861—1867 рр. — згадує він в своїх мемуарах — була перенята сею думкою, а метою її було, щоб Росія стала єдиним паном балканського півострова та Чорного моря, щоби був зупинений зріст Австро-Угорщини, щоби східні народи, особливо ж славянські, мали очи звернені виключно на Росію, щоб їх будучність залежала від нас, а не від европейських держав.«

Ігнатєв думав, що лише Польща »з фанатичним католицизмом та захопленєм до всього, що є західне, та з латинською ненавистю до православя«, стане головно на перешкоді до здійсненя сього макіявеляїстичного псевдославянського проєкту.

Цїкаво, що Ігнатєв заздалегідь передвиджував неминучість збройного конфлїкту поміж Росією та Австро-Угорщиною, який мав бути на його думку »боротьбою на житє та смерть о перевагу на близшому Сході, о суцїльність та неподїльність Росії, о можливість утриманя та розвитку нашого (себто російського) становища, здобутого столїтною працею та призначеного нам Богом, як представникам православя та найчисленнїйшому славянському народу«. Туреччина та Австро-Угорщина або мусять стати знарядєм сеї царської полїтики, або... — те, що Ігнатєв передвидїв та віщував, стало ся в теперішнїй всесвітній війні фактом. Правда, цїлком протилежним тому, про що мріяв та чого бажав сей дипльоматичний Лєпорельо царизму.

Ми відхилили ся троха від основної думки нашої праці— заскочили на хвилю до сфери славянської заграничної полїтики Росії. Одначе, як сам читач легко може переконати ся з наведеного, в сьому випадку зовнїшня полїтика Росії безпосередно є звязана з тою, яка страшним тягаром лежить на поневолених народах царської імперії. Вона є відворотною стороною того самого медалю, ілюструючи добре територіяльну ненаситність царизму, його безмежний імперіялїзм та експанзію, які зробили з Росії »тюрму народів«. Не без рації хтось завважив, що Росія стала жертвою своїх географічних розмірів...

* * *

Треба нам тепер оглянути становище російського громадянства до національної справи. В розвитку російської громадянської думки національній справі присвячено менше уваги, нїж сього можна було би сподївати ся в державі, що нагадує живий етнографічний музей. Як се звичайно буває у державних пануючих народів, які самі не дізнали національного гнету та переслїдуваня, російське громадянство (маємо на думцї головно інтелїґенцію) визначало ся тим космополїтизмом, який про себе бундючно заявляє: »Wir haben den Standpunkt der Nationalität überwunden«, або дивить ся на національну справу очима Робеспєра, котрий сказав, що її винайшли лайдаки, щоб обдурювати »ослів«.

Правда, в російській інтелїґенції істнувала виразна національна течія, представлена т. зв. славянофілами (Киреєвский, Хомяков, Самарин, Аксаков, Данилевський, а подекуди й Достоєвський), але в неї національна справа була розглянена ду-

же туманно та головно метафізично (а до того на расовому ґрунті). Взагалї національна фільозофія славянофільства дуже односторонна, а в додатку в ньому не було конкретної національної програми для уреґульованя національної справи в Росії.[1])

Російський полїтичний панслявізм, який національно означав власне панрусізм (зформулований Погодіном, Шевиревим та найбільшим апольоґетом, яким був відомий публїцист Катков) був ізольованою громадянською течією, до якої справжня російська інтелїґенція ставила ся критично та ворожо. Бїльшого громадянського значіня Катковський націоналїзм зоольоґічного характеру набув лише в часах післяреволюційних, коли під його прапор стали т. зв. »истинно русскіе люди« та споріднені з ними духово російські праві націоналїсти.

Повернемо ся одначе до загальної характеристики становища російського громадянства до національної справи. Було вже сказано, що здебільшого воно було нехтуюче. Відтак найчастїйше тільки теоретичне. Національна справа рішала ся прінціпіяльно in abstracto та рідко коли в усїй її скомплїкованости на російському ґрунтї — in concreto. В сих останнїх випадках очевидні були державно-централїстичні симпатії. Нераз теоретичний федералїзм в практичних проєктах зводив ся до замаскованого централїзму.

Взагалї-ж конкретно признавали ся та ставили ся тільки дві національні справи — фінляндська та польська, які обі полагоджували ся в дусї полїтичної автономії. Поза ними Росію розглядувано здебільшого як суцільну національну державу. Ся характеристика загалом відносить ся до ріжних проявів російської громадянської думки: як лїберально-поступової, так і радикально-революційної та соціялїстичної.

Ми зараз зілюструємо сю характеристику фактичними даними з історії ріжних полїтичних течій в російському громадянстві.

---

[1]) Славянофільські теорії вельми докладно та річево виложено в цитованій праці Масарика (I., розд. X). Там же відтак наведена влучна критика національної фільозофії славянофільства. (Віддїл 59, ст. 247.)

Новочасний неославізм, (який зрештою дуже швидко збанкротував) є неросійського походженя; в своїй основі він був більше культурною течією, нїж полїтичною. З ідеольоґічного боку він був аморфною теорією та не все льоґічною та консеквентною (приймаючи прінціп національного самоозначеня та самостійности славянських народів, він нехтував національний рух Українського народу). Демократизм його був чисто зверхнїй та здебільшого лише фразеольоґічний. Перенесений на російський ґрунт, він там дуже швидко почав націоналїзуватись та реакціонувати, поки зовсїм не занепав.

Цїкаво те, що з початку ним дуже зацїкавили ся також російські лїберали, переконані „западники“ та традиційні вороги славянофільства. Факт сей є в звязку з новочасним захопленем російського лїберализму націоналїстично-імперіялїстичними прямуваннями, про що докладнїйше говоритиметь ся дальше.

Природно ми обмежимо ся лише на найбільше типові зразки, стараючи ся вибрати їх з ріжних (що до часу) станів розвитку російської думки в XIX. ст.[1])

Почнемо природно від декабристів, котрі розпочали новочасну протицаристичну кампанію. Що до національної справи вони здебільшого були державниками та централїстами. Виїмок робили лише для польської справи. Оден з головних провідників декабристів, Пестель,[2]) автор відомого конституційного проєкту »Русская Правда«, будучи взагалї щирим демократом, навіть з виразним соціялїстичним забарвленєм (Герцен влучно назвав його соціялїстом перед соціялїзмом), в національній справі був фанатичним централїстом, русифікатором та навіть імперіялїстом.

В своїому конституційному проєктї він поза Польщею — якій признає право полїтичної самостійности під умовиною »тїсного союза на мирний і воєнний час« з Росією, та щоби в неї був заведений такий самий лад, як в Росії — решту російської держави уважає »єдиною та неподїльною«, границї якої мають бути заокруглені прилученєм до неї на вічні часи Молдавії, відтак означених проєктом частин кавказьких, монґольських та кіргізьких країн. В сїй державі »всї племена повинні бути зілляні в оден нарід«, а правительство безнастанно повинно мати на увазї одну обовязкову мету, щоби витворити з усїх племен один нарід і всї ріжні відтїнки зілляти в одну спільну масу, так щоби мешканцї цїлого простору російської держави всї були Росіяни«.[3])

Пестель мріяв не лише про полїтичну русифікацію та унїфікацію царської держави, він прямував до повного культурного зросійщеня ріжноманїтного населеня Росії, він стояв навіть за скасованє власних назв поодиноких народів царської імперії.[4])

Правда, серед декабристів була також федералїстична течія, представлена головно Микитою Муравйовим, конституційний проєкт котрого уявляв майбутню Росію у формі федеративної республики з 13 автономічних держав на зразок Американських Сполучених Держав. Але федералїзм М. Муравйова має чисто територіяльний характер; в нїому не бачимо зрозуміня національної проблєми, як такої.

Після брутального здавленя повстаня декабристів, в часах страшної миколаївської реакції в Росії, зрозуміло, не могло бути ширшого зорганїзованого революційного руху. Істнували одначе численні радикально-революційні гуртки та течії, в яких соціяльно-полїтичні проблєми рішали ся фільозофічним спосо-

---

[1]) Богато фактичного матеріялу що до сього зібрано в праці М. Драгоманова—„Историческая Польша и великорусская демократія“ та М. Лозінського: Польський і руський революційний рух й Україна—Львів 1908

[2]) Masaryk, l. c., I., 87.

[3]) Русская Правда. Петербург, 1906, розд. II. § 16.

[4]) Masaryk, l. c., I., 87.

бом, та в яких російська громадянська думка формувала ся та означувала ся з теоретичного боку.

В сих часах Росія видала чимало визначних полїтичних корифеїв думки, серед яких безперечно найвизначнїйшими та найвпливовійшими були М. Бакунїн (1814—1876) та А. И. Герцен (1812—1870).

Перший належить до найвизначнїйших революційних дїячів минулого столїтя та є одним з головних орґанїзаторів европейського міжнародного анархістичного руху. Під його могутнїм впливом повстали початки революційного руху в Росії. Другий був справжнїм скульптором російської полїтичної думки, найлїпшим будівничим нової Росії; пророком російської молоді та пострахом царизму.

Для нас цїкаві оба сї визначні російські громадянські дїячі тим, що вони в своїй дїяльности не лише виявили зацїкавленє до національної справи взагалї, але й велике зрозумінє скомплїкованих національних відносин в царській імперії зокрема, що їх проєкти полагодженя національної справи в Росії позбавлені того державно-централїстичного забарвленя, яке є так характеристичним для переважної більшости російських лїберальних та революційних елємептів.

Правда, вони оба насамперед польонофіли, відтак славянофіли, але не в звичайному панросійському дусї, тільки в справдї поступово-демократичному. Се одначе не перешкоджало їм цїлком обєктивно ставити ся до всїх національних справ в царській державі.

Варто одже познакомити ся з основними їх думками в сїй справі. В »Основах нової славянської полїтики« (1848) Бакунїн висловляєть ся про »незалежність всїх народів, що творять славянське племя«. Варто звернути увагу на те, що він признає право України на повну самостійність. З сього приводу він висловлює (у 1862 р.) припущенє (не треба забувати, що тодї український національний рух був лише в початках), що Україна »буде не Польщею й не Росією, а сама собою. Я думаю, що вся Україна буде самостійним членом загально-славянського союза«...

Взагалї що до національної справи Бакунїн визнавав сю основну засаду: »Жадаю одного тільки: щоби всякому народови, всякому малому й великому племени лишено повну спромогу поступати по своїй волї«.[1])

Бакунїн бажав, щоби Росія була перебудована на федералїстичний лад; щоби в нїй не було чиновництва і щоби бюрократична централїзація була заступлена свобідною областною федерацією. »Хочемо, щоби Польщі, Литві, Українї, Фінам і Лотишам прибалтійським, а також кавказькому краєви вернена була повна свобода й право рішати про себе та устроїти ся по своїй волї, без усякого безпосереднього або посередньо-

---

[1]) Цитую після М. Лозинського: l. c., 110.

го вмішуваня з нашого боку. Хочемо братної і, коли буде можна, федеративної спілки з Польщею, Литвою, Україною, прибалтійськими мешканцями і з народами закавказького краю.«[1])

Так само ясно, без яких-небудь державно-централїстичних пересудів і тенденцій дивив ся на національну справу й Герцен. »Признаємо право на самостійність — писав він — не лише кождому народови, який відокремив ся від инших та має природні границї, але й кождому географічному положеню. Колиби завтра Сибір відокремив ся від Росії, ми перші привиталиби його нове житє. Державна бо суцїльність зовсїм не криєть ся з народним добробутом.« Иншим разом він висловив ся: »Признаємо поодиноким провінціям абсолютне право на вільне зполученє, на повне зілляне чи цїлковитий розрив«.[2]) Сю думку він пояснює відтак конкретним приміром: »Хай Литва, Білорусь, Україна будуть з ким хочуть, або з нїким, аби тільки можна було пізнати їх непідроблену та справжню волю.« »Чому не могли би ми — запитує Герцен на иншому місци— жити з Україною, Фінляндією та Польщею як вільний з вільним, рівний з рівним? Чому мусимо все заковувати в рабське підданство?«

Герцен влучно та безоглядно критикував винародовлюючий централїзм держав з національного боку конґльомератів, котрі він дотепно називав »державами-кітами«. »Суцїльність аґльомератів, підтримуванє його наростів, обстоюванє кусників насильно проковтнутих, яких шлунок не може перетравити — все се є чуже та вороже вдачі народів.«

Сї погляди Герцена на національну справу орґанїчно звязані з його певним переконанєм в тому, що від 1848 р. національна думка стала одним з головних чинників в полїтичній реконструкції новочасної Европи. Він за найхарактеристичнїйші ознаки сеї нової епохи уважав признанє двох навзаїм доповняючих себе думок, а саме, що народи є автономними індивідуальностями, та що племена спільного походженя змагають до полїтичного з'єдиненя.[3])

З 60 років російський опозиційний та революційний рух починає інтензивнїйше розвивати ся. В його програмових заявах здебільшого говорить ся також і про національну справу. Але найчастїйше дуже абстрактним робом, без доброго зрозуміня фактичних національних відносин на російському ґрунтї та вельми часто з напівсвідомими або навіть і зовсїм свідомими державно-централїстичними тенденціями, а іноді очевидними

---

[1]) Народное Дѣло. Романов, Пугачев или Пестель? Лондон 1862 р. (М. Лозинський idem).

[2]) Колоколъ (женев. видане) з 1877 р. ст. 414.

[3]) Про відношенє Герцена до польської справи буде мова дальше в роздїлї про польське питанє. Докладнїйшу характеристику його національної теорії див. в моїй чеській студії: Herzen a národnostni problém — в журналї „Slovanský Přehled“ (Прага 1912).

несимпатіями до національно-відродних змагань поневолених народів. Цїкаво звернути увагу на те, що централїстичні погляди набувають поволи переваги як в лїберальних течіях, так і в революційно-соціялїстичних; особливо-ж при кінци минулого столїтя. Можна сказати, що революційний рух, еманципуючи ся від бакунїзму, ставав централїстичним. При федералїзмі лишила ся тільки народницька течія, яка в числї своїх попередників має Герцена. Так само й російський лїбералїзм, еманципуючи ся від ідеольогії Герцена, а відтак відомого українсько-російського публїциста М. Драгоманова, переконаного федералїста та оборонця національного автономізму поневолених народів, який свого часу мав великий вплив на молодий російський полїтичний лїбералїзм, набував виразного державно-централїстичного характеру.

Кілька примірів з програмових заяв російських опозиційних та революційних течій пояснять сказане. Демократична орґанїзація »Великоруссъ« (1861) прінціпіяльно висловила ся про національний федералїзм та автономізм. »Ми можемо — говорить ся в її орґані — вповнї признати права національностей. Ми повинні обовязково се зробити, щоб внести й укріпити у себе свободу«.[1]) Конкретно та позитивно ставив »Великоруссъ« тільки польське питанє. Взагалї ся орґанїзація була короткотривалою ефемеридою та не мала реального полїтичного значіня.

Перший соціялїстичний виступ на російському ґрунтї — маємо на думцї заяву Михайлова »Къ молодому поколѣнію« (1861 р.) — що до національної справи є загалом дуже абстрактний. В ньому висловлено категоричне домаганє перебудови Росії в »республиканьско-федеративний союз областей« та признано засаду як найширшої децентралїзації, але цїлком бракує конкретного пляну федералїстичної реконструкції Росії. Позитивно, а саме в дусї незалежности, полагоджуєть ся лише справа Польщі та Литви, але й тут не знати, чи справи сї трактуєть ся як національно-полїтичні чи в історично-полїтичному сенсї.

Виразнїйше все се представляєть ся у відомому російському тайному товаристві »Земля й Воля« (1862—63), яке в російському революційному рухови відограло значну ролю. Воно визначало ся російсько-державним напрямом: з національних справ у Росії признавано лише польську.

Абстрактно висловлені засади »Молодої Росії« ясно та виразно були сформульовані в анархістично-бакунівському ґуртку, який на кінцї 60 років XIX. ст. видавав у Женеві власний орґан »Народное Дѣло« (1868—70).

Ми вже познайомили ся вище зі становищем Бакунїна до національної справи, тому непотрібно докладнїйше викладати національну програму »Народного Дѣла«, яка в сути цїлком го-

---

[1]) М. Лозинський, l. c., ст. 37—38.

дить ся з ним. Наводимо одже основний прінціп його що до національної проблєми. »Ми хочемо повної свободи для всїх народів, поневолених тепер імперією, з правом як найповнїйшого рішаня про себе, на основі своїх власних інстинктів, потреб і волї, щоби, федеруючи ся з низу в гору, ті з них, котрі захотять бути членами російського народу, могли утворити спільно дїйсно свобідну й щасливу суспільність в дружному та федеративному звязку з такими-ж суспільностями в Европі та в цїлім світї.«[1])

Одна з перших російських лїберальних орґанїзацій »Земскій Союзъ« (1880—83) визнавала федералїзм та національний автономізм. Стало ся се головно заслугою М. Драгоманова, який власне випрацював та зформулував національну програму сеї орґанїзації та дуже близько стояв до її орґану »Вольное Слово«. »Земскій Союзъ« уявляв собі реконструкцію Росії в областно-національну федерацію »відповідно до спільности геоґрафічних, економічних та етноґрафічних умов«. Національна програма Драгоманова має тим більшу позитивну вартість, що є збудована на сінтезї територіяльного та персонально-національного прінціпу, завдяки чому в ній усунені дефекти кождої з сих систем зокрема, а рівночасно розмежуванє національного боку переведено без шкоди для жадного з сих двох прінціпів.[2])

Федералїстичний характер мала й инша революційно-лїберальна партія »Народного Права« (1890—1895), яка повстала з метою поборюваня спільними опозиційними силами царського деспотизму, та яка спеціяльну увагу присвячувала національній проблємі, уважаючи її за одну з найважнїйших справ російського житя. В її програмі читаємо: »Беручи під увагу, що Росія не є однородна цїлість, тільки дуже зложений полїтичний орґанїзм, признанє права полїтичного самоозначеня за всїми національностями, що входять в її склад, являєть ся конечною умовиною полїтичної свободи«. Конкретно партія »Народного Права« уявляла майбутну Росію у федеративній формі, себто »спілки свобідних окраїн зі свобідним центром«. Зрозуміло, що ся федерація не могла бути примусовою, тому партія »Народного Права« припускала можливість абсолютного відокремленя деяких окраїн.

Ми вже казали, що в російському лїберальному та революційно-соціялїстичному рухови поволи державний централїзм витискає національний федералїзм. Зараз побачимо, як сей процес відбував ся в дїйсности. Почнемо з соціялїстичної течії, згуртованої біля заграничного журналу »Впередъ« (1873—76), котрий видавав відомий російський соціялїстичний дїяч та теоретик П. Лавров, та який мав значний вплив на розвиток російської соціялїстичної думки. Загалом можна сказати, що

---

[1]) М. Лозинський, l. c., 105—106.
[2]) Докладно про се у М. Лозинського l. c., 39—42.

»Впередъ« дивив ся на національну справу як на malum necessarium. Правда, він признав »свобідну федерацію типом всякого пожитя«, а національности конкретними орґанїзмами й підвалинами кождого суспільного процесу, але рівночасно на думку сього журналу »національне питанє повинно зовсїм зникнути перед важними завданями соціяльної боротьби«, а суспільна боротьба мусить вести ся задля загально-людських ідеалів та мати міжнародний характер, без огляду на границї, мови та традициї. Само собою розумієть ся, що праця в сьому напрямі мусить бути звернена »проти тої національної роздїльности, противенства, ворожнечі, які ще занадто часто відзивають ся в привичках навіть думаючих людей.«[1]) Не трудно бачити, що »Впередъ« розуміє соціялїстичний інтернаціоналїзм цїлком космополїтично та як антитезу національної своєрідности. Погляд, який в засадї є зовсїм неслушний. Конкретно що до національної справи в Росії »Впередъ« придержував ся власне російського державного становища, роблячи виїмок лише для польського питаня, котре в додатку трактував в історично-державному дусї, себто цїлком нехтуючи національні справи України, Білоруси та Литви, які фактично творять міст поміж Росією та Польщею.

Сам Лавров закидував російській анархістичній часописи »Община« (1878) незмірний національній федералїзм, кажучи, що вона »уважає особливо конечним, щоб гурти, які працюють в межах російської держави, уладили ся як спілка окремих національних груп, замість того, щоби, як перед тим, усї соціялїсти творили масу, без огляду на національні ріжниці Великорусів, Українцїв і Поляків«...[2])

Спеціяльно-ж закидував їй признанє південно-руського націоналїзму, себто власне національних змагань українських соціялїстів. Се »космополїтичне« становище »Вперед-а« що до національної справи є вельми симптоматичне для пізнїйших соціялїстичних течій в Росії. Згодом воно набуде ще виразнїйшого державно-централїстичного характеру.

Цїлком недвозначно висловлюєть ся в антинаціональному державно-централїстичному дусї орґан російського якобінїзму — »Набатъ« (1875—1881). »Набатъ« признавав добродїйні впливи державного централїзму та буржуазного поступу, які мають одну й ту саму спільну тенденцію: всї вони в більшій або меншій мірі стремлять стерти національні окремішности, що колись так різко роздїляли людей, стремлять змішати їх в одну спільну одноманїтну й однофоремну масу, підвести їх під оден спільний знаменник, вилити їх в оден загально-національний людський тип.[3])

Найцїкавійше, що сї загально-національні та загально-людські типи криють ся саме з державними типами, що на

---

[1]) М. Лозинський, l. c., 121.
[2]) Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, 1879, I. 275.
[3]) М. Лозинський 131.

поталу винародовленя »Набатъ« засуджує недержавні та поневолені народи (в Росії напр. Якутів, Чувашів, Українців, Фінів, Лотишів і т. д.), а державно-пануючим народам Великоросам, Нїмцям, Франнузам полишає творчу ролю скульпторів загальнонаціональних типів. Цїкаво відтак те, що »Набатъ« робить виняток лише для Поляків, яких так само зачисляє до державно-творчих народів, а не до національної глини, з якої має вилїплювати ся загально-людський тип...

Се становище »Набата« є власне найхактеристичнїйшим, як для російського революціонїзму й соціялїзму, так і новочасного лїберальїзму, з тою лише ріжницею, що коли в »Набатї« воно манїфестувало ся цїлком отверто, в останнїх воно звичайно замасковане ідеольогічними окрасами, а дальше коли в »Набатї« воно подекуди було виразом переборщеного мертвого доктринаризму, в пізнїйших проявах російської полїтичної думки воно випливало з не все добре маскованого державного націоналїзму та централїзму. На кінцї 70 років стара російська революційна орґанїзація »Земля й Воля« (1877—1879) розпала ся. Повстали дві нові ґрупи — від яких ґенетично виходять новочасні російські соціялїстично-революційнї течії, а згодом партії — »Черный Передѣлъ« (1879—1881) та »Народная Воля« (1879—1887).

Перший програмово майже не відріжняєть ся від »Земли и Воли«. Признає в теорії право на автономію поневолених царизмом країн та народів, але фактично тримаєть ся державного становища, доказом чого може бути протест редакції »Чернаго Передѣла« проти резолюції Драгоманова про федералїзм та централїзм в соціялїстичній пропаґандї в Східній Европі, в якій зрозуміло боронив ся прінціп повної децентралїзації та справжнього федералїзму. [1])

Словом »Черный Передѣлъ« хитав ся поміж абстрактним федералїзмом та фактичним півсвідомим централїзмом.

В »Народной Волѣ« представлені були обі течії: федералїстична та централїстична. Сеї останньої тримав ся »Исполнительный Комитетъ«. Першу заступали деякі визначні члени сеї орґанїзації — інородці та особливо робітничий гурток, який в свому орґанї »Рабочая Газета« ясно та виразно висловив ся про застосованє прінціпа федералїзму та національного автономізму. Він навіть припускав, що »народи насильно прилучені до російської держави, вільні відокремити ся або лишити ся в загально-російським союзї«.

Перша російська соц. дем. робітнича орґанїзація —»Сѣверный Союзъ Русскихъ Рабочихъ« (1878—1879) висловила ся за федералїстичну перебудову Росії. На жаль її партійні нащадки цїлком відвернули ся від прінціпа федералїзму, вступивши на шлях державного централїзму та придержуючись того погляду, що »не дїло пролєтаріяту проповідувати федералїзм і націо-

---

[1]) Idem, 138.

нальну автономію«,[1]) або що »федерація шкідлива, бо противоречить прінціпам Соціяльної-Демократії в їх застосованю до фактичної російської дійсности«.[2])

Російські соц. дем. орґанїзації, еманципуючись від анархістичного закрашеня первісного революційного руху, відкидаючи головні основи анархістичної ідеольоґії, відкинули заразом децентралїстичний федералїзм та прінціп національного автономізму. Взагалї в їх полїтичній ідеольоґії та проґрамових заявах національна справа була відсунена на другий плян. Се вже видко з проґрамових деклярацій першої чисто соц. дем. російської орґанїзації »Освобожденіе Труда« (1883), яка національну проблєму звела до сеї дуже ляконїчної формули: »Повна рівноправність всїх громадян незалежно від релїґії та племінного походженя.« Російська Соц. дем. партія зорґанїзувала ся у 1897 р. В її першому проґрамовому манїфестї нема навіть згадки про національну справу. Лише в партійній проґрамі знаходимо формулу становища партії до національної справи, яка має такий зміст: »Признанє права на самозначенє за всїми націями, що входять в склад держави.«

На другому партійному соц. дем. зїздї (1903) зроблені були дальші уступки постулятови областної та культурно-національної автономії: а саме III. точкою доповненої проґрами признаєть ся »широка місцева самоуправа; територіяльна самоуправа для тих місцевостий, котрі визначають ся окремими побутовими умовами й складом людности«. VIII-ю точкою сеї проґрами означений зміст культурно-національної автономії: »Право людности побирати освіту в рідній мові, забезпеченє закладати на кошт держави й орґанів самоуправи потрібні до того школи, право кождого громадянина говорити рідною мовою на зборах; заведенє рідної мови на рівні з державною в усїх місцевих, суспільних та державних інституціях«. Взагалї соц. дем. проєкт будучого державного устрою Росії в основі лишив ся централїстичним. Сама партія уважала себе стало загально-державною, хоча в дійсности репрезентує вона тільки московський нарід. Її висше наведені проґрамові заяви в справі національного автономізму мають чисто теоретичний характер та лишають ся без впливу навіть на внутрішню орґанїзацію партії, яка в дійсности є цїлком централїстичною, признає автономію окремих національних соц. дем. партій тільки via facti та як виїмок, в прінціпі відкидуючи проби (напр. проєкт жидівського »Бунду«) перетворити орґанїзацію партії в федералїстичному дусї, себто зробити ся федерацією національних орґанїзацій, як се бачимо напр. в австрійській Соціяльній-Демократії.

---

[1]) В. Поссе — „Теорія и практика пролетарскаго соціализма". Женева, 1905, ст. 558.

[2]) Второй очередной съѣздъ Россійской Соц. Дем. Раб. Партіи. Женева, ст. 90.

Не трудно бачити, що російська соц. дем. фактично не рішає національної справи, але лише збуває її абстрактними загальниками. Властиво вона навіть не має охоти річево та конкретно поставити ся до сеї дражливої квестії. Ми вже бачили, як вона дивить ся на федералїзм. Тут маємо ілюстрацію її правдивого та щирого становища що до національної справи. »В Росії — писав свого часу орґан сеї партії — соціял-демократи можуть ще спокійно почекати з детальною своєю декларацією в національній справі та заспокоїти ся тимчасом прінціпіяльною своєю заявою в партійному манїфестї про признанє кождому народови права на самоозначенє. Ся заява з повною ясністю та означенєм висловлює загальні відносини до всїх народів Росії; поки що се вповнї вистарчить.«[1])

Державно-централїстичний характер російської соц. дем. добре пояснює отсей уступ з програмової статї про національну справу партійного орґану »Искра« (№ 33): »безумовне признанє боротьби за свободу самоозначеня ще зовсїм не вкладає на нас обовязок підтримувати всяке домаганє, яке випливає з права самоозначеня. Як партія пролєтаріяту, соціяльна демократія кладе собі за головну, позитивну задачу боротьбу за право самоозначеня не для народів та народностей, але лише для пролєтаріяту в кождій народности. Навпаки, ми мусимо все й безумовно прямувати до як найтїснїйшого з'єдиненя пролєтаріяту всїх народностей й лише в особливих випадках можемо класти й чинно підтримувати домаганя, які прямують до утвореня нової клясової держави або до зміни повної політичної державної суцїльности на вільнїйшу федераційну спілку або щось подібного.«

Загалом російська соц. демократія не признає прінціпу національної автономії, як такої, себто в персональному значіню, узнаючи лише засаду територіяльної автономії. Се видко з мотивації відкиненя проєкту української соц. демократії, яка хотїла вступити до загально-російської партії з правом національно-автономного члена. На се Центральний Комітет російської Соц.-Дем. офіціяльно відповів, що виїмок зроблений для жидівського соц.-дем. Бунду, якому признана була національна автономія, »нїяк не може бути поширений на всї инші національні соц.-дем. партії. Договори з польською Соц.-Дем. та латишською партією опирають ся виключно на прінціпі територіяльної, а не національної автономії. Такий самий прінціп повинен бути поставлений і в основу зілляня з українською Соц.-Дем. робітничою партією...«[2])

Російська Соц.-Дем. фактично нїколи не творила органїчної суцїльности. В ній все істнували течії та фракції, які

---

[1]) Цитую після В. Медема — „Соціаль-демократія и національный вопросъ", Петерб. 1906, ст. 25. В сїй праці зроблена влучна критика повної недостаточности національної програми російської С. D. Порів. ст. 25 -27, 44 й далї.

[2]) М. Лозинський, l. c., ст. 157—158.

значно відріжнювали ся як що до тактики, так і що до теорії. Одначе державний централїзм та нехтуванє національної справи є спільною рисою російського соціял-демократизму взагалї. Тому тут зроблена була характеристика відносин до національної справи російської Соц.-Дем. взагалї, а не поодиноких в ній напрямів та гуртів.

З сього правила в новійших часах був, здаєть ся, лише один виняток: проєкт партійної програми соц.-дем. гуртка »Жизнь« (1901—1902), який в національній справі заняв виразну федералїстичну позицію. Перебудову Росії сей гурток уявлював собі в постатї »народної спілково-територіяльної республики«. »Розмежуванє Росії (має бути переведене) відповідно до національних та історичних окремішностей земель, що входять в склад сучасної російської держави або злучені з нею. Полишенє повної автономії кождій із територій в її внутрішніх справах. Право території на випадок домаганя більшости її людности, висловленого загальним, безпосередним, рівним і тайним голосованєм, на повне державне відокремленє...«[1])

Ми вже казали, що головні сучасні російські революційно-соціялїстичні течії генетично звязані з тими двома революційними орґанїзаціями, які повстали наслїдком розпаду »Земли й Воли«. Як ми бачили, соціяльно-демократичний напрям, а відтак рух та партія історично виводять ся від »Чернаго Передѣла«. З »Народной Воли« історично розвинула ся друга російська революційна течія, яка згодом зорґанїзувала ся у соціяльно-революційну партію. Сей напрям в справі національній відразу признав прінціп федералїзму та національної автономії, проклямуючи їх в числї найголовнїйших своїх політичних постулятів. В відношеню до поневолених народів Росії він заняв прихильне становище. »Серед поневолених рас та національностей — читаємо в програмовій статї »Наша программа« — ми повинні виступити в ролї щирих оборонців їх прав та їх поступового розвитку, який не перечить ідеї міжнароднього соціялїзму та інтересам робітничних мас серед великих історичних ґруп.«[2])

Партія російських соціялїстів-революціонерів зорганїзувала ся у 1900 р. В свому першому манїфестї вона висловила ся про національну справу таким чином: »Признаючи ріжним народностям, що входять в склад російської держави, право на полїтичне самоозначенє, ми вітаємо пробудженє національної самосвідомости сих народностей та будемо підтримувати їх протести проти насильств, яких допускаєть ся російське правительство на релїґійнім та національнім полї.«

Докладно обговорено становище сеї партії до національної справи в програмовій статї: »Національное порабощеніе

---

[1]) Idem, 160.

[2]) Вѣстникъ Русской Революціи. Женева, 1901—2. Число 1, ст. 13.

и революціонный соціялизмъ«,[1]) в якій теоретично доказано, чому партія Соц.-Рев. написала на своєму прапорі: »Повне й безумовне право національностей на самоозначенє«; чому вона рішучо висловила ся »за федеративний устрій, за як найширший розвиток місцевої самоуправи, за культурну автономію народностей«.[2])

На жаль партія Соціал-Революціонерів, яка в національній справі заняла взагалї дїйсно демократичне становище, не сформулувала точнїйше та конкретнїйше позитивну частину своєї програми що до сеї справи, обмежуючись здебільшого дуже елястичними загальниками, як »широка автономія«, »безумовне право«, »як найширше застосованє федеративної заса-ди« і т. п.

В кождому разї одначе ся партія рішучо висловила ся проти державного поневоленя недержавних народів. »Ми непримиримі противники державно-асіміляторської полїтики« — зовсїм виразно зазначено в цитованій вище програмовій статї партії Соц.-Рев. про національну справу«.[3])

Заслугою Партії для національної справи в Росії треба признати те, що за її помічю й участю скликано в р. 1907 зїзд національних соціялїстичних партій Росії для обговореня національної справи.[4]) Також в своїй заграничній пресї вона останнїми часами дала місце дискусії про національну справу.[5])

Новочасний російський анархізм, який орґанїзаційно почав формувати ся в перших роках XX. ст., лишив ся вірним федераційно-автономним традиціям первісного колишнього російського революційно-анархістичного руху (бакунїзму).

В справі національної автономії поневолених народів царської імперії та взагалї повної децентралїзації Росії в федеративному дусї — він висловив ся найяснїйше без найменших застережень. В головному орґанї російського анархізму »Хлѣбъ и Воля« (1903, № 1) знаходимо сю прінціпіяльну заяву що до національної справи: »Децентралїзація російської імперії являєть ся неминучою потребою для всїх, хто серіозно та щиро думає про заведенє такого режиму, котрий не перешкаджав би нормальному розвиткови її населеня. Множество дрібних народностей, які входять в склад російської імперії, повинні дістати повну свободу зовсїм відокремити ся, коли вони сього забажають, або увійти в одну спільну федерацію, з чого можна

---

[1]) Див. збірку статей „По вопросамъ програмы и тактики“, 1903, ст. 182—193.

[2]) Idem, 192.

[3]) Idem, 190.

[4]) Див. „Протоколы Конференціи російскихъ національно-соціалистическихъ партій 1907 г.“ Пет, 1908.

[5]) Див. наприклад збірники „Соціалистъ-Революціонеръ“ ч. 2 і 3. Париж, 1910—11, де уміщено три статї про національне питанє і „Знамя Труда“, Париж, 1910—11, Ч. 30, 32, 36. Див. також М. Борисов — „Соціялїзм і питанє про національну автономію“, переклад з російського, 1915.

лише радїти, бо се послужить для загальної користи. Але накидувати федерацію кому-небудь ми уважаємо неможливим. Федерація не накидуєть ся, до неї вступають добровільно свобідні народи. Свобідна федерація свобідних народів — ось як ми розуміємо й ставимо питанє про взаїмні відносини народностей, поневолених тепер російською імперією.«[1])

Нам лишаєть ся ще доповнити характеристику відносин російського лїберальїзму до національної справи. Ми бачили висше, що в первісній своїй стадії (80 та 90 роки) він хоч теоретично признавав прінціп федералїстичної децентралїзації та національної автономії. Ми побачимо зараз, що новітний російський лїберальїзм безпосередньо дореволюційної доби, а особливож після революційної »конституційної« — розвиваєть ся під знаком зовсїм виразного державного централїзму, визначаєть ся щораз більшим націоналїстичним імперіялїзмом, має отже, цїлком отвертий антифедералїстичний характер та майже зовсїм нехтує національно-автономні змаганя поневолених народів царської імперії.

Новочасний російський лїберальїзм датуєть ся від початку сього столїтя. Першою його ластівкою був заграничний російський журнал »Освободженіе« (1902 р.), який редагував відомий російський публїцист П. Струве, колишнїй марксіст, а теперішний імперіялїстичний націоналїст та ідейний батько »Великої Росії«.

В полїтичній програмі »Освободженія« національна справа збута фразеольогічним загальником: »Рівність всїх перед законом та як наслїдок сього знесенє всяких національних, станових та релїгійних виїмків й обмежень«. Відтак се загальне становище доповнюєть ся спеціяльним пояснюючим додатком: »Знесенє обмежень в сфері особистого та маєткового права супроти Жидів та Поляків«. Поза сим не знаходимо в програмовій статї »Освобожденія« нїчого, щоб відносило ся до національної справи. Словом »Освободженіе« фактично знехтувало її: не виставило жадної позитивної програми що до неї, навіть не завдало собі працї теоретично та прінціпіяльно її полагодити. Взагалї-ж його полїтична програма що до конституційної реконструкції Росії має цїлком виразний державноцентралїстичний характер.

Навкруги »Освобожденія« згуртували ся російські лїберали, які в 1903 р. зорганїзували ся в »Союзъ Освобожденія«. Група членів сеї спілки опрацювала проєкт конституції для Росії, який в 1905 р. видано в Парижи під назвою: »Основной государственный законъ россійской імперіи«. Вельми характеристично та симптоматично для новочасного російського лїберальїзму, що в сьому проєктї національна справа була цїлком полишена. Виняток зроблений був лише для Фінляндії, котрій признано конституційну автономію. Поза фінляндською спра-

---

[1]) Цитую після М. Лозинського, l. c., 179—180.

вою проєкт сей не признав жадної иншої національної справи в Росії: навіть польської, яку починаючи від Пестеля признавали всї російські лїберальні течії.

До сього проєкту редактор »Освобожденія« П. Струве написав передмову, в якій, приймаючи загалом предложений нарис російської конституції, зробив лише оден закид, а саме що до полишеня в нїй польської справи. П. Струве висловився за радикальним її полагодженєм в межах конгресівки, а саме прінціпіяльним признанєм конституції з 1815 р. Для практичного її полагодженя він запропонував рівночасне скликанє з російськими установчими зборами польського краєвого сойму. »Оба установчі збори повинні — на його думку — виробити основи російско-польського порозуміня«.

На початку 1905 р. відбув ся зїзд »Союза Освобожденія«, на якому українські делєґати виступили рішучо з домаганєм признаня засади областної та національної автономії при будучій перебудові російського державного устрою.

Більшість членів зїзду одначе відкинула се домаганє як загальний принціп, принявши відтак до своєї програми таку формулу що до національної справи: »Як найширша областна автономія повинна бути в кождім разї забезпечена тим областям держави, які різко визначають ся своїми побутовими та історичними умовами напр. Польщі, Литві, Україні або Закавказю«.[1])

Бачимо отже, що на передодню революції та заведеня в Росії конституційного ладу, російські лїберали з полїтичного боку визначали ся вже виразним державним централїзмом, виявляли очевидну ворожнечу до краєвого та національного автономізму, лише з примусу та під натиском представників поневолених народів роблячи деякі національно-полїтичні уступки сим останним. Ми побачимо, що після революції, себто в конституційній добі російський лїбералїзм еволюціонував ще далї, так що тепер націоналїстичний імперіялїзм є одною з органїчних його складових частин, а в додатку одною з найголовнїйших та найважнїйших.

Ранїйше одначе, нїж схарактеризуємо »національне обличе« російського лїбералїзму в сїй найновійшій його фазї, мусимо ще троха зупинити ся над загальним оглядом відносин до національної справи російських полїтичних партій, які повстали лєґальним шляхом після 1905 р. Бо до революції, як відомо, в Росії не було лєґальних полїтичних партій. Істнували лише підземні полїтичні гуртки та орґанїзації (відтак партії) опозиційного та революційного характеру.

З заведенєм конституції в Росії повстали рїжні полїтичні партії та фракції. В одному збірнику партійних програм з 1906 р. наведено їх біля 30.[2]) Правда, здебільшого були се

---

[1]) Пор. М. Лозинський, l. c., 45—47.
[2]) В. Ивановичъ—„Россійскія партіи, союзы и лиги.“ Пет., 1906.

полїтичні ефемериди, »однодньвки«, які заникли раньйше, ніж почали жити. Було би отже непотрібно розглядати тут подрібно програмові їх заяви що до національної справи. Ми обмежуємо ся тому лише тими, котрі мали або мають реальне значінє в російському полїтичному житю або потенціяльно поки що виявляють характеристичні тенденції розвитку національної думки в російській державі.

Сей огляд ми зробимо з правої на лїво, себто від консервативних до поступових, минаючи зрозуміло ті лїві підземні партії, становище котрих до національної справи відоме вже нам з попередних сторінок сеї праці.

Почнемо отже сумної слави »Союзомъ русскаго народа«, себто т. зв. »истинно-русскихъ людей«, загально відомим під дуже красномовною назвою »чорної сотнї«, який був та й є головним осередком російської контра-революційної реакції, а в національній справі фактично поклоняєть ся зоольогічному націоналїзмови. Він рішучо висловив ся про державно-полїтичну гегемонїю Москалїв, про »національно-російську Думу«, нехтує національну самостійність Украïнців та Білоросів, відтак є проти горожансько-полїтичного урівноправненя Жидів.

Дальше іде в сьому напрямі »Всероссійскій Національний Союзъ», заложений в 1908 р., основним догматом програми котрого є абсолютне пановане московського елємету в царській державі. Він рішучо висловив ся навіть проти полїтичного урівноправненя інородців, уважаючи се вершком полїтичної непочитальности та називаючи се злочинним розтрачуванєм (в оригіналї »мотовством«) історичної спадщини російської держави. В його полїтичній profession de foi знаходимо з сього приводу оттакі уваги: »Сама природа поставила на чолї московське племя, як найсильнїйше та наймогутнїйше. Сама історія довела нерівність малих племен з нашим. Скажіть отже, який би був розум виступати проти природи та історії, обстоювати рівність, якої нема. Чи є справедливим признати однакові права як будівничим російської держави, так її бурителям?«[1])

Відома партія »Октябристів«, яка в усїх дотеперішнїх Думах відгравала ролю опортунїстичного центра — рішучо висловила ся проти якої-небудь перебудови Росії в автономно-федералїстичному напрямі. Вона є певним оборонцем захованя дотеперішної суцїльности та неподїльности царської імперії та утриманя унїтарного характеру її державного устрою; тому нехтує вона »прінціп федералїзму в застосованю його до російського державного ладу« — признає лише місцеву самоуправу та національно-культурну автономію для поневолених країн і народів, виїмок роблячи лише в відношеню до Фінляндії, який признає й полїтичну краєву автономію, але під умовою захованя дотеперішньої державної злуки з Росією.[2])

---

[1]) М. Словинський, l. c., 296—297.

[2]) Пор. програму сеї партії в цитованому висше збірнику партійних плятформ та заяв, ст. 30—31.

Теоретичне становище Октябристів в національній справі так само мало виразне, як і вся політична їх ідеольогія взагалі. Октябризм не признає засади так-так, або ні-ні, він найрадше послугуєть ся елястичним так-ні, ні-так. Але тактика Октябристів, особливож в двох останніх Думах, не лишає найменших сумнівів що до справжнього їх становища в національній справі, характеризуючи їх як державних централістів до мозка костей; вони без застережень апробували націоналістичну протиінородську політику царського правительства в післяреволюційній добі.

Октябристи висловили ся (саме їх провідник Гучков на всеземському зїзді в 1905 р.) навіть проти краєвої автономії Польщі, уважаючи се за небезпечний прецеденс до евентуальної загальної реконструкції Росії в федералістичному дусї.[1]) Вони послїдовно придержують ся свойого основного прінципу »перешкоджувати кождій пробі, зверненій безпосередньо до децентралїзації імперії та заміни суцїльної держави спілковою державою або спілкою держав«.[2])

Переходимо до партії конституційних демократів, загально відомої під скороченою назвою »кадетів«. Генетично вона виводить ся з лїберальних течій, згуртованих біля журналу »Освобожденіє«, а відтак в »Союзї Освобожденія«. Ми бачили, що репрезентований сим журналом та орґанїзацією російський лїбералїзм визначав ся виразним державним централїзмом та націоналїзмом, що деякі уступки в напрямі признаня політичної автономії окраїнам він зробив лише під безпосереднім натиском представників поневолених народів. Кадети лишили ся вірними наслїдниками своїх попередників, де в чому навіть виразнїйше виявляючи свої централістичні симпатії та тенденції. Коли »Союзъ Освобожденія«, як ми се вже бачили, змушений був признати в засадї краєву автономію поза Фінляндією й Польщею також Українї та Закавказю, кадети позитивно обмежили ся тільки першими двома країнами, взагалї висловлюючи ся за державно-політичну суцїльність Росії, але признаючи засадничо прінціп місцевої автономії (24 § програми), який має бути зреалїзований після заведеня в Росії справжнього конституційного ладу та відповідно до потреби. Партія кадетів грала доси в Думі ролю буржуазної опозиції. Одначе в неї можна завважити цїлком виразну еволюцію в напрямі Regierungsfähigkeit, що особливо виявило ся підчас сеї війни, коли кадети без застережень стали на боцї царського правительства, та коли свого роду мінїстеріялїзація сеї партії стала лише справою часу. Кадети еволюціонували від революційної опозиції (в 1905 р. та в першій Думі) до опортунїстичної опозиції в останнїх роках, звідки вже лише оден крок до повної Regierungsfähigkeit. Мостом поміж ними та царським прави-

---

[1]) Hoetsch, l. c., 478.
[2]) Збірка програм, ст. 30.

тельством був націоналїстичний імперіялїзм в зовнїшній полїтиці та свого рода фетишизація державної могутности Росії. З лона кадетів вийшов пророк імперіялїстичної »Великої Росії« П. Струве, котрий проклямував гасло, що »лише держава й її сила може бути провідною зорею для справжнїх патріотів. Все, инше, се лише блудні вогнї«, а далї зовсїм недвозначно висловив засаду, що »мірою при осудї всеї внутрішньої полїтики як празительства так і партій повинна бути відповідь на питанє— чи і в який мірі ся полїтика сприяє зміцненю держави на зовнї«.[1])

В сих словах досить виразно виявило ся »національне обличе« російського лїберальїзму, який вступаючи саме в буржуазно-капіталістичну фазу починає проявляти чималі імперіялїстично-експанзивні інстинкти. В імперіялїстичній »Великій Росії« П. Струве й його полїтичних адептів російські інородцї почуватимуть ся не дуже лїпше, нїж в дотеперішнїй царській »тюрмі народів«. Ріжниця буде лише в тому, що доси їх гноблено цїлком свавільно та беззаконно, а на будуче їх будуть винародовлювати конституційними способами після означеного національного праводавства, уложеного з метою непохитного утриманя суцїльности та неподїльности царської держави. П. Струве, який відтак виступив дуже ворожо проти »українського партикуляризму«, не є виїмком в сучасному російському лїберальїзмі, навпаки симптоматичною появою, свого рода signum temporis. Становище російських лїбералів (саме кадетів) в сїй вийнї є в повній згоді з його »великоросійською« імперіялїстичною ідеольогією.

Власне відоме їх становище що до Константинополя та Дарданелїв, які після заяв провідника кадетів проф. Мілюкова безперечно мусять припасти Росії, цїлком відповідає теоретичним увагам П. Струве, котрий Балкан признав »областю дїланя« будучого »великоросійського« капіталїзму. Не трудно бачити, що полїтичний імперіялїзм російського націонал-лїберальїзму випливає з потенціяльної поки що експанзії молодого російського великокапіталїзму. В сьому власне найбільша його небезпека. Се бо значить, що він не є спорадичною, лише часовою ознакою російського новочасного лїберальїзму, але орґанїчною. Не без рації подекуди деякі публїцисти передвиджують в будучій національно-лїберальній Росії більшу небезпеку для Европи, нїж в дотеперішньому царизмі.[2])

---

[1]) Порівн. цїкаву характеристику російського націонал-лїберальїзму в статї Д. Донцова „Der russische Nationalismus und die ukrainische Frage“ (Ukr. Rundschau“, p. VII. Ч. 5, 6)

[2]) Див. брошури М. Михайленка — „Національне питанє в Росії й війна“ і „Росія й Україна“ розд. III, 2 — „Українська справа й російське громадянство підчас „Конституційної ери“, а також К Реннер — „Проблеми сходу“ (укр. виданє, 1915), К. Ляйтнер — „Імперіялїзм московського народу“ (укр. виданє, 1915). і В. Фельдман — „Deutschland, Polen und die russische Gefahr“, 1915, ст. 91—92.

Як швидко еволюціонує російський лїбералїзм в области державного націоналїзму, про се свідчать не лише націоналїстичні метаморфози одного з найголовнїйших його провідників П. Струве, але й не менше цїкаві ідейні salta mortalia в національній справі инших його ідеольоґів, напр. проф. А. Поґодіна, який дуже богато присвячує останними роками уваги національній проблємі, який протягом пару лїт з украïнофоба став украïнофілом, а відтак знова украïнофобом, з публїцистичного пропаґатора державної децентралїзації, федералїзму та оборонця поневолених царизмом народів перевернув ся в апольоґета державної суцїльности та централїзму, з ідейного противника пророка »Великої Росії« П. Струве, став фактично його підголоском та ідейним співробітником. Не треба забувати, що всї сї метаморфози відбули ся протягом не цїлих вісьми років (від 1907 р.). В 1909 р. у відомому журналї »Вѣстникъ Европы« (№ 6) він умістив цїкаву статю »О нѣкоторыхъ національныхъ проблемахъ въ Росіи«, в якій виступив рішучим оборонцем прінціпу децентралїзації та федералїзму в державному устрою Росії, а заразом прихильником національно-автономічних прямувань поневолених народів Росії (nota bene в тим числї не лише украïнського, але навіть білоруського).[1]) »Передпосилкою для порозуміня — писав він в сїй статї — має служити переконанє, що національне житє кождої з частин держави не розломлює її суцїльности. Конечною метою має бути саме признанє всїм частинам держави таких умовин істнованя, котрі уможливлять їм осягнути максимальний економічний та культурний добробут. А від добробуту частин залежить і доброцїлости«.[2]) Про національно-відродну енерґію т. зв. »неісторичних« народів від влучно висловив ся так: »Житєва сила народів дїйсно рівняєть ся тій силї росту та розцвіту, котра криєть ся в зернах ростин, які пролежали тисячі років в смерку могильних урн«.[3])

Позитивно він формулував програму будучої національної політики царської держави таким чином: »В кождому випадку тільки широка децентралїзація захистить Росію від нових нещасть, які спадуть на неї наслїдком національних суперечок, коли національна справа не буде полагоджена швидко та розумно«.[4])

Взагалї, як бачимо, все се погляди дїйсно демократичні та поступові. Шкода лишень — а для роэійського лїбералїзму се дуже характеристично та симптоматично — що сам автор незабаром цїлком від них відступив та зайняв у сїй справі зовсїм протилежну позицію, записавши ся в число жерців державного доґмату про »суцїльність та неподїльність Росії«. Ще в 1912 р., коли в журналї »Русская Мысль« (ч. 1) П. Струве виступив в своїй відомій заяві проти »украïнського партику-

---

[1]) L. c., 713, 715.
[2]) Idem, 708.
[3]) Idem, 715.
[4]) Idem, 718.

ляризму«, Погодін — в журналї »Украинская Жизнь« (№ 3) відповів йому статею »Соединеніе или разложеніе«, в котрій рішучо засудив державний централїзм та протиінородське становище духового батька »Великой Россіи«. В нїй він між иншим писав: »Моє становище є цїлком протилежне: для мене важно, щоби кожда людина могла вільно дихати в державі... щоби кождий нарід, від малого аж до великого, міг розвивати свою мову, своє народове бутє так далеко, як того потребує, та доки сам собі не поставить межі.« Відтак він додає ще: »Я сказав — з початку права національностей, а потім вже держава«.[1])

Але вже через рік (1913) проф. Погодін нараз змінив своє становиско в сїй справі. На сторінках часописи »Биржевыя Вѣдомости« він розпращав ся як з українським, так і з білоруським рухом, перевернувши ся з оборонця федералїзму в поклонника державної суцїльности. Національні прояви сих рухів здають ся йому вже реакційними зі становища загальнолюдського поступу, а полїтично небезпечними для державного розвитку Росії. Відтак в статї »Централизмъ и національность« він вже виразно признав висшість державної засади над національною. Поміж ним отже та П. Струве ріжниця вже лише чисто формальна, а не прінціпіальна. Погодіну забракло поки що відваги отверто висловити ся про державний централїзм, як се зробив П. Струве. Але ранїйше чи пізнїйше він не мине »великоросійської« Каноси, на яку ще не так давно нападав.

Ми подрібнїйще зупинили ся при характеристиці ідеольогічних метаморфоз Струве та Погодіна, бо на них ad oculos можна студіювати та простежити ідейну еволюцію всього сучасного російського національ-лїберализму та уявити собі й дальший розвиток його в сїм напрямі в найблизшій будучости.

Можна отже зовсїм признати слушність П. Струве, коли він каже в своїй збірцї статей »Patriotica«: »Тепер вже ясно, що російський лїберализм куди національнїйший та — коли живе обстоюванє національного бутя у всїй його повности ми умовимо ся називати націоналїзмом — куди націоналїстичнїйший від реакції«.[2])

Відносини до національної справи російських лївих (соціялїстично-революційних) партій були вже висше розглянені. Лишаєть ся нам ще згадати про становище в сїй справі т. зв. партії »трудовиков«, яка повстала після революції та зорганїзувала ся в Думі, де є одним з головних представників антиправительственної опозиції. Програмово вона відповідає ради-

---

[1]) L. c., ст. 8.

[2]) М. Струве повноту московського національного бутя ідентифікує з захованєм дотеперішньої державно-полїтичної суцїльности та неподїльности Росії, з чим природно не можна згодити ся та в чому саме й проявляєть ся вже національний імперіялїзм російського лїберализму.

кально-соціялїстичним течіям в Західній Европі. З ідеольогічного боку вона поки що не є ще цїлком викристалїзованим напрямом. Теоретично її становище до національної справи має подекуди етичне забарвленє. »Трудовики« морально засуджують »кождий утиск одного народу другим«; вони висловили ся про »право національностей на автономію«; відтак про законний захист національних меншостей.

Теоретично отже, як бачимо, вони не пішли дальше за звичайні прінціпіяльні загальники. Але практично вони причинили ся до оживленя національної справи в останній Думі. Заходом та з інїціятиви їх провідника посла Дзюбинського інородські посли Думи мали утворити автономно-національний клюб, котрий мав старати ся про улегченє долї поневолених народів царської імперії не лише шляхом парляментарної праці в Думі, але й зорганїзувати систематичну інформаційну дїяльність в сьому напрямі для широкого громадянства взагалї. Наслїдком вибуху світової війни сї пляни »Трудовиків« не були здїйснені та конкретно виявили ся тільки в деяких підготовчих нарадах та працях.

Нам треба ще познакомити ся зі становищем росій(ького »парляменту« до національної справи. Перші дві радикальні Думи наслїдком недовгого свого житя не мали часу позитивно зробити щось для полекшеня долї поневолених народів. Але прінціпіяльно вони висловили ся проти національного гнету та за урівноправненє інородців й окраїн. В адресній заяві, якою перша Дума відповіла на цареву промову з приводу національної справи були висловлені сї думки: »Державна Дума уважає потрібним признати в числї необхідних своїх завдань також полагодженє справи заспокоєня давно дозрілих домагань поодиноких народів. Росія є державою, заселеною богатьома племенами та народами. Духове зєдиненє всїх сих племен є можливе лише через заспокоєнє потреби кождого з них в захованю та розвитку своєрідности поодиноких сторін свого бутя. Дума постараєть ся про широке заспокоєнє сих справедливих потреб«.[1])

Про сей уступ не можна сказати, щоби він визначав ся великою точністю та докладністю з прінціпіяльного боку або що до річевого свого змісту. Він лише висказує загальнозасадниче становище першого російського парляменту, а саме в напрямі полїпшеня безправного положеня поневолених народів Росії. Про те, як се має стати ся — в ньому не знаходимо позитивних вказівок навіть загального характеру.

Становище другої Думи загалом більше-менше анальогічне першій, хоча і в нїй національна справа, як така, не прийшла на чергу. Спорадично вона, так само як і в першому парляментї, іноді виринала підчас дебат, але конкретно ставила ся

---

[1]) С. Варшавскій—„Жизнь и труды первой Государственной Думы“, Москва, 1907, ст. 29.

здебільшого лише представниками поневолених народів, як приміром підчас обговорювання аґрарної справи в першій Думі.[1])

Заслугою послів »інородців« національна справа з їх боку ставить ся реальнїйше, нїж в першій Думі. »Представники недержавних національностей — каже М. Славинський — котрі в першій Думі деклярували лише загально-національні бажаня, в другій Думі говорять точнїйшою та більше означеною мовою... замість загального виразу »мѣстныя учрежденія« говорять про означені національні та краєві автономні сойми, в союзї автономістів можна завважати нахил до конкретного поставлення міжнаціональної співпомочи на означених умовинах. Рух національної справи в другій Думі іде в напрямі від загального до спеціяльного, від льоґічних уваг до реального здїйсненя, від maximum до minimum.«[2]) »В сьому останньому сенсї —, додає автор — особливо харектеристично те, що міжнаціональний Союз, який в першій Думі називав ся спілкою автономістів-федералїстів, в другій вже зветь ся лише союзом автономістів.«

Словом, перші два російські парляменти проявили, так сказати, добру волю до полагодженя національної справи в Росії. Конкретно одначе вони не причинили ся до сего. А навіть більше — анї теоретично не висловили ся виразно про те, як се має стати ся. Ми не робимо закиду, приймаючи під увагу недовге їх істнованє та виїмковість загальної ситуації, в якій вони працювали, ми констатуємо лише сей факт. Робимо се з огляду на пересаджений подекуди оптимізм Кропоткіна, який становище перших Дум що до сього схарактеризував як прінціпіяльне признанє »повної автономії країн, що творять російську державу«, як буцїм-то »було головною точкою лїберальної програми«.[3])

Кропоткін троха помилив ся. Се справдї було вершком програми, та тільки не російського лїбералїзму (котрий був саме тодї на передодню своєї імперіялїстично-націоналїстичної метаморфози в дусї »Великої Росії«), але представників поневолених народів царської імперії.

Третя та четверта Дума, вибрані вже на основі нового виборчого закону (з 1907 р.), який обмежив саме представництво »інородців« — заняли виразно протиінородську націоналїстичну позицію, підтримуючи царське правительство в його націоналїстичній полїтиці, котра саме від 1910 р. (Столипіна)— стала одною з головних складових частин офіціяльної російської полїтики взагалї. Предложенє опозиції, щоби в адресній деклярації третьої Думи була зазначена необхідність »заспокоєня справедливих домагань народностей, котрі входять в склад держави«, було відкинене переважаючою більшістю.

---

[1]) M. Славинський, l. c., 300.
[2]) Idem, 300—301.
[3]) G. F. Steffen: „Krieg und Kultur“. (Jena, 1915,) Ст. 116.

В двох останніх Думах російський націоналїзм правих, який ранійше проявляв ся лише в аморфних уличних вибухах, набув означених форм та здобув ся на свого рода власну панросійську ідеольогію після засади: »Росія для Москалїв«.

Позицію сих Дум в національній справі найлїпше пояснює становище їх в фінляндській справі та що до протиінородських заходів царського правительства з останних років. Протести опозиції проти сеї »полїтики ворожнечі« або »ассирійської полїтики« (після означень Мілюкова, котрий в Думі боронив засаду; що »справжнїй патріотизм має бути російським, а не великоросійським«) лишали ся »vox clamantis in deserto«.

Ми не можемо тут крок за кроком слїдкувати за проявами націоналїзму в III. та IV. Думі, бо се значило би зробити докладний перегляд всеї їх дїяльности взагалї, в котрій протиінородський націоналїзм творив оден з найістотнїйших елементів. Для характеристики одначе правого російського націоналїзму наведемо принайменше хоч один типовий його зразок.

Маємо на думцї дуже симптоматичну промову правого посла Келеповського, який для полїпшеня земельної скрути російського хлїборобства пропонував земельну експропріяцію окраїн та інородців, що на його думку є цїлком легальним полагодженєм аґрарної справи. »Головне бо значінє сих завойовань (себто окраїн) є в тому, що вони витворили (земельний) резервовий фонд, з якого російський нарід може скористати, як тільки сього потребуватиме.«[1]) Відко отже, що червневий (1907 р.) замах стану Столипіна — не минув ся з метою. Завдячаючи йому російський парлямент не лише чисельним складом, але й своїм духом став панросійсько-націоналїстичною інституцією, в якій антинаціоналїстична опозиція грає другорядну ролю...

Ми закінчуємо наші вступні уваги про Росію з національного погляду. Завданєм їх було пояснити не лише національну структуру царської імперії, але й »національне обличе« державно-пануючого народу, себто московського. Ми простежили в загальних рисах розвиток полїтично-громадянської думки в Росії (а саме в її відношеню до національної справи, як взагалї, так і на російському ґрунтї зокрема) протягом минулого столїтя та побачили перевагу державно-централїстичних тенденцій та симпатій над автономними і федералїстичними. Перед революцією одначе націоналїзм ширшого російського загалу був більше підсвідомим та спорадичним. Поступові його елємснти, здебільшого визнаючи анаціональний космополїтизм, не були ще заражені націоналїстичною пошестю.

Тільки після революції російський націоналїзм переходить із стадії аморфного стану в фазу кристалїзації, і то як в правому реакційному таборі, так і в лївому лїберальному.

---

[1]) М. Славинський, l. c., ст. 302.

Розміри та основна тема сеї праці не позволили нам докладнїйше обговорити ріжноманїтні численні прояви та симптоми сього молодого російського войовничого націоналїзму. Мусимо одначе тут звернути увагу на дещо, що характеризує його. Лице правого реакційного націоналїзму добре можна пізнати з меморіялу про національну справу в Росії, який подали (в 1912 р.) мінїстерській раді праві націоналїстичні орґанїзації. В сьому меморіялї конкретно обговорюють ся три справи: жидівська, польська та фінляндська. Що до першої пропонуєть ся: виселенє всїх жидів в »черту осѣдлости«, виключенє їх з лїкарських підприємств, позбавленє їх кредиту в банках, заборона »шабасу« в західнїх ґубернїях, виключенє жидів з адвокатури, консерваторій, театру, відтак з армії, позбавленє їх виборчого права та установленє суворої цензури над »розпущеною« жидівською пресою. Що до Поляків pia desideria сього меморіялу значно скромнїйші: Поляки мають бути лише виключені з виленського хлїборобського банку та з автономних міських урядів на Литві й Білоруси. Що до Фінляндії висловлені в ньому такі домаганя: відокремленє та прилученє до Росії пограничної — »чисто-російської« частини виборґської ґубернії; виключенє Фінів зі служби в полїції; завішенє фінляндської конституції після першого терористичного замаху та заведенє відтак у Фінляндії виїмкового стану.

Правий російський націоналїзм добре можна пізнати з характеру та способу дїяльности спеціяльного журналу »Окраины Россіи« (виходить в Петербурзї від 1906 р.), якому належить ся безперечно пальма першенства за протиінородське цькуванє en gros. Добрим його помічником є Петербурське »Русское Окраинное Общество« (основане в 1908 р.).

Російський націоналїзм всїх відтїнків проявляєть ся дальше в чималій вже власній публїцистиці та видавничій дїяльности (особливож заходом згаданого журналу та Союзу). В публїцистиці сїй представлені всї краски та відтїнки новочасного російського націоналїзму. В нїй знаходимо виразно реакційні публїкації в родї брошури Сидорова: »Инородческій вопросъ и идея федерализма в Россіи«, в якій доказуєть ся, що федералїзм привів би Росію до занепаду, та що отже coute que coute треба боронити незайманість дотеперішнього її державного ладу та бороти ся проти національного самоозначеня інородцїв.

Перехідний реакційно-лїберальний тип націоналїзму репрезентують періодичні збірники з дуже вимовною назвою »Великая Россія«, розвідки та статї котрих мають виразний імперіялїстично-націоналїстичний характер, в додатку мілїтарно-маринїстичного закрашеня та написані звичайно ad maiorem gloriam державного фетишизму.

Не бракує публїкацій і чисто лїберального характеру, серед яких публїцистичні працї П. Струве (про що вже була мова вище) грають провідну ролю, та для яких дуже характе-

ристичною є книга В. Строганова: »Русскій націонализмъ, его сущность, исторія и задачи«. (С.-П. 1912.) Автор її в »справжньому націоналїзмі« та в масовому поширеню його серед російського загалу бачать спасенє Росії. Полїтично він прогресивний лїберал і конституціоналїст. На його думку державний патріотизм мусить бути один, але власних націоналїзмів може бути стільки, скільки є народів. Він допускає самоозначенє народів, але є ворогом їх національної автономії. Його ідеал — се мирна культурна асиміляція недержавних народів. Державна розумна національна полїтика мусить бути так дипльоматично зааранжована, щоби в поневолених народах поволи заникли змаганя до захованя національної своерідности, спомини про колишню независимість, щоби вони, словом, добровільно зілляли ся з пануючим народом. В праці Строганова маємо in nuce програму реальної будучої інородської полїтики російського націонал-лїберализму...

До сеї категорії можна подекуди зачислити й працю Евреинова: »Національные вопросы на инородческихъ окраинахъ Россіи« (С.-Пб. 1908), написану зі становища інтересів російського капіталїзму та буржуазії, в псевдо-автономістичному, а фактично в замасковано-централїстичному дусї, провідною думкою якої є »інтереси всеї держави та її корінного населення«, та яка пропагує економічний догмат, що »провінції мають збогачувати батьківщину«, себто що державний центр може використувати економічно поневолені окраїни. Цїкаво, що кадетська »Рѣчь« вельми прихильно зрецензувала книжку Евреїнова. Накінци зазначимо, що націонал-лїберализм має оборонців і в поступовій російській пресї, як напр. в московському »Утро Россіи«, або петербурських »Биржевыхъ Вѣдомостяхъ.«

Вже в післяреволюційних часах появляєть ся на сценї російський імперіялїстичний націоналїзм, покликаний до житя капіталїстичним зростом царської імперії, який визначаєть ся безмежною фетишизацією держави, прямує до абсолютної гегемонії державного народу, ворожий національно-автономним змаганям поневолених народів. Захопленє мрією про державну могутність »Великої Росії« — є мостом, на якому перехрещують ся шляхи консервативного й лїберального російського націоналїзму, та який уможливить контакт поміж правительством та націоналїстичними елєментами полїтично зовсїм протилежних таборів. Будуча »Великая Россія« се саме той загальний знаменник, до якого прямують поки що ріжнобарвні російські націоналїзми, щоби згодом національно зілляти ся в одну краску. Се не є неможливим. Реакційний або т. зв. зоольогічний націоналїзм троха скультурнїє, а лїберальний — зреакціонїє, в результатї діференції. та ріжнобарвність зменшать ся.

Не треба забувати, що російський націонал-лїберализм є лише в повитю, та що він дужчатиме та зростатиме в міру

інтензивнїйшої капіталїзації економічного устрою Росії, що з другого боку причинить ся до сильнїйшого національного самоозначеня поневолених народів та їх автономних змагань. Капіталїзм в однаковім степени причинятиметь ся до зросту націоналїстичного імперіялїзму у державного народу, як до національного автономізму у поневолених народів. Конфлїкт сей полагоджений та припинений може бути тільки федералїстичним шляхом. Але в російському громадянстві, як ми бачили, є дуже мало зрозуміня для прінціпів державної федералїзації та децентралїзації. »Великая Росія«, та федеративна Росія — се ідеольогічна безодня, через яку московський державно-пануючий нарід будуватиме міст лише з мусу, але нїколи добровільно.

З сього отже погляду можна поставити питанє, що для російського інородця є небезпечнїйшим: царизм чи будуча імперіялїстична »Великая Россія«? Проти першого ішли поневолені народи разом з пануючим, проти другої вони воюватимуть не лише осамітнені, але й маючи проти себе колишнього найсильнїйшого комбатанта в особі державного народу.

В інтересї отже поневолених народів Росії є розбитє царизму ранійше, нїж він перетворить ся в »Велику Росію«. Се найлїпше та найрадикальнїйше може стати ся через погром царської Росії у війні (на випадок побіди розвиток її безперечно пішов би імперіялїстичним шляхом в напрямі »Великої Росії). Тому гаслом всїх поневолених народів в сій війні може бути лише одно:

Царська Росія »delenda est!

II. Фіни та фінляндська справа.

Серед національних проблєм царської держави справа фінляндська безперечно належить до найвизначнїйших, як з національної, так з полїтичної сторони. Се майже одинока справа з кождого згляду розвинена до національного самовизначеня, яка вже давно дозріла до остаточного рішеня, та полагодженє якої насуває лише перешкоди чисто формального, а не фактичного характеру. Тому отже, відповідно до вище зазначеного та умотивованого укладу сеї праці, ми отсї нариси про національні рухи та проблєми в Росії зачинаємо саме оглядом фінляндської справи.[1])

Фіни (по фінському Suomi alaiset — від Suomi або Suomenmaa себто Sumpfland-Finnland[2]) належать до т. зв. фіно-угорської групи народів, з поміж яких національно-культурно, а саме на европейській основі, поза Фінами визначили ся та

---

[1]) З богатої лїтератури про фінляндську справу (особливо про правно-державне положенє Фінляндії) ми наводимо тут лише загально інформаційнї праці, а відтак найновійші публїкації:

Finnland im XIX. Jahrhundert (Sammelwerk), Helsingfors 1899.

J. Rein: Finnland (in Kirchhofs „Unser Wissen von der Erde“, III.) — Leipzig 1890.

Dr. J. Szinnyei: Finnisch-ungarische Sprachwissenschaft, Leipzig 1910.

C. Bornhak: Russland und Finnland — Leipzig 1909.

G. Jellinek: Über Staatsfragmente — Heidelberg 1896.

René Henri: La question finlandaise au point de vue juridique — Paris 1910.

Йогож Статя про фінляндську справу у відомому французькому збірнику: „Les aspiration autonomistes en Europe“—Paris 1913.

L. Méchelin: Précis du droit public du Grand-Duché de Finnland — Paris 1898.

La Coustitution du Grand-Duché de Finnland — Paris 1900.

Російський збірник: „Заявленія европейскихъ ученыхъ о финляндскомъ вопросѣ“ — Petersburg 1910.

А. Игельстремъ – Финляндія (статя в збірнику „Формы національнаго движенія“).

B. Koskowski: Finlandja — Варшава 1899.

W. Studnicki — Finlandja: i sprawa finlandska — Краків 1910.

O. Hoetzsch, l. c., XII., 4.

Докладнїйший показчик лїтератури про фінляндську справу наведений в моїй чеській працї про Фінляндію. — Finsko a finská otázka — Прага 1911.

[2]) Назва Finnland походить від старо нордиського fen — або femen, що так само означає болото (Sumpf) Порів — J. Rein l. c., 404.

розвинули ся Мадяри та Естонці, а решта (Вогули, Остяки, Зиряне, Вотяки, Череміси, Мордва, Лапи, загалом біля 2 міл.) ще й досї представляє аморфну етнографічну масу, яка тільки підчас російської революції денеде почала національно кристалїзувати ся, а здебільшого поволи вимирає.[1])

Фіно-угорські народи, поза Мадярами, належать до недержавних т. зв. »неісторичних народів«. Фіни та Естонці прокинули ся до національного житя головно в XIX. ст.

Особливо Фінам, завдяки їх територіяльному положеню та правнополїтичному відношеню до Росії (протягом минувшого століття), вдало ся з національно-культурного, а відтак й економічного та полїтичного боку досягнути так незвичайного успіху та поступу, що тепер вони належать безперечно до найкультурнїйших европейських народів, значно випередивши (особливо в справах полїтичної демократизації та освіти) богато индо-арійських народів зі старою культурою й історією.

Знаний фільозоф проф. Евкен, великий прихильник та приятель Фінів, схарактеризував їх ось як:[2])

»...Фінський нарід приймав дуже живу участь в інтелєктуальнім руху людськости, в рішеню поставлених часом проблєм; він скоро присвоїв собі результати культурного прогресу; в науцї, мистецтві, технїцї, промислї він бадьоро та успішно проломлював ся вперед; нїгде не дбають так про народну освіту як там...«

Теперішну свою батьківщину Фіни почали кольонїзувати в IV. ст. Визначаючись сильно расовою відпорністю, фізично заховали вони свій тип на новім ґрунтї, подекуди асимілюючи навіть питоме скандинавське населенє. Але під зглядом культури вони зовсїм підлягли шведському впливови, під яким були і з полїтичного боку. Коло пяти віків пережили Фіни під шведським пановапєм, яке природно лишило могучі слїди в їх духовім житю. Власне витворило для нього форми, систематично збогачувало його змістом, до певної міри означило загальний його характер.

Швеція була для Фінляндії мостом до Европи, вікном, через яке до Фінляндії діставали ся проміня західньоевропейської культури. В XIII. ст. за посередництвом Швеції у Фінляндії заведений був католицизм, що було першим степенем в культурнім розвитку фінського народу. З католицизмом у Фінляндії появила ся і середновічна культура. Почали основувати ся монастирі, а при них школи. Рівночасно почало ся й полїтичне житє Фінляндії, яке під шведським пановапєм мало досить значну фактичну автономію (власну соймову репре-

---

[1]) Про них буде мова в роздїлї про „інородцїв“.

[2]) Див. його статю „Культурное значеніе маленьких націй“ в російським журналї „Финляндія“ 1909, No 14). Оригінал вийшов в „Finnländische Rundschau“ (1901), а відтак книжкою, у збірцї статей (Leipzig 1903).

зентацію, своє військо, право вибору короля). З кінцем XVI в. признаний був їй титул Великого Князівства.

З національно-культурного погляду безперечно величезне значінє для Фінляндії мала•реформація-протестантизм, в звязку з яким почало ся народне самопізнаннє та індивідуалїзація фінського народу, першими проявами чого було ужитє фінської мови для лїтературних цїлей, що повело до повстаня фінського письменства.

Звичайно основателем його уважають епископа з Або, ученика Лютра, Михайла Агриколю (1508—1557), який видав в 1544 р., першу друковану фінську книжку — саме молитвенник. В 1548 р. вийшов друком фінський перевід евангелія. Відтак ще кілька книжок, переважно релїгійного змісту. Також фінський перевід шведського краєвого кодексу. Вкінци в 1642 р. видана була Біблїя в фінському переводї, що без сумнїву є одним з найбільших подій в історії фінського письменства.

Протестантизм взагалї сильно вплинув на духове житє Фінляндії. Йому завдячує вона й початки народньої освіти. В половинї XVII. ст. заходом енергічного освітового дїяча та реформатора Браге (Brahe) органїзовано по всїй Фінляндії добре поставлене шкільництво. В 1640 р. повстає в Або Академія, з якої згодом розвинув ся перший фінський унїверситет. В XVII. ст. в Фінляндії заведена була регулярна почта. Богато також присвячено уваги краєвій комунїкації. Словом, був се час великої культурної працї та поступу; підготовляючий період до поглибленя національної індивідуалїзації фінського народу, яка припала на другу половину XVIII. ст. та головно, першу половину XIX. ст., коли процес національно-культурної кристалїзації Фінів був уже цїлком викінчений, принайменше в основних, головних чертах.

Сей процес національного усвідомленя фінського народу звязаний головно з народно-пропаґаторською дїяльністю Г. Ґ. Портана (1739—1804), який фактично був батьком національного відродженя фінського народу, одним з головних піонїрів світського фінського письменства, наукових дослїдів з области фінольогії та особливо фінської народньої поезії. З іменем історика Портана звязані початки »фіноманського« руху, се є першого періоду фінського національного відродженя, змістом якого була »дешведизація« зовсїм винародовленої фінської інтелїґенції, зближенє її з фінським народом, який з національного боку представляв могутнє жерело народньої енергії в потенціональному ґтапі; вона, будучи заплоджена думкою національної свідомости, мала стати фундаментом для самовизначеня та самоозначеня фінського народу.

Сю основну думку фіноманїзму сформулував оден з його провідників Арвидсон (Arvidson) афоризмом: »Ми перестали бути Шведами, Росіянами ми бути не хочем, будем отже Фінами«.[1])

---

[1]) А. В. Игельстром, l. c., 631.

Свою національну ідеольогію фіномани сформулували так: »Хочем добути Фінляндію для европейської культури, щоби зміцнити так матеріяльну, як і духову продукцію країни. Стараємо ся отже перетворити народню мову в літературну, в щоденну мову інтелїґенції, а таким чином і урядування«.

Оден з найвизначнїйших фінських національних дїячів фіноманського періоду Снельман (Snellman) так схарактеризував тогочасне положенне своєї батьківщини та задачу молодої фінської інтелїґенції що до неї: »Зпоконвічня зависимість довела нас до того, що у Фінляндії не має патріотизму; поміж інтелїґенцією і народом істнує безодня. Перша не має потреби піднести нарід на свій рівень, а нарід не має почутя власного достоїнства... Правда, ще за шведських часів витворило ся у нас щось в роді інтелєктуальної аристократії, яка переховувала старі традиції, але ся аристократія чисто бюрократична, не має зовсїм коренїв у народї. Ми, Фіни, малочисленні, тому нам треба винагородити нашу чисельну слабість великим поширенєм освіти«.[1])

Словом, ідеольоґічну програму фіноманїзму можна сформулувати в трьох виразах: культура, просвіта, демократизм. Наперед треба було випрацювати власну літературну мову, се головне знарядде самобутнього духового розвитку. З сього огляду велике значінє має: »Фінське літературне товариство« (1831), яке стало головним осередком та жерелом національно-культурної кристалїзації фінського народу.

Його основателями були найвизначнїйші апостоли фінського національного відродженя: фінський Гомер — Е. Лєнрот (E. Lönnrot), видавець »Калєвали«, М. Кастрен (M. Kastrén), визначний фінольоґ в области язикознавства та етноґрафії, найбільший фінський національний поет Руненберґ (Rùnenberg), автор народнього гимна »Vart Land« (Наша Земля), історики Акіяндер (Akiander), та Коскінен (Koskinen), дослїдник фінської мови та знаменитий фінський лїрик Алквіст (Ahlquist) (псевдонїм Оксанен), врештї оден з головних ідеольоґів фіноманїзму, відомий фінський публїцист І. В. Снельман (Snellman).

З початку своєї дїяльности »Фін. Лїтер. Тво.« мало — як се зрештою звичайно буває в подібних випадках, унївсально-енцикльопедичний характер.

Переклади архитворів всесвітної літератури, оригінальна літературна творчість, наукові досліди та розвідки в области фінольоґії (язикознавчі, історичні, етноґрафічні, фольклористичні), видавнича дїяльність, орґанїзація просвітної роботи, національно-полїтична пропаґанда — так ріжноманїтна була програма його дїяльности. Епохальною подією в його історії, а рівночасно і в історії національного відродженя фінського

---

[1]) Игельстремъ, l. c., 633.

народу взагалї, було виданє Е. Ленротом (E. Lönnrot) славного фінського епосу »Калевала« (1835). Фінській »geschichtlose Nation« »Kalevala« дала свого рода санкцію на культурно-національну самобутність. Жива »руна« була нагородою за бракуючі мертві історичні перґаміни. Згодом, поруч зі зростом та поглибленєм національної свідомости серед Фінів поширював ся та діференціонував ся й зміст роботи »Фін. Лїтер. Тва.«, від якого поволи відокремлювали ся самостійні спеціяльні орґанїзації, як »Товариство народньої Просвіти«, »Товариство фінських старинностей« і славетне »Фінсько-Угорськє Товариство«, яке має найбільшу заслугу для наукового дослїду ґрупи фіно-угорських народів.

До поширеня національної свідомости серед Фінів значно причинило ся природно друковане слово, головно преса.[1]) Особливо дві часописи, які в 1844 р. почав видавати Снельман: у фінській мові — »Maamieheny stävä«. (Приятель хлїбороба) та у шведській »Saima«, мали величезний вплив на громадянську думку фінського загалу, власне в перше дали йому основи новочасної соціяльно-полїтичної та національної ідеольоґії.

В своїм розвитку фіноманїзм мусїв природно зустрінути ся з двома чинниками: шведським та російським.

Перший був головно національно-культурного характеру, другий державно-полїтичного. О скілько фіноманїзм мав первісно характер національного (властиво етноґрафічного) романтизму, зі сторони Шведів, а ще більше пошведщених фінських верхів, рух сей був толєрований досить прихильно. Але коли фіноманїзм виступив з виразно сформулованою програмою національного самопізнаня та самобутности фінського народу; шведофіли або »свекомани« (svecoman), побачили в сьому провокаційний замах на шведський »стан посїданя« у Фінляндії, узнали се зі сторони »фіноманів« національною »апостазією«, та без малого — культурним геростратизмом. На їх бо думку »нешведська Фінляндія є країною без европейських симпатій, без европейської культури... Фінська, а нешведська Фінляндія є таким абсурдом, як нееврепейська Франція або Анґлїя.«[2])

Натурально, тепер ся заява має лише значінє історичного документу в початках шведсько-фінського спору.

Фіноманїзм, переходячи із стадії фінофільства в національний рух, цїлком зрозуміло визначав ся програмовим максималїзмом в національних справах.

---

[1]) Історично фінська преса датуєть ся вже від кінця XVIII. ст. Перша часопись у фінській мові основана була в 1776 р. Друга („Mnemosina“) в 1819. Відтак повстало ще дві, три провінціональні часописи, які однак довго не утримались.

Згадати треба ще перший літературний фінський місячник „Mehiläinen“ (Бжола), який оснував збирач „Калевали“ Ленрот.

[2]) B. Koskowski, l. c., 143.

Він майже á limine вичеркав все шведське з фінського життя. »Оден нарід — одна мова« — природно фінська — було його девізом. Прихильники шведської культурної гегемонії у Фінляндії стояли в сій справі на діяметрально-протилежному становищи. Вони дивили ся на все самобутно-фінське, яко на культурно менше цінне, що не може розвинути ся до повної висоти та змісту европейської культури. На їх думку фінська мова, початкова школа, популярно-народна література годила ся лише для »домашнього ужитку«. Згодом вони переконали ся, що для них самих є річю дуже небезпечною, нехтувати вартість та силу розмаху фінської національної культури, яка грозила незабаром шведському »станови посїданя« на всій лінії.

Тодї почали вони бороти ся з фінським культурно національним рухом анальогічним власним рухом. Основали: »Шведське Літературне Товариство« (1885), яко pendant висше згаданому фінському, а відтак і инші просвітнокультурні орґанїзації.

Головно в трьох точках концентрувала ся фіно-шведська боротьба: в справі мови, школи та соймової репрезентації. В перших двох »свекомани« старали ся втримати шведську гегемонїю. В останнїй недопустити до демократизації виборчого закона, наслїдком чого була би повна фінїзація краєвого сойму. Все се одначе було зовсїм на марно. Фіно-шведська боротьба вела ся зовсїм культурними способами. Як і більшість національних спорів, вона полагодила ся компромісовим modus — vivendi. »Свекомани« змушені були зречи ся думки шведської культурно-національної гегемонії в Фінляндії, а »фіномани« залишити свою національну виключність. Молодо-фіни замість »фіноманського« (старо-фінського) кличу »оден нарід — одна мова« поставили компромісовий девіз: »оден дух — дві мови«, та взагалї признали велике значінє шведської культури для фінського народу, бачучи в нїй природний контакт з Европою. Соціяльно-полїтичні події та прямуваня поволи відсунули фіно-шведський спір на другий плян.

Вельми характеристичні є відносини російського уряду до фінського народнього руху. Після прилученя Фінляндії, Росія наперед мала на метї одно: абсолютну дешведизацію Фінляндії, щоби тим певнїйше відтак прикувати її до себе. Тому первісно »фіноманїя була незвичайно на руку російському правительству.

Не дармо російський ґенерал-ґубернатор для Фінляндії, ґр. Берґ, пародіюючи Вольтера, любив казати: »коли би фіноманства не було, його треба би було вигадати«.[1]) Він переконав Петербурґ про нешкідливість фінського національного руху, який на його думку царське правительство у власному інтересї, до певних границь та часу, мало не

---

[1]) Igelström: idem, 645.

лише толєрувати, але навіть підтримувати. В будучність та фактичне значінє того руху він абсолютно не вірив. В одному зі своїх рапортів (з 1856 р.) про майбутність фіноманїзму він висказав ся ось як: »Що до будучности, яку пророкує фінському народу д. Снельман, то між нами кажучи, я не дуже вірю сим віщуваням. Думаю, що се племя не є вибране до того, щоби грати визначну ролю серед культурних народів Европи. Навпаки для нас він (себто фіноманїзм) мусить бути способом для абсолютного визволеня Фінляндії з під переваги шведських впливів. До того отже мусимо стреміти. Фінському народови треба дати добре морально-релїгійне вихованє та господарську освіту; відтак можемо подбати про народню поезію, а взагалї треба вияснити Фінам, що наша управа є лїпша та вигіднїйша, нїж шведська. Що до инших фінських мрій, котрі переходять сю програму, то вони роблять на мене вражінє фантастичних нїсенїтниць...[1])

Цїкаво звернути увагу, що цїлком анальогічну тактику примінювало російське правительство й до естонського національного відродженя і руху в Остзейському краю.

Але як в одному, так і другому випадку царський уряд видав дуже фальшивий діяґноз що до житєвої сили та будучности народних рухів обох сих фінських племен. Провідник фіноманїзму Снельман дуже скоро побачив макіявелїзм Берґівської полїтики що до фінського руху. Він написав з сього приводу: »На горі ще толєрують фіноманський рух. Ся толєранція є обусловлена полїтичними комбінаціями. Але полїтики дуже часто помиляють ся в своїх обчисленях. Допускають пробудженє національної свідомости, бо надіють ся, що їм вдасть ся відтак ужити її по своїй волї. Історія показує однак цїлком протилежні приміри.«[2])

І у фінському випадку історія дала дуже поучаючий примір того, що правительственна полїтика нераз помиляєть ся в своїх обчисленях...

* * *

Нам треба тепер познакомити ся загально з територіяльним положенєм та статистикою фінляндської справи, щоби відтак яснїйшим було зясованє полїтичної її сторони.

Ґеоґрафічно Фінляндія займає простір поміж 59°—70°6' північної ш., та 20°29'—32°47' східної д; обшир її виносить отже загалом 373604 km² (а без озер 325775 km²), се є трошка більше як Норвеґія (325429 km²) та не дуже менше від Швеції (450574 km²). Що до природно-фізичних обставин Фінляндія є органїчною складовою частиною Скандинавського півострова. Зглядом Росії вона, як слушно зазначив Райн,

---

[1]) Studnicki: l. c., 162—163.
[2]) H. Boczkowski, l. c., 10.

є »nur ein lockeres Anhängsel»[1]). З клїматичного боку се зіпсований скандинавський півостров (W. Studnicki).

Сувора природа Фінляндії відбила ся сильно на вдачи фінського народу, на що звернув увагу та добре вияснив фінський національний поет Топеліюс (Topelius)[2]), а дуже влучно схарактеризував найвизначнїйший сучасний фінський новелїст — Юхані Ахо (Juhani Aho) в своїй знаменитій збірцї національних алєгорій: »Katajajnen kausani« (Галузка ялівця). »Як ялівець — пише він — тримаємо ся ми обома руками, а навіть зубами землї своєї країни. Той, хто би хотїв нас з неї вирвати, мав би в руцї лише стебло, коріня лишили ся би там та знов відросли.«

Фіни так зріднились та зжили ся з суворою природою своєї батьківщини, так полюбили її, що нема людської сили, яка могла би їх від неї відорвати.

Царський абсолютизм безсильно розбивав ся о скелю фінської непохитности, о їх незломний національний »пасивний опір«. »Високі хвилї панславізму і русифікаційних змагань — каже Райн — в язиковій і релїгійній области доси безуспішно відбивали ся від її границь. Кінець кінцем Фінляндію можна назвати щасливою. Правда, вона не має великих богатств, але не має й такої нужди, яка буває в инших країнах з благословенною природою.«

Фінляндія є країною двонаціональною — фінсько-шведською, але з більшою перевагою тубольчого фінського елємснту.

В 1905 р. у Фінляндії було загалом 2,816.000 населеня[3]), (пересїчна густота 7·5), з чого Фінів 2,479.000 (76·78%), Шведів 368.000 (12·89%), Росіян (виключно чиновничий елємент) 6.000, Нїмців 2.000, Ляпонців 1.400, та кількасот Жидів.[4])

Територіяльно Фіни та Шведи розграничені. Останнї компактно живуть лише здовж фінської затоки (Нюляндська губ.), відтак Ботнїйської (Або-Бєрнборська та Вазаська губ. — Björnborg, Vasa), та на Аляндських островах. Поза сею своєю областю Шведи живуть головно в фінських містах. За останнє десятилїттє фінїзація »країни тисячи озер« зробила та робить великі поступи. Загалом фінський елємент усюди сильно зростає, шведський уступає та никне. Сей процес скорше поступає в містах, чим в селах.[5]) Ся фінїзація Фінляндії є переважно результатом її ународовленя, то є дешведизації фінського народу, а відтак вже й асиміляції шведського елємснту.

---

[1]) J. Rein, l. c., 403.

[2]) B. Koskowski, l. c., 15—16.

[3]) Фактичний зріст населеня в Фінляндії за останнї два столїття показують слїдуючі статистичні дати: в 1750 р. — 421.537; 1800 р. — 832.659; 1850 р. — 1,636.915; 1900 р. — 2,673.200. Процент приросту виносить 1—2%.

[4]) Жидівська справа ще й доси не була законно полагоджена у Фінляндії, де права Жидів досить обмежені.

[5]) Igelström, l. c., 627.

Що до релїґії Фіни — протестанти. Лише у Виборській ґуб. є коло 50.000 православних, відтак — понад 700 католиків. Соціяльно фінський нарід ще й доси головно хлїборобський, хоч Фінляндія належить до найнедогіднїйших країн що до рілї (лише 2·3%). При кінци XIX. ст. вона вийшла в стадію промислово-капіталїстичного розвитку. Не зважаючи на се, аґрарна проблєма (особливо незабезпечене положенє »торпарів«, torpar, се є рільничого безземельного пролєтаріяту) належить до найбільше пекучих справ Фінляндії, якої полагодженє є дуже тяжке. Соціяльну структуру фінського народу виказують сї числові дати з 1900 р.: в хлїборобстві працювало — 56·6%; в промислї — 10·6%; в торговлї — 2%; експортї — 2·7%; публичній службі — 2·5%; вільних професіях — 0·2%; рентєрів було — 2·7%. Тепер Фінляндія переживає перехідну стадію з хлїборобської в промислову країну, про що свідчить зріст міського населення коштом села (протягом XIX. ст. міське населене збільшило ся у 9 разів, а сїльське лише у 3 рази), відтак занепад ремісничої продукції та систематичний зріст великокапіталїстичної індустрії.

При кінци сього загального огляду Фінляндії та її населення не можна не звернути уваги на два моменти, дуже характеристичні для національного руху: його боротьбу проти алькоголю, переведену до послїдних соціяльних консеквенцій в дусї абсолютної народної абстиненції, відтак його незвичайний нахил до раціональної, загально-народньої просвітньої дїяльности, завдяки чому неграмотність є лиш виїмковою появою серед Фінів, які з сього огляду займають перше місце серед культурних европейських народів.[1])

Переходимо тепер до полїтичного огляду фінської справи зі спеціяльним узглядненєм її відносин до Росії.

Справа ся, як відомо, належить до найориґінальнїйших проблєм державного права, та з теоретичного боку й доси не була остаточно полагоджена, хоча про неї істнує величезна лїтература на всїх европейських мовах.[2])

Ми вже бачили, що під Швецією Фінляндія користувала ся досить широкою автономією. Історія її знає навіть проби полїтично-державного відокремленя від Швеції (середина XVI. ст.). Росія, котра ще за Петра Вел. мала апетит на сю країну, природно з великою увагою стежила сї прояви фінляндського проти-шведського сепаратизму. В 1742 р. приміром цариця Елисавета адресувала фінляндському населеню манїфест, в якім обіцяла Фінляндії державну самостійність, коли вона добровільно прилучить ся до Росії. Однак манїфест сей у Фінляндії не мав успіху. При кінци XVIII. ст. (1788—90) фінські офіцери орґанїзували конспіративну спілку (відому під назвою »Анялського союза«), з метою перетвореня

---

[1]) Про се порів. I.—II. роздїл моєї висше цитованої праці про Фінляндію.

[2]) Наведена idem, ст. 29—30.

Фінляндії в невтральну державу під протекторатом Росії. Катерина II. не хотїла однак вести з ними переговорів в сїй справі, не уважаючи їх за представників фінляндського краю. Не зважаючи однак на се, члени з »Аняльського Союза« втекли до Росії й там пропагували думку державно-полїтичної автономії Фінляндії (особливо емігрант Г. Шпренгпортен)[1]) В 1808—1809 р. Фінляндія була занята російським військом і прилучена фактично до Росії ранїйше, нїж скінчилася російсько шведська війна.

27 марта 1809 р. Александер I. видав відомий борґоський (Borgo) манїфест, в якім означено було правно-полїтичне становище Фінляндії. Наводимо з нього найважнїйший виїмок:[2]) »Взявши за волею Провидїня в посїданє велике князївство Фінляндію, хочемо отсим потвердити і скріпити ненарушимість віри й основних законів країни разом з її привілеями й правами, які має на основі конституції кождий стан висше згаданого великого князївства для себе, як і всї його мешканцї взагалї, висші й низші; обіцяємо всї сї привілеї й закони твердо й непорушно тримати в їх повній силї.«

Так само й у своїй промові з нагоди відкритя фінляндського сойму в Борґо (Borgo), Александер I. потвердив устно усї вище наведені зобовязаня що до Фінляндії. »Я обіцяв — казав він — додержувати вашу конституцію й ваші основні закони«. У своїй мові при закритю сього сойму він підчеркнув, що Фінляндія є країною, »яка на все є в ранзї націй«.

Ми звертаємо увагу на сї подробиці, бо вони характеристичні для первісного укладу російсько-фінських відносин зі становища державно-полїтичного; зміст їх влучно окреслив Сперанській відомою фразою: »Фінляндія є державою, а не губернїєю«. Слїд ще нагадати, що у всїх початкових актах про Фінляндію, вона титулуєть ся звичайно державою (Etat).

Правда, у пізнїйшому фредериксгамському (Fredericksham) трактатї, яким був остаточно полагоджений російсько-шведський конфлїкт, справа державної автономії Фінляндії вельми затушована (ст. IV.) та лише посередно признана (ст. VI.) Противники державно-полїтичної автономії Фінляндії звичайно покликують ся на сей останний трактат, уважаючи його за міродатний для означеня правно-полїтичного положеня Фінляндії в відношеню до Росії. Одначе се становище навіть формально є лише релятивно слушне. Не слїд бо забувати, що для виясненя дуалїзму поміж борґоським та фредериксгамським актами (сам дуалїзм є результатом полїтичного макіявелїзму Росії в відношеню до Фінляндії), міродатними можуть та мають бути пізнїйші акти, що докладнїйше означують державно-правне положенє Фінляндії. Приміром поширенє кра-

---

[1]) Igelström, l. c., 628.

[2]) Hoetsch, l. c., 496.

євої автономії на т. зв. стару Фінляндію (то є Виборґську ґуб.), прилучену до Вел. Княз. фінляндського в 1811 р., особливо-ж манїфест з приводу реорґанїзації фінляндської Правительственної Ради у царський Сенат (р. 1816). В ньому читаємо: »Ми переконані, що конституція та права, пристосовані до звичаїв, культури та духа фінського народу, які споконвіку були фундаментом його свободи та громадянського устрою, не могли би бути обмежені та зреформовані без шкоди сих останних... Проявляючи нашу симпатію, яку ми мали й матимемо для Наших фінляндських вірно підданих, надїємо ся, що ми достаточно ствердили на вічні часи дану нами обіцянку святого додержуваня осібної конституції сеї країни під панованєм нашим та наших нащадків«.

Тут хиба ясно висловлена думка державно-полїтичної відокремлености Фінляндії.

Зрозуміле отже, що більшість не лише европейських вчених, але й російських (Градовській, Чичерин, Сергеевич, Романович-Словатинській, Енгельман) уважають Фінляндію за щось більше як звичайну російську провінцію, бачуть в нїй полїтичну орґанїзацію з деякими знаками державного автономізму. Фінляндія є, словом, sui generis »Staatsfragment«, як влучно окреслив її з сього боку покійний гайдельберґський вчений Єлїнек (Jelinek). Або ще лїпше — се »несувереннa держава«, як вияснив істоту її державного характеру фінський вчений Германсон (Hermanson). Се значить, що у свому внутрішньому життю вона є (власне була перед 1910 р.) самостійною державою, а зі становища міжнародньої, зовнїшньої полїтики вона є інтеґральною частиною російської держави, через що й є »несуверенною державою«.

Взагалї уся ся правно-державна метафізика що до фінляндського питаня позитивно є цїлком безпредметовою. В кождому випадку вона нїяк не може усправедливити насильного поґвалтованя фінляндської конституції царським правительством. Даремно царизм та російські націоналїсти старають ся надати своїй протифінляндській кампанії якусь леґальну форму та умотивованє.

Ся полїтика має лише одну рацію. Фінляндія винувата перед Росією тим, що з рації її стратеґічного положеня та значіня для Росії, ся хоче її проковтнути. Се одиноке »raison d'etre« останньої протифінляндської кампанії царизму. Все инше се лише правно-метафізична декорація для Европи...

Що Росія не почала відразу русифікувати Фінляндії, що навіть, як ми вище бачили, якийсь час кокетувала з фіномананїзмом, що під нею Фінляндія розвинула ся у справдї конституційну державу — на все се склало ся богато найріжноманїтнїйших причин: ізольоване територіяльне положенє Фінляндії, абсолютна неприступність її для кольонїзації російським елємeнтом, славетний фінський льоялїзм, бажанє ізолювати

Фінляндію з під культурної геґемонії Швеції, а головно незвичайний полїтичний такт Фінів, які знаменито потрафили використати кожду полїтичну конюнктуру на свій ужиток, та безмірне заанґажованє Росії русифікацією инших окраїн.

Росія нїколи не зрікла ся думки про зросійщенє Фінляндії, але припускала, що на се все доста буде часу. Зрештою активний, протифінляндський похід з кінця XIX. ст. попереджала проба пасивного її приборканя в другій четверти минулого столїтя. Царизм як би хотїв Фінляндію полїтично захльороформувати. При кінци царюваня Александра I. (реакція аракчеївського періоду) та особливо підчас Миколи I., усї полїтичні свободи Фінляндії демонстративно нехтували ся (сойм напримір не скликуєть ся аж до царювання Александра II.).

Після 1848 р. починають ся навіть активні заходи проти Фінів; обмежуєть ся друк фінських книжок та періодичних публїкацій, утруднюєть ся закладанє фінських народно-просвітних товариств та орґанїзацій, робить ся замах на автономію унїверситетського студентства (1852) і т. д.

З іменованєм ґр. Берґа (1855) фінляндським ґенерал-ґубернатором закінчуєть ся ера переслїдувань фінського руху та починаєть ся навіть період свого рода правительственного »фінофільства«, про що вже була вище мова.

Росія старала ся пасивним опором відзвичаїти Фінів від конституції та краєвого автономізму, але марно.

При кінци 50 років вона змушена була почати що до Фінляндії полїтику уступок та фактичного поглибленя фінської конституції. Вплинуло на се кілька причин. Наперед очевидний зріст серед Фінів незадоволеня з того, що російське правительство систематично нехтує полїтичні обіцянки та вперто не скликує сойму. Відтак крах урядової Росії підчас кримської війни (1856).

Далї популярність т. зв. скандинавської думки у Фінляндії, яка почала поширювати ся у звязку з 700-лїтним ювилеєм принятя христіянства (1857) та мала причинити ся до відновленя впливів Швеції на Фінляндію, не лише з культурного, але й полїтичного боку. Сей скандинавський рух особливо змогутнїв в 1863 р. в звязку з останним польським повстанєм. Росія отже змушена була залишити свій дотеперішний пасивний опір супроти Фінляндії.

Відкриваючи в 1863 р. фінляндський сойм, Александер II. не без алюзії до революційних подій в Польщи, сказав отсю фразу: »Вам, представникам Великого Князївства належить показати достоїнством та помірковаництю ваших дебат, що в руках мудрого народу, який хоче працювати в згоді з монархом, лїберальні іституції, зовсїм не будучи небезпечними, стають захистом порядку та доброту«.[1])

---

[1]) Igelström, idem, 634.

Проти своєї волї Росія змушена була крок за кроком робити Фінляндії нові полїтичні уступки. В 1869 р. був виданий соймовий реґулямін, яким признана була засада його періодичности (від 1882 р. з трьохлїтним речинцем), відтак (1886) признано соймови право законодавчої інїціятиви.

В 1878 р. (коли Росія була дуже занята війною з Туреччиною) Фінляндія дістала власне військо. В сьому-ж часї (1863—1887) була поволи урівноправнена фінська мова в урядованю. Сей процес фінїзації урядованя почав ся вже 1863 р., коли допущений був фінський перевід офіціяльних указів, які видавали ся звичайно шведською мовою. В 1858 р. фінська мова була заведена в церковно-парохіяльному листованю та урядованю. В 1860 р. у перше урядові інструкції видані були оригінально у фінській мові. В 1863 р. заходом Снельмана фінська мова була признана загально урядовою та урівноправнена зі шведською »в усьому, що доторкаєть ся чисто фінського населеня«. Сей указ з 1863 р. мав головно формально-прінціпіяльне значінє; фактичного ж набув він через двайцять лїт (1883), коли урівноправненє фінської мови дїйсно було переведено у всїх сферах фінляндського урядованя.

Указом з р. 1887 фінська мова допущена була також в зносинах з центральними властями, чим отже процес її урівноправненя був закінчений.[1])

Рівночасно (від 1851 р.) переведена була систематична фінїзація шкільництва, від низшого — аж до унїверситету (ще й доси утраквістичного, але з перевагою фінських катедр) та полїтехнїки.

Словом, процес національної індивідуалїзації фінського народу, який в половинї XIX. ст. відбув ся головно в культурнїй области, у третій його четверти доповнив ся правно-полїтичною лєґалїзацією. Стало ся се головно заслугою фіноманів, які богато зробили для своєї країни: »витворили мову, лїтературу, школу, народний рух та партію...« (старо-фінську), чим і виповнили свою історичну задачу супроти свого народу.

Відтак вони мусїли уступити місце новим полїтичним орґанїзаціям: молодофінам, які причинили ся до европеїзації фінського народнього руху та змодифікованя фінсько-шведського національного спору, відтак соціяльній демократії, заходом та заслугою якої змодернїзовано та здемократизовано було фінляндське полїтичне життє й переведено богато соціяльно-економічних реформ, які навіть на західньо-европейському ґрунтї поки що належать до »Zukunftspolitik«.

* *

*

Тимчасом над »країною тисячи озер« помалу громадили ся хмари царського абсолютизму, який не зрік ся думки пов-

---

[1]) B. Koskowski, l. c., IX., 2.

ного поневоленя щасливої та вільної своєї »окраины«. В 1889 році вийшла відома тенденційна праця Ордина (Ordin): »Покореніє Фінляндіи«, в який автор мотивував та боронив думку, що »Росія має право панувати у Фінляндії, як у добутій країні«; ся брошура стала сиґналом до протифінляндського походу царського правительства. Негайно почали ся урядові заходи для повільного обмеженя фінляндської автономії, а саме що до почти, монети та знесеня цлової границї. Перший сей замах викликав такий протест зі сторони Фінляндії, що на разї царизм уважав за необхідне на якийсь час залишити сю кампанію.

Другий замах був зроблений в 1899 р. підчас сумної знаної ери Бобрикова (1898—1904), безоглядного русифікатора Фінляндії, якого вбив, як відомо, фінський патріот молодий Шуман. Фіни вимовно назвали сей період часами »народнього лихолїтя« та »беззаконія«.

Указом з лютого 1899 р. фактично касувала ся автономія Фінляндії.

Сей нахабний замах царизму викликав загальне обуренє по всїй Фінляндії. Протягом десяти днїв адреса цареви була підписана понад 500.000 особами.

Протестувала проти сього насильства й Европа — адресою вчених, артистів, полїтиків та громадянських дїячів (1050 підписів).

Все се було однак дармо. Цар не прийняв обох делеґацій з адресами, уважаючи сей крок зі сторони Фінляндії та Европи за нетактовний.

Юхані Ахо у згаданій своїй вище збірцї — двайцять алеґорій — чудових зразків фінської поетичної прози — знаменито відтворив душевний настрій своєї батьківщини та влучно схарактеризував сей нерівний поєдинок царської Росії з Фінляндією в одній з сих алеґорій, символїчно затитулованій: »Бик та комашня«.

Російський уряд однак тривав у своїх протифінляндських заходах. Фінляндське власне військо було скасоване. Фінляндії накинуто насильно військову реформу на зразок загально імперської військової служби.

Фіни реаґували на сї насильства царського уряду своєю знаменитою »пасивною резистенцією«, себто законним бойкотом усїх протизаконних заходів з боку Росії. Маючи по своїй сторонї право та справедливість, вони вірили в свою побіду у сїй боротьбі за полїтичну автономію своєї батьківщини й за власне народнє істнованє взагалї.

Відомий фінський вчений — Е. Вестермарк так сформулував ідеольоґічну основу становища Фінів в сьому спорі: »Одинока зброя, в яку віримо, се культура розуму та характеру, яку нам дала скандинавська цивілїзація. Наші російські противники мають понятє про силу сеї зброї... І коли би про-

ти нас ужити навіть найбільшого фізичного насильства — віримо, що воно не переможе відпору нашої моральної сили«

Підчас сеї боротьби впав престіж старофінської партії або »суоматер'янців« (названих так після свого орґану »Unsi Suometar« — нова донька Фінляндії), які своїм страшенним угодовим опортунїзмом до Росії та неґативним становищем до »пасивного опору« значно стратили полїтичний вплив серед фінського громадянства.

На чолї сей пасивної боротьби став »бльок конституціоналїстів« се є молодо-фінів та свекоманів.

Однак на довгий час і »пасивний опір« очевидно тратив своє первісне напруженє та силу. А царизм невтомно та на перебій ішов далї у свому нищеню фінляндського автономізму. В 1903 р. завішено фінляндську конституцію взагалї. Треба було тепер перейти від пасивної боротьби до активного поборюваня російських замахів на Фінляндію. Повстає фінська ґрупа »активістів«, яка рішила силою та навіть терором реаґувати на протифінляндську полїтику царського правительства. Першою її жертвою був Бобриков (1904). Відтак вони зробили ще кілька терористичних замахів. Але й »пасивна резистенція« проявила себе в сьому критичному часї могутним чином: штрайком сойму (1904—1905).

Російська революція зупинила сю боротьбу. Загальнонаціональний страйк у Фінляндії (в падолистї 1905) дав їй привернене усїх прав та свобід, повну реставрацію краєвої автономії та конституції. Дав їй демократичну реформу соймового виборчого закону на основі чотиро-прикметникової формули та з признанєм засади пропорціонального представництва й навіть активного виборчого права для жіноцтва. Таким чином Фінляндія стала нараз найпоступовійшою та найдемократичнїйшою з полїтичного боку країною сучасної Европи. Її полїтичну фізіономію вимовно виказали вже перші (1907) соймові вибори на основі нового виборчого закону. З 200 послів — 80 було соц. демократи, 59 старофінів, 26 молодо-фінів, 24 свекоманів, 2 христіянсько-робітничого союзу. Пізнїйше вибори дали ще більший зріст соціяльної демократії (в 1911 р. — 87), занепад старофінїв (42), та зріст аґрарної ґрупи (16), а подекуди й молодофінів (28) та свекоманів (26). Також жіноцтва — 17 депутаток.

Тимчасом незабаром на Фінляндію мала спасти страшенна лявина загально-російської після революційної реакції і памятного столипинївського націоналїзму, що опирав ся на протиінородчім завзятю »истинно-русских людей«. Почала ся нова протифінляндська кампанія в 1908 р. з приводу все ще неполагодженої військової справи, та ще більше з приводу виясненя компетенції сойму що до т. зв. загально-державних справ, які саме мали бути виключені з неї. Російське правительство, природно, так докладно вияснило сї »загально-державні« справи

(у відомих 19 точках,[1]) доданих до 2 параґрафу російських основних державних законів з 1906 р., якими без згоди Фінів формально була обмежена суть фінської автономії), що з виключенєм їх з компетенції сойму фінляндська автономія та конституція фактично була знївечена.

Ясно, що Фінляндія рішучо протестувала проти сих нових замахів, але на дармо. Фінляндський сойм, який раз у раз відкидав протизаконні царські пропозиції, який не хотїв підписати засуду полїтичної смерти своїй батьківщинї, рік у рік розганяли. Царизм, сим разом, безоглядно перевів свою протифінляндську кампанію до кінця. Не помогли протести анї Фінляндії, анї Европи. Ганебним червневим актом Думи (з 1910 р.) фактично скасовано фінляндську краєву конституцію та автономію.

Відомий вигук Пуришкевича після думського голосованя фінляндського законопроєкту — »Finis Finlandiae!« — вимовно зясував бажаня та прямуваня що до Фінляндії російського правительственного й »истинно русского« націоналїзму.

Отже те, що не вдало ся самодержавній Росії в 1899 р., стало фактом в конституційній Росії 1910 р.

Дальша, фактична лїквідація фінляндського автономізму була вже консеквентним наслїдком сього думського кроку. Швидкість, з якою переводила ся адмінїстративна русифікація Фінляндії в останнїх роках, здавало ся, була нагородою царизму за дуже довгу примусову повздержливість що до сеї »крамольної окраины«.

* *
*

Новочасна доля Фінляндії не може здивувати нїкого, хто пізнав полїтичну природу царизму. Ранїйше чи пізнїйше мусїло се стати ся. Се значить, що можна так, або інакше дивити ся та вияснювати хронольоґічний бік лїквідації автономії Фінляндії, але самий факт її лїквідації у царській Росії треба було припустити à priori.

Природно, русифікація Фінляндії може бути лише формальною. Зі всїх бо »окраїн« царської держави Фінляндія найлїпше є імунїзована та захищена перед зросійщенєм, як своїм територіяльним положенєм, так ще більше — абсолютною своєрідностю своєї національної культури та головно ізольованістю своєї мови.

В сьому саме й спочиває вигода її, отже й легкість полагодженя фінляндської справи з полїтично-державного боку.

---

[1]) Наведенї у O. Hoetsch'a, l. c., 511, де взагалї докладно зібрана протифінляндська полїтика російського уряду в після революційному часї. Позаяк се події сливе наших днїв, про які богато писало ся в европейській пресї, ми уважали зайвим подрібне їх зясоване.

Фінляндія як з культурно-національного, так і територіяльного огляду уявляє орґанїзм цїлком від Росії незалежний. Полїтично — се діяметральні бігуни. І економічно може Фінляндія обійти ся без Росії. Словом, сей »привісок« до Росії може цїлком добре істнувати без »опіки« царизму. Маючи за собою чудову школу полїтичного розвитку та досвіду, вона є цїлком зрілою до самостійного державного істнованя.

Сїй »несуверенній державі« бракує лише формального признаня державної суверенности. Конкретне отже полагодженє фінляндської справи уявляєть ся нам найлїпше у формі невтралїзації її яко самостійної держави. Беручи під увагу полїтичне її самоозначенє після 1906 р., можна припустити, що виразом її державности була би демократична республика.

В кождім разї булоби злочином проти культури та всесвітного поступу лишити Фінляндію після війни на поталу російському царизмови...

III. Польське питанє.[1)]

Другою що до свого полїтичного значіня національною справою царської держави є польське питанє. Від фінлянд-ської воно подекуди відріжняєть ся своїм виразним міжнарод-ним характером, від инших не менше виразним історичним забарвленєм. Европейська дипльоматія, для якої польська справа (протягом XIX. ст.) нераз була жерелом великих кло-потів, старала ся звести у нївець її міжнародне значінє. Для неї бо, кажучи словами Наполєона III., »les affaires de Pologne sont très désagréables«, а саме тому, що вона зовсїм не знала »comment cela finira«.

Офіціяльна Европа найрадше відложила би польську спра-ву ad acta. А се було абсолютно неможливе з справою народа, »який не хоче нїяк вмирати«. Коли для европейської дипльоматії державність Польщи була лише історичним поня-тєм, спогадом з недавної минувшини, для Поляків було се жи-

---

[1)] З великої лїтератури про Польщу, Поляків та польську справу, ми наводимо тут лише публїкації загально інформаційні та з останних часів. Більшість отсих жерел природно вийшла в польській мові:

Збірник: Polska — (Obrazy i Opisy) I—V. Lwów 1909. (Вичер-пуючий огляд Польщи та польського народу в його минулому та сучас-ному розвитку).

J. Grabiec: Współczesna Polska w cyfrach i faktach, Kraków 1911.

Л. Василевскій.— Современная Польша и ея политическія стремленія Петерб., 1916.

Мазовецкій — Политическія партіи в Польшѣ 1916.

Е, Пильцъ—В. Спасовичъ—Очередные вопросы въ царствѣ польскомъ Петербургъ, 1902.

E. Piltz: Polityka rosyjska w Polsce. Warszawa 1909.

S. Cleinow: Die Zukunft Polens, I—II. Leipzig 1908, 1913.

W. Feldman: Dzieje polskiej myśli politycznej — I., Kraków 1913.

Йогож: Zur Lösung der polnischen Frage, Berlin 1914.

Йогож: Deutschland, Polen und die russische Gefahr, Berlin 1915. (В останнїх двох працях автор боронить справу самостійної польської держави як „Pufferstaat'y" поміж Нїмеччиною й Росією, як най-певнїйшого захисту Европи від небезпечного російського „Drang nach Westen").

E. Starczewski: L'Europe et la Pologne, Paris 1913.

Les aspirations autonomistes en Europe. (Статя H. Aimard'a про польську справу), Paris 1913.

O. Hoetzsch: Das Zarentum Polen, (in Russland. — Кар. XII.,).

T. G. Masaryk: Die Polenfrage (in „Russland und Europa").

A. Niemojewski: Das Königreich Polen.

Підчас війни інформаційним орґаном самостійницького напряму польського загалу є віденська часопись „Polen".

вим жерелом сучасних полїтичних прямувань, найвищою національною метою недалекої будучности. Як каже оден з головнїйших ідеольоґів та пропаґаторів засади державної польської самостійности (niepodległości) W. Feldmann:[1]) »в моральній самосвідомости народу роздїл Польщі нїколи не знайшов санкції«. Для Поляків свого роду національно-полїтичним тестаментом лишили ся слова Тадея Костюшки: »У призирстві до смерти є одна надїя на полїпшенє нашої долї та будучих поколїнь. Перший крок до скиненя неволї є рішити ся бути вільними; перший крок до побіди є пізнанє власної сили«.

Тому новочасна історія (»dzieje porozbiorowe«) Польщи виповнена боротьбою за національно-державне відродженє, яка у 1831 р. та 1863 р. досягла свого траґічного апоґею.

Що саме на російському ґрунтї відбули ся дві найбільші останнї проби здїйсненя польських самостійницьких ідеалів є цїлком зрозуміле. Під Росією бо є більшість польського народу. Росії належить більшість не лише історичної, але й етноґрафічної Польщи.

Росія та Польща, се старі антаґонїсти. Поміж ними лежить пропасть історичних традицій та прямувань, релїґійного діяметралїзму та протилежність національної культури й психольоґії.

Вище наведене треба пояснити троха статистичними датами. Польщу та польський нарід роздїлено, як відомо, поміж три держави: Росію, Австро-Угорщину і Ґерманїю. Загалом

Як зазначено було в передмові протягом війни повстала чимала полїтично публїцистична лїтература про польське питане вельми часового значіня. Цїкавий її огляд зроблено в статї — Zur Literatur über Polen — v. A. H. Gumplowicz (in „Die Neue Zeit“ 1915. Nr. 8).

В сьому додатковому показчику наводимо лише найголовнїйші річи:

Dr. M. v. Straszewski: Die polnische Frage, Wien 1915.

W. Feldman: Die Zukunft Polens und der deutsch-polnische Ausgleich, Berlin 1915.

H. Delbrück: Bismarcks Erbe, Berlin 1915.

P. Rohrbach: Bismarck und wir, Berlin 1915.

W. Studnicki: Die Umgestaltung Mitteleuropas durch den gegenwärtigen Krieg (Die Polenfrage in ihrer internationalen Bedeutung), Wien 1915.

W. v. Massow: Wie steht es mit Polen, Berlin 1915.

D. Donzow: Groß-Polen und die Zentralmächte, Berlin 1915.

A. v. Guttry: Die Polen und der Weltkrieg, München 1915.

A. Grabowsky: Die polnische Frage, Berlin 1915.

S. Przybyszewski: Polen und der heutige Weltkrieg, München 1915.

L. Kulczycki: Państwa centralne, Rosya a Polska. (Die Zentralmächte, Russland und Polen, polnisch), Krakau 1916.

J. Mazur: Niemcy i sprawa polska, Lausanne 1916.

Leon Wasilewski: Rosya wobec Polaków w dobie „konstytucyjnej“, Краків 1916.

Witold Jodko: Polska a państwa neutralne, Краків 1916,

Про польські аспірації див. докладний реферат М. Лозинського „Війна і польська полїтична думка“, Львів, 1916 (Видане „Полїтичної Бібліотеки“).

[1]) W. Feldman: Dzieje polskiej myśli politycznej, 1.

є Поляків нині коло 24 міл. (на початку 1913 р.)[1]), з чого на етноґрафічну Польщу припадає коло 16 міл. (15,700.000), а саме на російську частину (Царство Польське) — 9 міл., на австрійську (головно зах. Галичина) — 2,900.000, на пруську 3,800.000. Решта 8 міл. припадає на польські острови та еміґрацію. А саме на еміґрації у Нїмеччинї — 400.000; в Австрії — 100.000, а крім сього біля 2 міл. у східній Галичинї та 200.000 на Угорщинї, понад 2 міл. у т. зв. »ziemiach zabranych«, себто на Литві, Білоруси та Украïнї, $^1/_2$ міл. на еміґрації у Росії, 100.000 на еміґрації в Европі поза Австро-Угорщиною та Ґерманією, врештї 3 міл. в Америцї[2]).

Ґеоґрафічно-етноґрафічна Польща займає простір поміж 34⁰ та 41⁰ східної довжини та 49⁰—53⁰ північної широти, який виносить 249.000 km², се є 3 рази менший від колишньої »Річи посполитої« (Rzeczpospolita), якої територіяльна великість була 730.752 km². [3]) .

Правда, значні слїди історичної Польщи лишили ся всюди на пограничу сучасної Польщи у формі великих польських островів. Сей стосунок поміж колишньою і теперішньою Польщею добре зясував відомий польський маляр та публїцист С. Віткевіч (S. Witkiewicz) кажучи: »Польща повертає до своїх етноґрафічних границь, як море, яке завертає після великого розливу до своїх первісних берегів; й як море лишає на мілинї слїди свого поступу, так і Польща у сусїдних країнах лишала нестерті слїди своєї культури та думки«.[4])

Етноґрафічна Польща з територіяльного боку займає девяте місце серед европейських держав (без Анґлії та Росії), а що до численности населення — пяте. Абсолютно-ж польський нарід що до численности є на осьмому місци серед европейських народів.[5])

Соціяльну структуру сучасної Польщі релєфно представив цитований вже тут польський публїцист Ґрабєц такою порівнавчою таблицею:

I. Кляси маєтні:

1. Більші аґрарні власники та бур-жуазія	50.000	родин
2. Менша та дрібна власність:		
a) мужики та господарі . . .	2,430.000	„
b) ремісники та торговцї . .	400.000	„
c) фахова інтелїґенція	100.000	„
Разом	2,980.000	родин

---

[1]) L. Wasilewski: Słowianie. (Kraków, 1913.) Стр. 15.
[2]) До цифр про число Поляків у східній Галичинї й Украïнї треба ставити ся дуже обережно, бо вони занадто перебільшені.
[3]) I. Grabiec: l. c., 17, та 114.
[4]) Idem, 31.
[5]) Idem, 114—115.

II. Пролєтаріят:		
a) мужики безземельні . . .	500.000	родин
b) промисловий пролєтаріят .	500.000	„
c) наймити	200.000	„
Разом	1,200.000	родин

З національного боку не всї вище наведені соціяльні категорії однаково польські. Найбільше польські низи, себто пролєтаріят (90% польськости). Відтак середні кляси (70%). Найменше верхи, себто головно буржуазія, яка здебільшого не — польська.

Статистика виказує дальше, що для сучасної Польщи дві соціяльні справи — а саме аґрарна та робітнича набули першорядного національного значіня. »Полагодженє отсих двох справ — каже Ґрабєц[1]) — є питаннєм житя та смерти народу. Одначе для їх правильного рішеня необхідною умовою є повна полїтична самостійність народу, бо лише вона уможливляє нормальний розвиток внутрішних культурних відносин та самостійне кермованє народньою господаркою самим народом«.

Щоби доповнити отсї статистичні дати що до польського народу, треба ще додати, що Поляки переважно католики. Католицизм здебільша ще й досї уважаєть ся за одну з головних національних прикмет польського народу. Инші релїґії дуже незначно представлені серед польського загалу. Протестантів (головно пруські Мазури, відтак в Познанськім та на Шлезку) є біля $^1/_2$ міл. Біля 1 міл. є засимільованих жидів (головно в Галичинї.) Кількадесять тисяч є унїятів. Не богато православних (в Росії) та магометан (литовські спольщені татари).[2]) Сектантство дуже мало поширене серед Поляків. Лише в передодню російської революції (1903) в Конґресівці повстала секта »маріявітів«[3]) досить близька західно европейському старокатолицизмови, яка здобула понад 150.000 визнавців та була свого рода пробою (правда невдалою) витвореня польської національної церкви.

* * *

Нас спеціяльно інтересує тут лиш російська Польща себто головно Царство Польське або т. зв. Конґресівка, де зрештою лежить центр тяжкости польського питаня взагалї Як відомо, та як се видно із назви »Конґресівка« — Царство Польське було дїлом віденського конґресу з 1815 р. Терито-

---

[1]) Idem, 190.
[2]) Wasilewski L., l. c., 15.
[3]) O. Hoetsch, l. c., 482.

ріяльно воно займає простір — 127.319 km², себто є троха менше від Румунії, та понад чотири рази більше як Бельґія.

В 1907 р. воно мало 11,505.112 населеня, переважна більшість (73·5%) якого були Поляки. Инші національні елєменти компактно розселені лише на північно-східній та східній периферії Царства Польського. Се є Литовці (2·7%, Сувалська ґуб.) та Українці (3·52% в теперішній Холмській ґуб.). Відтак численним елєментом в Конґресівці є Нїмці (5·1%), але найчисленнїйшим Жиди (14·39%).[1])

З економічного боку Конґресівка є країною хлїборобською та селянською. Вона має 70% селянської людности та лише 22% міської. Село в Царстві Польськім майже виключно польське. Населенє конґресївки в порівнаню з Европою є вельми убоге. В цїлій країнї (з понад 11 міл. людности) лише 61 тисяч мали річного доходу понад 1000 рублїв (2500 К). Майже 40% населеня в пролєтарським станї, а серед типового пролєтаріяту є 35% працюючого жіноцтва. В Конґресівцї істнує вже досить сильний капіталїстичний промисл, який в 1907 р. представлений був більше як 10.000 фабрик та давав заробіток 275.000 робітникам.

---

[1]) Царство Польське, як відомо, належить до т зв. жидівської „черти осѣдлости". Жиди мають право бути там лише по містах, де й творять майже усюди більшість населеня. Із 114 міст Царства Польського у 66. Жидів було понад 50%. Із 355 місточок вони мають абсолютну більшість у 145. В самій Варшаві жидівське населене творить 39·7%. В Лодзї — 23%. Що до численности жидівського населеня у поодиноких ґубернїях, максімум припадає на варшавську (16·42%), мінїмум — на калиську (8·59%).

Жиди у Царстві Польським так само, як і в Росії уважають ся за самостійний нарід, а не релїґійну ґрупу. Вони в конґресівцї майже зовсїм не асимілюють ся Після перепису населеня з р. 1897., 95% записалось до жидівської національної рубрики, а лише 3% до польської. Здебільша се були варшавські жиди. З польського боку національний характер жидівської справи майже цїлком нехтуєть ся. Польсько-жидівська справа заострилась особливо останними роками в звязку з напливом до конґресівки т. зв. „литваків" (то є жидів з Росії, головно з Литви), які здебільша були репрезентантами російської культури та ворожо ставились до польської. І у польського загалу прокинув ся сильний антисемітизм, nota-bene не лише серед націоналїстів, але навіть поміж поступовцями (т. зв. поступовий антисемітизм). Почало ся „віджидовленє" польської культури, економічний бойкот жидів, словом систематична боротьба проти того, щоб з конґресівки стала „Жидопольща". Сей польський антисемітизм використували російські націоналїсти для своєї протипольської боротьби.

Антисемітизмом хочби й „поступовим" жидівське питанє натурально не можна полагодити. Так само й асиміляція поки що є вельми проблєматичним способом полагодженя його в конґресівцї. Треба отже признати жидівське питанє національним та шукати справедливого modus vivendi для нього. — (Grabiec., l. c., 35—36. L. Wasilewski — Kwestya żydowska na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej, — Lwów 1914; И о г о ж анальоґічна нїмецька праця).

В світлї статистики загальний образ індустрії Царства Польського в 1910 р. представляєть ся так:[1])

	Textil-Industrie	Industrie der Nahrungsmittel	Metall-Verarbeitung	Bergbau- und Hütten - Industrie	Bekleidungs-Gewerbe	Industrie der Steine und Erden	Chemische Industrie	Tierprodukte-Industrie	Papier- u. polygraph. Industrie	Holz-Industrie	Gemischte Gewerbe
Zahl der Anstalten	1166	3032	1510	479	1918	520	264	284	672	879	229
Gesamtwert der Produktion (in Rubeln)	341,266.000	154,721.115	110,301.000	601,394.419	47,919.600	30,433.000	29,831.000	29,831.000	25,695.784	23,215.000	7,286.000
Zahl der Arbeiter	150305	42458	62027	45695	25438	28075	8153	7074	15402	17259	3074

Польська торговля в Конґресівці є поки що в зародковім станї. Цїлком національним натомість є рільництво, але й тут після обчислень Cleinowa з 5 міл. селянської людности лише 757.000 може утримати ся працею на рілї, 700.000 змушені шукати заробітку поза батьківщиною, а решта істнувати всїлякою иншою роботою. Безрільний пролєтаріят Царства Польського у 1897 р. досяг абсолютної численности — 1,250.000 (13·2%). Бачимо отже, що у Царстві Польськім обі вище згадані справи — аґрарна та робітнича — належать до найбільше пекучих.

Так само й що до загальної освіти, Конґресівка є в дуже оплаканім станї завдяки безоглядній русифікаторській полїтиці царського уряду, метою якого було абсолютне вигубленє польської культури та національної своєрідности. 70% безграмотних серед рекрутів з Царства Польського найлїпше характеризує просвітний його стан.

Загальний сучасний стан Царства Польського цїлком залежить від його полїтичної долї під царським пановапєм. Треба

---

[1]) W. Feldman: Deutschland, Polen, 82.

отже познакомити ся з полїтичним боком польської справи в Конґресівцї.[1])

Є саме сто років, як основано було конституційне Царство Польське »на завжди злучене з російською імперією«. Ся злука з Росією мала характер доста вільної реальної унії. Конґресівка мала власну адмінїстрацію, власне законодавство, власний суд та військо. Урядовою мовою була виключно польська. Населеню були заґварантовані усї громадянські права та свободи. Словом конґресове Царство Польське мало одну з найлїберальнїйших конституцій для свого часу. Була се одначе полїтична орґанїзація, à priori засуджена на смерть. А саме своїм прикованєм до Росії. Державна злука російського самодержавного царизму з конституційною Конґресівкою була свого рода полїтичним contradictio in adjecto. Оден з найлїпших сучасних знавцїв правно-полїтичного устрою Словянщини, чеський учений — Кадлєц слушно зауважив з сього приводу:

»В дїйсности не можна було погодити, щоби необмежений цар великої російської імперії був рівночасно обмеженим конституційним королем значне меншої польської держави. Польсько-російська унїя була отже певною аномалїєю.«[2])

Ранїйше чи пізнїйше ся аномалїя мусїла загинути. »Отся фальшива будова — записав під адресою Конґресівки в своїм дневнику Микола I. — мусить упасти.« Вона таки впала. Поляки розірвали польсько-російську унїю історичною заявою варшавського сойму з 25 сїчня 1731 р.: »Nie masz Miko-

---

[1]) Порів роздїл „Królewstwo Polskie“ в цитованій працї J. Grabieca. Варто тут звернути увагу на те, як страшенно руйнуючим способом відбила ся сучасна світова війна на долї Царства Польського, яке здебільша стало тереном воєнної акції. Поза Бельґією хиба жадна инша країна не відчула так на собі руйнуючої сили війни як саме конґресівка. Цїкаві статистичні дати про се опублїкував варшавський Центральний громадяньський комітет (порівнай статї: „Królestwo Polskie wobec wojny“ в краківській часописи: „Nowa Reforma“ Nr. 188, 196 та 202).

Понад 75% території Царства Польського (84.000 квадр. верст з 111.554) стало безпосередно тереном війни. 73% населеня конґресівки (9 міл. з 12½ міл.) було тим способом заняте війною. З понад 27.000 сел сього району 5.500 (понад 20%) було зруйнованих, а з них 1000 (4%) цїлком знищених вогнем. З 10.000 Фільварків — 800 (8%) зовсїм знищені, 5.000 (понад 50%) вельми зруйновані. З міст та місточок сього району 93 були досить сильно ушкоджені воєнними операціями Природно матеріяльні страти у всїх галузях господарського житя сеї частини конґресівки — величезні. Загалом до 1. сїчня 1915 р. (взагалї усї вище наведені обрахунки обіймають лише період війни від початку її до 1 сїчня 1915 р.)—виносили вони разом 1 мілїярд рублїв, з чого майже ½ мілїярда припадає на рільництво, понад 200 мілїонів рублїв на промисл, біля 50 мілїонів руб. на торговлю, понад 40 міл. р. на міську власність. Зрозуміло, що війна дуже ушкодила краєву комунїкацію: 78·313 верст (35%) шосейних доріг цїлком знищено. Так само—1·445 верст залїзниць. Загалом страти в комунїкації виносили майже 77 міл. рубл.

[2]) Dr. K. Kadlec: Статя „Polácі“ у відомому чеському неословянському збірнику: „Slovanstvo“ (Praha 1912, ст. 195).

łaja na tronie polskim« (»Нема Миколи на польському троні«). Царське правительство скасувало її після падолистової польської революції виданєм т. зв. »Орґаничного Статуту« (1832), який лишив Конґресівцї лише натяк на конституційну краєву автономію, nota bene на папері, бо фактично в житє сей статут не був переведений. Взагалї він був виданий лише з огляду на Европу. Природно, що в поєдинку Миколи-самодержавного російського царя з Миколою-конституційним польським королем побідив перший. Сумним памятником сеї побіди є відома варшавська цитаделя. Підчас свого приїзду до Варшави в 1835 р. Микола I. сказав з приводу неї Полякам отсї слова: »Коли будете вперті, не зрічете ся своїх мрій про національну самостійність та самостійну Польщу — накличете на себе велике нещастє. Я наказав вибудувати отсю фортецу, а упереджую вас, що при найменшім бунтї дам розстріляти місто. Знищу Варшаву — але не будувати-му її.«

Після лїквідації жорстоко-кривавої падолистової революції почав ся перший період систематичної русифікації Царства Польського з метою орґанїчного його злученя з Росією.

В 1831 р. був закритий варшавській унїверситет, »Товариство приятелїв Наук«, а відтак (1839) зроблено замах на польське шкільництво взагалї заведенєм варшавського шкільного округа. В 1837 р. знесено адмінїстративний роздїл Царства Польського на воєводства та замінено загальноросійським — на ґубернії (10). В 1841 р. скасовано державну раду для Конґресівки. Рівночасно заведено в Царстві Польським російські гроші.

В 1850 р. знесено цлову границю поміж Росією та Конґресівкою. В 1851 р. заведено російську почту. Само собою розумієть ся, що в звязку з сими реформами російська мова стала урядовою в Конґресівцї.

Словом, се була полїтика після відомої заяви Миколи I: »— Оден закон, одна мова, одна віра«, метою якої було доказати, що »Польща є відтак частиною російської держави, а також і російського народу«.

Александер II. первісно не мав думки кинути сю противольську полїтику свого батька, як про се добре свідчить славетне його: »point de reveries, messieurs« (»жадних мрій, панове«), сказане у 1856 р. підчас побуту його в Варшаві, »приношу Вам забутє минувшини — казав він при сїй нагодї — лишитесь одначе злученими з Росією та зречетесь усїх мрій про самостійність. Усе, що мій батько зробив, добре зробив: моє пановане буде продовженєм його.«

Не можна було лїпше підготовлювати ґрунту до нового повстаня, як такою полїтикою систематичного вигублюваня польськости в польськім народї. Коли в 1861 р. під впливом маркґрафа Вєльопольського царське правительство пішло на уступки та були переведені деякі реформи в дусї вище згаданого »Орґаничного Статуту«, було вже за пізно, неможливо

зупинити хвилю накипілого народнього гніву. »Місяці реформ— як слушно зауважив провідник »ugody« Piltz — не могли направити того, що зробили роки репресій.«[1])

Таким чином дійшло до вибуху другої польської революції проти царизму, до відомого сїчневого повстаня 1863 р., задавленого й затопленого в крови ще жорстокійше та безоглядніїйше, нїж перше з 1830—31 р. Конґресівка стратила в повстаню біля 100.000 найлїпших своїх людей, а крім сього була матеріяльно страшно зруйнована конфіскатами та контрибуціями.[2])

Настає другий період страшенної протипольської полїтики, яку »угодовець« Пільц загально схарактеризував так: »Почав ся в цїлій своїй повни систем безоглядного, невпинного гнету в области національній, язиковій, суспільній та господарській. Рішено трактувати Поляків як ворогів, що не заслугують на жадні згляди; рішено знищити польську культуру, просвіту, добробут, зрівняти все з поверхнею землї, щоби й слїду не лишило ся там »ubi Troja fuit«.[3])

В часах отже, коли Росія переживала свою епоху »великих реформ«, Польща пройшла шляхом найгірших унїфікацийних заходів. Було геть скасоване те, що ще лишило ся після русифікаторської практики другої четверти XIX. ст., та що привернено і набуто після 1861 р. В 1864 р. почав функціонувати »улаштовуючий комитет«, який поволи лїквідував решткы краєвої автономії у Царстві Польськім.

В 1866 р. заведено новий подїл Конґресївки (на 10 ґуб. та 84 повітів). В 1867 р. скасовано польську комісію освіти й шкільництво в Польщи адмінїстративно зросійщено. В 1869 р. варшавську »Szkołę Główną« (унїверситет) перетворено в російський унїверситет. В р. 1868, 1869, 1877 постепенно скасовано польські комісії внутрішних справ, фінансів та судівництва. В 1874 р. заведено ґенерал-ґубернаторство, замість намісництва. В 1875 р. скасовано церковну унїю, яку замінено православєм. Ся остання »реформа«, як відомо, була переведена дуже безоглядно та жорстоко, нераз крівавим шляхом. До 1876 р. сей процес лїквідації був майже цїлком викінчений. Царство Польське перестало істнувати. Щезла навіть його назва, в офіціяльній російській мові Конґресівка титулуєть ся »Привислянскимъ Краемъ«. Навіть прикметник »польський« був проскрібований і в урядовій мові замінений анаціональним терміном: »мѣстный«.

---

[1]) E. Piltz, l. c., 18.

[2]) В Царстві Польським сконфісковано було 1660 панських маєтків, на Литві — 1794. (Взагалї Литва дуже богато втратила від післяреволюційних репресій. Тут безкарно гуляв славний Муравьев — Вішатель Навіть Україна за оден лише тиждень повстаня заплатила 5 міл. карб. контрибуції — J. Grabiec: Dzieje Narodu Polskiego (Kraków 1909), ст. 332.

[3]) E. Piltz, l. c., 44.

Русифікацію Польщи царське правительство рішило оснувати на школї. Школа мала бути головним знарядом денаціоналїзації Поляків. Її завданєм було, як мріяв оден з найгірших русифікаторів Польщи, Апухтін, досягнути того, »щоби мати-Полька співала над колискою свого дитятка російську пісню«.

Можна собі легко уявити, якою була отся урядова російська школа у Польщи, яку цитований вже польській публіцист та громадянський дїяч Пільц слушно назвав »ганьбою свого столїтя«. В свому меморіялї (з 1890 р.) варшавський ґенерал-ґубернатор І. В. Гурко її схарактеризував так: »В урядовій школї Королївства (польського) з польською дитиною обходять ся не лиш не-сердечно, але навіть ворожо: закидають їй польське походженє, ображують її народнї почутя, з погордою трактують її релїґію, а її рідну мову ставлять в розкладї наук аж після французької та нїмецької. Таке безоглядне трактованє дитини, зрозуміло, дає протилежні результати від тих, які ожидало правительство від чинности сих шкіл: воно не виховує у неї любови до Росії, але навпаки змушує її від наймолодшого віку зненавидїти усе російське, що у найгарнїйшому часї його житя принесло йому тільки безглуздих образ, було причиною стількох гірких слїз...[1]) Не треба додавати, що така школа не зросійщила нї одного Поляка. Її дїяльність добре назвав оден польській письменник »Сизифовою працею«.

Природно, що царський уряд радо би мав для своєї протипольської полїтики у Конґресївцї якусь базу на місцевім ґрунтї. Відповідним матеріялом для неї здавав ся йому польський хлоп. Царизм рішив використати історичний соціяльний антаґонїзм між польською шляхтою та хлопством в свою користь.

Хлоп мав стати »der einzige Schutz der russischen Herrschaft« в Конґресївцї. З сією метою царське правительство почало супроти польського селянства свого рода полїтику економічної фаворизації, заінавґуровану 1864 р. скасованєм панщини в Царстві Польськім на умовах дуже догідних для селянства та з очевидною протишляхоцькою тенденцією. Відтак селянству формально признано певну ґромадську автономію.

Одначе махіявелїстичні пляни царського правительства що до хлопів не увінчали ся нїяким успіхом; йому не вдало ся загасити в них огника національної самосвідомости та перетягнути на свій бік. Навпаки, згодом польський хлоп перейшов до табору польського націоналїзму.

Посередно до сього причинив ся сам уряд, який з одного (економічного) боку фаворитував хлопа, але взагалї віддав його на поталу загальної протипольської полїтики в Конґре-

---

[1]) E. Piltz, l. c., 45.

сївці. Національно-культурні та релїґійні протипольські репресії розпалили поволи жевріючу в польському селянстві іскорку національного інстинкту у велике полумя національної свідомости, що вже проявило ся підчас бурливих років російської революції та після неї.

Провадячи свою унїфікаційно-нївеляційну полїтику в Царстві Польським, руйнуючи найслабші прояви колишнього його краєвого автономізму, російське правительство було що до хлопа дуже несправедливе, бо не дало йому тих примітивних автономних інституцій (земство, міський самоуряд), які були заведені в самій Росії.

Одначе вся ся полїтика, не раз скритикована й представниками російської вищої бюрократії,[1]) була так само сизифовою працею, як і русифікаторська дїяльність урядової школи в Царстві Польськім. Царство Польське так само як і Фінляндія належить до »окраїн«, де не тільки русифікація, але й російська культура та мова не зробить найменшого поступу. Банкротство своїх русифікаторських заходів що до Польщи признало само царське правительство. Комітет міністрів видав в 1905 р. таке testimonium paupertatis: »Змаганя до зросійщеня та винародовленя Поляків, таке завданє зглядом народу, який від давна істнував самостійним житєм, який від давна переняв західно-европейську культуру й витворив при помочи сеї культури свою відрубність та заховав у великій мірі свою мову й лїтературу — таке завданє не можливо здїйснити«.[2]) Одначе в царськім правительстві годї дошукувати ся полїтичної льоґіки. В 1910 р. Столипін підчеркнув, що »Російська Польща є й буде завсїгди російською областю«.

В новочасній історії недержавної Польщи національна думка-мрія про відновленє полїтичної самостійности є одним з головних двигунів — »idée maitresse« — польського житя взагалї. Се спадщина славної конституції 3 мая (1791), послїдного акту вмираючої польської держави, першого кроку до відродженя польського народу, »заповіту Поляків державних — недержавним, ще вільних для вже поневолених«.[3])

Все житє поневоленої Польщи є одною невтомною мрією та прямуванєм до вільної, самостійної Польщі (Polski Niepod-

---

[1]) Наприклад сином варшавського ґенерал — ґубернатора Гурка в його відомій праці „Очерки Привислянья“ (Москва 1897), де він приходить врешті до заключеня, що „прищепити народови чужі для нього ідеали — річ неможлива“, або відомим варшавським ґенер. ґуб. княз. Имеретинським, який в своїм меморіялї до Петербурґа (з р. 1897) зазначив, що „лише на баґнетах уряд не може опиратись“.

Зрештою вже в 60 роках признав її банкротство та безцїльність відомий російський державний дїяч та реформатор Милютинъ. Див. E. Piltz l. c., 16, 17, 91.

[2]) Idem, 98.

[3]) K. Srokowski: W dniu Trzecim Maja. „Nowa Reforma“, 1915, Nr. 223.

ległej). Усї мрії польського народу і цїле його житє є в службі сеї думки. Лїтературний романтизм минулого столїтя (Міцкевич, Словацький, Красїнський), релїґійний містицизм (т. зв. месіянїзм), мистецтво (Ґротґер, Матейко, Шопен), революційний демократизм »червоних« та аристократичний дипльоматизм »білих«, велика еміґрація, славні лєґіони — все се були ріжні шляхи, які вели до одної мети — визволеня батьківщини.

Природно й зрозуміло, що сей самостійницький ідеал Поляків мав виразно протиросійській та протицаристичний характер. Т. зв.. »угода« хоч історично й датуєть ся вже від часів Александра I., — фактично нїколи не була виразом польського національного почуття; вона була лише полїтичним malum necessarium, виразом нужденної аккомодації, або дочасної національної резиґнації. »Угода« в польськім громадянстві завсїгди була в »splendid isolation«. Всї вони слабували »на Москаля«, як виразив ся оден польський письменник. Се треба памятати для зрозуміня психольоґічного боку польської справи в Росії. Національна катастрофа 1863 р. викликала потребу ревізії дотеперішньої національно-полїтичної ідеольоґії й тактики. Питаннє — революція чи приспособленє було рішене в користь останнього. В тодїшних обставинах иншої відповіди й не могло бути.

На ґрунтї російської Польщи виразом сеї полїтичної резиґнації був відомий період »орґанїчної працї« (pracy u podstaw), ідеольоґічним виником якого був т. зв. варшавський позитивізм. Оден з проводирів його, відомий польський письменник та фільозоф Свєнтоховський (Świętochowski) дав йому таку загальну формулу: »Не на зовнїшних средствах полїтичної самостійности спочиває істнованє народів; отже нарід, котрий перестав істнувати полїтично й наслїдком того почав сумнївати ся про своє істнованє, коли однак розвине свої духові сили та вдачу до найвищої своєї міри, коли його духовий білянс представляє значні цивілїзаційні засоби — може в кождій хвилї з надїєю та гордостію сказати про себе: »cogito, ergo sum« (Wskazania polityczne 1883).[1])

Розвиток дїйсного житя не можна одначе реґулювати нїякими сакральними формами або дефінїціями. Період »орґанїчної працї«, який мав величезне значінє для Конґресївки з економічно-культурного погляду, своєю полїтичною ідеольоґією не міг бути виразом дїйсного національного настрою більшости польського загалу, в кождім разї не à la longue. Він міг згодом лише задоволити соціяльну надбудову російської Польщи, яка економічно ґравітувала до Росії. Але сама »будова« мусїла незабаром в підземлю, куди її загнала царська полїтика, нагайка та кнути, шукати для себе відповіднїйшої ідеольоґії. »Ugoda« не могла тріюмфувати там, де тубольча

[1]) Feldman: Współczesna literatura polska (Warszawa, 1903). 1.

людність мала бути перетворена або у католицьких Росіян, або у православних Поляків, де її трактовано без пардону, як »ворогів держави«, де піввіку без перерви пановано й уряд-овано воєнними та виїмковими станами, де словом »ex lex« був нормальним політичним режімом.

* *
*

Після останнього повстаня російська Польща пережила кардинальну зміну: з країни чисто рільничої вона стала перетворювати ся в індустріяльну. А поруч з тим в її соціяльній структурі появив ся новий елємент — пролєтаріят, відтак головний революційний чинник в політично-громадянськім житю Царства Польського. Він природно був насамперед носителем соціяльного ,революціонерства. В 80 р. появляють ся нові прояви польського патріотично-національного революціонерства, відновляєть ся старий ідеал визволеня Польщи. Ся самостійницька течія повстає під сильним ідейним впливом польської еміґрації — сього неспожитого жерела польського ірредентизму та невгасаючого польського національного ентузіязму та безоглядної винародовлюючої політики царського правительства. В 1886 р. основано в Парижу польську патріотичну орґанїзацію »Liga Polska« з метою »підготовляти та збирати усї національні сили для здобутя незалежної Польщи«. Через десять років (1894) її перетворено в »Ligę Narodową«, яка була колискою т. зв. всепольського руху та пізнїйшої »народово-демократичної« партії, яку на російському ґрунтї зорґанїзовано в 1897 р. Заходом двох її вище згаданих попередниць були уладжені дві великі патріотичні манїфєстації: святкованє столїтних роковин конституції 3 мая (1891), та Косцюшкового повстаня (1894).

Народова-демократична партія поволи набула значного політичного впливу завдяки своїй засадничій беззасадности та незвичайний аккомодаційний здібности. Ідеольоґічно вона дуже скоро еволюціонувала, ґублячи по дорозї усе, що ґарнїйше, що лишило ся їй в спадщинї. Від ірредентизму вона дійшла до найґіршого угодового опортунїзму на думськім форум, де була одиноким представником Царства Польського — та навіть кокетувала з неословянським ґумбуґом, до якого її провідник Р. Дмовський прилучив ся »без застережень«.

З патріотизму вона зробила аґресивний національний шовінїзм (після гасла »національний еґоїзм«). Заслугою її була страшенно поширена пошеть антисемітизму в Конґресівці. З її колишнього демократизму та радникалїзму лишили ся тільки спомини. Під своїм прапором вона згуртувала дрібнобуржуазні елємснти, а подекуди й селянство.

Її конкурентом був соціялїзм, який в Царстві Польськім датуєть ся від кінця 80-их років, а партійно зґрупував ся з початку 90 років.

Він представлений був головно трома ріжнородними ідеольоґічними течіями: федералїстичним »Пролєтаріятом«, централїстичною »Соціял-демократичною партією Литви й Польщі«, одинокою польською партією, що не признає постуляту автономії Польщі й завзято боронить фаталїстичну догму про орґанїчну господарську залежність Конґресївки від Росії, врештї »Польську Партію Соціялїстичну« (P. P. S.), яка поставила постулят самостійної Польщі та рішучо виступила за негайне відокремленє Польщі від Росії. З вище згаданих соціялїстичних партій вона одна витворила сильний робітничий соціялїстично-революційний рух, під прапором якого згуртований був майже весь свідомий пролєтаріят Царства Польського, та який в боротьбі з царизмом був одним з найголовнїйших чинників. Поза робітництвом »P. P. S.« зєднувала найлїпші сили польської ірредентистичної інтелїґенії, студентську молодїж та письменників: Жеромський, Сєрошевський, Даниловський.

Польські поступові демократичні елємент, головно з кругів інтелїґенції не витворили жадної трівкої, самостійної полїтичної орґанїзації. »Угода«, на чолї якої стояли Пільц (Piltz) і Спасовіч (Spasowicz), з 80 років представлена петербурською часописю »Kraj« — в Конґресївці нїколи не мала ґрунту під ногами; симпатиками її були консервативні елємент зі сфер вищої буржуазії та родової аристократії. Свій »медовий місяць« пережила вона після вступленя на престол Миколи II. та особливо підчас його відомої подорожи (1897) до Варшави. Сам уряд своєю неустанною русифікаторською полїтикою богато причинив ся до банкроцтва »угоди« (інакше »партії реальної полїтики«) в Конґресївці.

Оптимістичні надії, що нове царюванє принесе Полякам якесь полїпшенє ґіркої їх долї — були даремними. Пановане внука було лише продовженєм польської полїтики дїда після засади »point de reveries«.

Наступник »угодового« варшавського ґенерал-ґубернатора кн. Імеретинського — Чертков — признавав лише оден спосіб полагодженя польської справи, а саме — трактованє Поляків без церемонії, як ворогів держави.[1])

Вже за Миколи II. Польща пережила, особливо з початку сього столїтя, період страшенного народного та полїтичного утиску: цїлу ґаму всїляких виїмкових станів та репресій, якими лише диспонує караючий арсенал царизму. Зовнїшними мотивами була революційна пропаґанда та тайна патріотична робота, се є зовсїм невинна народно-просвітна дїяльність.

На передодню російської революції Польща була вже вульканом перед вибухом. Однак країна була здисциплїнована так, що підчас російсько-японської війни не дійшло до революції, проти якої рішучо висловили ся буржуазні сфери. Ще

---

[1]) E. Piltz, l. c., 80.

повстань« та приймає »кожду реформу«. Підчас виборів до остатної Думи він упав. Саме від сього часу датуєть ся прогресивна антипольська полїтика царського правительства. Столипинівський націоналїзм поза Фінляндією головно звернений був проти Польщі. Поляки були зредуковані на громадян »другого клясу«. Польська культура та навіть мова стала знов обєктом систематичного урядового гнету.

З поміж проявів протипольської полїтики зазначило ся удержавленє польської Варшавсько-віденської залїзниці (1913), яку правительство негайно почало цїлком безоглядно російщити. Посередно до сеї категорії належить також заведенє земства (1911) в західних губернїях з виразною протипольською тенденцією, чим зі сторони Росії закінчено стару боротьбу з історичною Польщею. Обіцяних компенсат Поляки не дістали жадних. Проєкт міського самоурядованя для Царства Польського після кількох років одисеї між Думою та Державною Радою не побачив денного світла. Карикатуру його мали дістати Поляки, яко першу рату на рахунок відомого манїфесту Вел. Кн. Николая Николаєвича, в якому казало ся, що границї, які роздїляють Польщу, щезнуть, що вона буде злучена під царським скиптром, під яким відродить ся вільною в своїй вірі, мові та автономії.[1])

На такі грандіозні обіцянки карикатурний проєкт міського самоурядованя в Польщі, який скритикувала навіть підцензурна польська преса російського забору та лїберальна російська, природно є дуже куцою ратою.

* * *

Ми доси головно присвячували увагу відносинам офіціяльної Росії, не кажучи майже нїчого про те, як ставила ся до польської справи російське громадянство. Поза фінляндським питанєм, польським воно цїкавило ся найбільше, та нераз протягом минулого та нашого столїтя висловлювало свої погляди що до способів його полагодженя. Вже декабристи, які в національній справі були централїстами (Пестель) — зробили виїмок для Польщі; проєкт конституції Пестеля, відома »Русская правда«, признавала услівно самостійність Польщі, правда під фактичним протекторатом Росії та у »тїсному союзї (з нею) на мирний і воєнний час«.

Поміж декабристами та »Польським патріотичним Товариством« були переговори в справі спільної акції. Згодом були зносини поміж російською революційною орґанїзацією »Земля і Воля«, яка симпатизувала з останнїм польським повстанєм та польськими самостійниками (Варшавським центральним комітетом).[2])

---

[1]) Сей манїфест і критику його наведено в брошурі М. Михайленка —„Визвольні манїфести“ російського уряду в теперішній війні“ 1915.

[2]) Докладнїще про се: Л. Плохоцкій — „Взаимныя отношенія польскихъ и русскихъ соціалистовъ“ Лондон 1902.

З Польщею симпатизувала не лише »підземна Росія«, але й лїберальна, яка починаючи П. Чичериномъ та скінчивши на П. Струве, нераз висловила ся про реставрацію конґресової конституції Царства Польського. Про автономію Польщі висловив ся й всеземський російський зїзд 1905 р. та моськовський московсько-польський зїзд (1905).

Однак в усїх пробах російсько-польського »modus vivendi« більше було плятонїзму та симпатій, нїж річевого трактованя сеї пекучої справи. А саме тому, що є в ній одна точка, що до якої тяжко найти »золоту середину«, бо обі сторони не мають на неї певного ґрунту під ногами. Не трудно вгадати, що сим дразливим моментом у російсько-польському питанню, є справа т. зв. »zabranych ziemi« (себто Литви, Білоруси та в части й України), що до яких Поляки мали »історичні« претенсії, мріючи про реставрацію польської держави в границях 1772 р.[1]).

---

[1]) В тих колишнїх провінціях польської Річи Посполитої є разом понад 2 міл. Поляків – (2,300.000) з чого на Литву та Білорусь припадає 1·1 міл., а на Україну біля 800.000. В перших двох країнах польське населене живе компактною масою (пересїчно творячи понад 10% меншости, яка у віленській губ. досягає — 25%, а в ґродненській, північно-західний куток якої належить ще до етноґрафічної Польщі, навіть 30%). На Україні істнують лише польські острови, слїди колишньої польської кольонїзації та експанзії на Схід (на Волини 10·5%, Подїлю 8·9%).

З соціяльного боку Поляки з дебільша представлені в „Ziemiach zabranych“ вищими суспільними верствами: головною шляхтою й фаховою інтелїґенцією. Вони творять відтак значний процент міського населеня. Від 1863 р. та аж до 1905. Поляки та польськість були лише толєрованим елєментом.

Лише після революції могло там повстати знова явне польське культурно-народне житє: просвітні інституції, преса, та якийсь суроґат власного шкільництва. Зрештою не на довго. Бо вже від 1908 р. у Росії настає знов ера страшенного офіціяльного націоналїзму, який поміж иншим особливо звернений проти Поляків південно та північно західних ґуберній. Ся націоналїстична реакція унеможливила розвиток культурно-народної праці Поляків в сих ґуберніях.

„Ziemie zabrane“ все були яблоком суперечок між Росією та Польщею, метою їх державних аспірацій. В сьому поединку російський імперіялїзм побідив. Але Польща ще до недавна підчеркувала своє „історичне право“ на сї колишнї провінції Річи Посполитої. Фактично нї Росія нї Польща не мають жадного права на сї країни, де господарі (Литовці, Білоруси, Українці) прокинулись до самостійного національного житя та згодом порішать про долю сих спірних областей. Полякам отже годї мріяти про стару геґемонію в „ziemiach zabranych“ та уважати їх за „terra irredenta“, яка має бути прилучена евентуально до майбутньої самостійної Польщі. Вони мають в згоді з тубольчими народами, природними панами сих країв, витворити такий modus vivendi, який ґарантував би тамошнїй польській меншости самостійний культурно-національний розвиток. Залишивши старі свої імперіялїстичні наміри що до сих країн, Поляки матимуть у них широке поле до продуктивної та культурної дїяльности.

(Подрібнїйше про „Ziemie zabrane“: L. Wasilewski: Litwa i Białoruś—Kraków 1911; J. Grabiec: Współczesna Polska,—стр. 123—129; W. Feldman: „Deutschland, Polen und die russische Gefahr, Kap. IV).

Ще більшу претенсію мають російські націоналїсти, котрі уважають сї провінції за »искони русскія земли«. Властиво поза Бакунїном лише оден Росіянин дивив ся на польську справу (як зрештою на національну проблєму у Росії взагалї) без всяких державно-імперіялїстичних упереджень. Маю на думцї великого російського публїциста Герцена. Він оден припускав можливість відокремленя Польщі від Росії, дивив ся на се як на зрозумілу річ. Він оден рішив польське питанє поза державними межами царської імперії, не в дусї більш-менш широкої автономії на ґрунтї російської держави, але в змислї власної державної самостійности Польщи.

В своїм славним »Колоколї« він писав з приводу польського питаня: »Польща як Італїя, як Угорщина має повне право, якого не можна їй відняти — на державне істнованє, незалежне від Росії.« Яко Росіянин він природно не бажав сього, але яко справедлива людина, він добре знав, що »насильно милъ не будешь«, як каже російська пословиця.

»Федеральна злука — писав він далї — повинна бути свобідним даром... коли Польща не захоче тої злуки, ми можемо сього жалувати, можемо не згоджувати ся з нею, але не лишити їй волї не можемо, не відрікаючи ся усїх наших переконань...«

»Усе уважав я злуку Росії з Польщею насильною, найбільшим нещастєм для обох сторін.«

»Росія не має прав до Польщі...« — каже він в иншому місци цитованої статї (Росія й Польща) — Польща має абсолютне право на державну самостійність; в сїм не може сумнївати ся жадна чесна людина. Польщу можна задусити, убити, вивезти на Сибір, вигнати з Европи — все се залежить від сили; все се може Росія зробити так само, як ранїйше зробив Чинґіз-Хан, Тамерлян, та не знаю, де хто ще. Буде се факт, як катастрофа корабля; мати-ме своє фізичне виясненє — але нїчого більше. Над вбитою людиною ставлять хрест, який є нїмим протестом проти злочину; над вбитим народом взносить ся його історія, яка переходить з поколїня в поколїнє, а хто знає, чи не буде воскрешена в одному з них...«

Становище Герцена було та лишило ся »гласомъ вопiющаго въ пустинѣ«. Підчас повстаня 1863 р. він з своїм »Колоколомъ« опинив ся в »splendid isolation«, побідником вийшов Катков, сей Муравєв Вішатель російського слова та друку.

І тепер ще, не зважаючи на обіцянки Полякам зі сторони Росії що до реставрації суцїльної автономної Польщі під царським скиптром — навіть російські лїберали не йдуть дальше поза дуже обмежену автономію для Польщі та уважають польське питанє домашньою російською справою (Милюковъ), яка нїяким робом не рішати-меть ся на міжнародному конґресї, але в петербурській Думі та о стільки, о скільки се буде подобати ся російським державникам. Що кожда автоно-

мія, яку Росія може дати Польщі — à priori буде куца та вельми кастрована, се природно виходить не лише з вище схарактеризованого російського державного централїзму, але з прецендентного значіня польського питаня для національної проблєми в Росії взагалї. Давши щось Польщі, згодом треба буде дати й иншим російським »окраїнам« та »инородцям«. Тому прим. відомий російський полїтичний дїяч А Ґучковъ на III. земським конґресї (1905) під час дебати з приводу польської справи рішучо висловив ся проти автономії Царства Польського, мотивуючи своє становище тим, що автономна Польща була би першим кроком на шляху перетвореня Росії у федеративну державу, що російські націоналїсти та централїсти уважають за страшенну народно-державну апостазію.

Польща, визволена Росією, є пародоксом, шоби не сказати просто — нонсенсом. Як Росія »визволяє« — сього найлїпшою ілюстрацією може бути Болгарія, на яку Росія дивить ся як на свою власну васальну провінцію. Болгарія не раз вже переконала ся, що »свобода« з рук Росії є данайським даром.

Цїкаве та оригінальне є становище російського славянофільства до Польщі. Дуже яскраво воно було зясоване підчас останнього повстаня (1863), коли про польську справу богато писали визначні представники тогочасного російського славянофільства (Самаринъ, Аксаков, Гильфердингъ, Погодінъ). Фільозофічно-полїтичну основу російського славянофільства творить, як відомо, православє та самодержавє, відтак підчеркуванє позитивности грекословянської культури та неґація »гнилої« латино-західної.

На Польщу отже дивили ся російські славянофіли як на денатуровану частину Славянщини, а саме значно заражену »гнилими« західно-латинськими впливами. Польща отже могла повернути ся на лоно Мати-Славії цїною відреченя від своїх старих традицій, від своїх протиславянських блудів.

Зі становища чистого славянофільства самостійна Польща була би майже смертним гріхом, жерелом та носителем серед Славянства культури »гнилого Заходу«. Російське славянофільство признало би отже Польщу славянською, коли би вона перестала бути польською. Словом, стара й добре знана мрія російського панславізму: »славянські річки мають злити ся в російському морю«.

Бачимо отже, що не лише російське правительство, але здебільша й російське громадянство фактично займають протипольську позицію, допускаючи полаґодженє польської справи о стільки, о скільки се є в інтересї російської держави, та нехтуючи при сьому національні прямуваня та інтереси польського народу.

Тому отже треба признати, що дїйсне полаґодженє польського питаня може й мусить бути протиросійським,

або як казав Герцен, що Польща з Росією, щоби зійтись, мусять наперед розійти ся. Чи самостійна Польща з Росією колись зєднають ся, про се зайво пророкувати, але що Польща, щоби стати самостійною — мусить від Росії відокремити ся, се уважаємо за апріорну аксіому.

Зрозуміле отже, що національно найбільше свідома часть польського загалу вже від довшого часу заняла рішучо антиросійську позицію; заздалегідь приготовляла ся до будучої австро-російської війни, на випадок якої уважала за необхідне в народнім інтересї станути по сторонї теперішного двосоюза.

За останніх десять років, а особливо від анексії Боснї та Герцеґовини — коли будучий-російсько-австрійсько-нїмецький конфлїкт став вже справою недалекого часу — самостійницька ідеольоґія та пропаґанда поміж Поляками все зростала. Під її прапором станули польські соціялїстичні та справдї демократичні елєменти. Її поширювала студентська самостійницька молодїж, яка навіть відокремила ся в оден самостійний гурт. Її боронила та мотивувала польська публїцистика та преса (Студницький, Сроковський, Фельдман, »Krytyka«, »Przedświt«,[1]) а особливо лїтература, сучасні корифеї якої Жеромський, Виспянський, Сєрошевський, Даниловський, богато причинили ся до поглибленя та поширеня самостійницької ідеольоґії серед польського громадянства, а особливо молодїжи. І в Конґресівцї поволи — підземним шляхом самостійницькі ідеали здобували ґрунт під ногами, головно заслугою соціялїстичної партії. Там-же в часах після революційної реакції повстав »Союз чинного відпору«.[2])

Для »самостійної Польщі« працювало ся не лише словом та пропаґандою, але — в дусї колишнього італїйського гасла »farà da se« робили ся приготованя до чинної визвольної акції, виразом чого є сучасні польські лєґіони з своїм керманичем Пілсудським на чолї. Орґанїзація та фахове підготованє їх—все се результат безмірної, мозольної працї останних років.

Підчас балканської війни, коли марево російсько австрійської війни кождої хвилї могло стати реальним фактом, повстає краківська »Komisya Tymczasowa«, в якій зосередкований був провід чинної акції для визволеня польського народу, для збудованя самостійної Польщі. Коли отже дійшло до вибуху теперішної світової війни, ся самостійницька течія серед поль-

---

[1]) Звертаємо увагу на деякі публїцистичні працї з останних років, спеціяльно присвячені зясованю польської справи в самостійницькім освітленю та з протиросійського становища: Polanus Viator: Kwestya polska wobec zbliżającego się konfliktu Austryi z Rosyą, Kraków 1909; L. Bylski: Rzut oka na kwestję polską w dobie obecnej, Kraków 1910; E. Starczewski: — L'Europe et la Pologne, Paris 1913; Dr. W Gumplowicz: Kwestya polska a socializm, Kraków 1908.

[2]) W. Feldman, l. c., 15.

ського загалу (т. зв. «австрійська орієнтація») показала ся найбільше зорґанїзованою до позитивної дїяльности.

Ріжні инші ad hoc аранжовані та ad usum Росії й triple entente пристосовані »польські орґанїзації« були ефемеричні, без реального ґрунту під ногами. Правда, до вибуху повстаня в Царстві Польськім не дійшло, але сподївати ся сього за новочасних російських мілїтарних умовин в конґресівцї могли лише наївні полїтичні романтики.[1])

Вже підчас війни оснований »Związek niepodległościowy demokratów polskich«, (Союз польських демократів самостійників) — сформулував у своїй першій відозві національні змаганя сучасної Польщі коротко та виразно словами: »Поляки самі будуть рішати про свою будучність ... бажаємо самостійної Польщі«. Самостійна Польща є постулятом польського соціялїзму та демократизму, є виразом справдїшньої волї народу, сього народного suprema lex, який все найде шлях та спосіб до зреалїзованя своїх постулятів.

Самостійна Польща перестає вже бути історичним терміном, свого роду державним анахронїзмом, утопічною мрією полїтичної романтики та лїтературного полїтикованя: се чергова справа сучасної Європи, се оден з недалеких державно-полїтичних устроїв нової—в сїй війнї повстючої—Европи.

---

[1]) Докладно та річево обясняє сю справу Фельдман в „Zur Lösung der polnischen Frage“ — стр. 17.

IV. Білоруси та білоруське відродженє.[1]

В сьому нарисї буде мова про справу, яка для ширшого европейського загалу є terra incognita та про яку більше менше поінформовані лише фаховцї та дослїдники в области антропоґеоґрафії, етноґрафії та фільольоґії.

Писатиметь ся про наймолодший народнїй рух в Росії, який інтензивнїйше виринув лише підчас революції, та який поки що є in statu nascendi: національно мало зіндивідуалїзований та скристалїзований, про майбутність якого не час ще висловлювати рішучий діяґноз. В Росії національну самобутність Білорусів не признає анї уряд, для якого Білорусь, що була прилучена до Росії після роздїлів Польщі, є »истинно русскій« край, який вже за часів Катерини II почали русифікувати та обертати на православну віру та який в другій половинї минувшого столїтя—за часів сумно-славетної ери Муравєва-Вішателя—відчув на собі всї чари »братської симпатії» царизму, —анї «істинно русскі« патріоти, які бажали би, щоб усї російські »інородцї« злили ся в російському морі, анї навіть російська інтелїґенція взагалї, яка здебільшого має для білоруського народнього руху лише »ироническую улыбку«.

Білоруси [2]) творять північно—західну галузь східного Славянства, до якого належать ще Москалї та Українцї. Зі всїх вона найбільше славянська, себ-то найменше має неславянських етнїчних домішок.

Сучасні Білоруси, се нащадки первісних славянських племен (Кривичів, Дреговичів, Радимичів і т. д.), які біля IX. столїтя заселювали верхнїй сток Днїпра, Нїмана та басен західної Двини.

---

[1]) Wlast: Karotkaja historya Biełarusi, Wilnia 1910.
L. Wasilewski: Litwa i Białoruś, Kraków 1911.
А Новина: Бѣлоруссы (в збірнику „Формы нац. движенія"), І. Святицький: Відроджене білоруського письменства Львів, 1908.
А. Пыпинъ: Исторія русской этнографіи, т. IV. Петербурґ, 1891.
L. Wasilewski: Die Nationalen und kulturellen Verhältnisse im sogenannten Westrussland. Wien, 1915.
L. Meleschka: Zur weißrussischen Frage. Ukrainische Rundschau, 1909, Nr. 6.

[2]) Походженє сеї назви науково доси не вияснено. В історії вона (Alba Russia) появляєть ся вже в XV столїтю, в російському царському титулї в половинї XVII столїття. В новійших часах слова Білорусь вживало ся з дебільшого як ґеоґрафічного терміну, для означеня частини т. зв. північно-західного краю, другу частину якого творила Литва.

Завдяки сьому догідному географічному положеню на шляху «поміж Варягами та Греками» сї племена рано почали політично-державно організувати ся. В X. столїтю та XI. істнує вже кілька білоруських князївств: Полоцьк, Туровськ, Смоленськ (з яких полоцьке є найстарше; про його князїв згадуєть ся вже в одній шведській пісні з VI. столїття).

В X. столїттю Білоруси приймають христіянство після східного византійського обряду. Доси точно не установлено, чи христіянство в Білорусів прийшло лише через Київ чи вже трохи раніше зі Скандинавії. Поруч з ним почала поширюватись культура, в якій наслїдком географічного положеня Білоруси були вже від початку західні впливи. Полїтичний устрій сих князївств був оснований на вічевому ладї. Одначе до сполученя їх в одну народню білоруську державу не дійшло. В XII.—XIV. столїттю Білоруси були підбиті Литовцями, наслїдком чого повстає литовсько-руська держава з головним осередком у Вильнї. З національного боку се не мало нїяких негативних наслїдків для Білорусів. Навпаки, в сьому часї закінчив ся процес їх національної кристалїзації. Литва підлягла вищій білоруській культурі. Білоруська мова стала державною та панською у литовській державі. В нїй зложений був відомий »Литовський статут« (1588), в якому дуже добре відбила ся народня вдача Білорусів, та який є одиноким европейським кодексом, зложеним не під впливом римського права.[1]) Він de jure тревав аж до половини XIX. столїтя (скасований був у 1840 р.), de facto в побутовому праві й доси ще істнує в Білорусів. XV. та XVI. віки—се »золотий вік« білоруської культури, доба розцвіту лїтератури на білоруській мові. Найстарші памятки білоруського письменства се т. зв. »Княжеські грамоти« вже з XIII. столїтя. Першим відомим білоруським друком був переклад біблії, виданий в Празї Д-ром Скориною (1517—1520)[2]). В Білоруси самій перший друк виданий був у 1525 р., а саме в Вильнї: білоруський переклад нового завіту, так само виданий згаданим Д-ром Скориною. Взагалї отсї старі памятки білоруського письменства мають здебільшого церковний або юридичний характер.

В XVII. столїттю починаєть ся швидкий занепад білоруської культури на Литві, що було результатом переваги польських впливів, які особливо змогутнїли після відомої люблинської Унії (1569). Отсї польські впливи відбили ся також на долї Білорусів, а саме в релїгійній области. В XV. столїтю Білорусь була тереном релїгійної католицької пропаганди з боку

---

[1]) I. Meleschka, l. c., 274.

[2]) Фактично білоруська друкарська штука та друки є трохи старшої дати. Перша білоруська друкарня була заложена в Кракові в 1483 р. При кінци XV. ст. з неї вийшли два перші білоруські друки (в 1483 та 1491 р.). В самій Білоруси друкарнї появили ся в XVI. ст., в другій четвертинї якого їх було вже чимало, майже по всїх головнїйших містах (Вильнї, Могилеві, Минську, Пинську, Полоцьку, Слуцьку, Несвіжі та инших).

Єзуітів, скерованої проти православя, яка мала бути захистом перед могутним зростом реформаційного руху. В 1576 на Білоруси заведено греко-католицьку Унію (сей католицько-православний компроміс, який мав бути лише етапом до повільної католїцизації православної української та білоруської людности), —яка проістнувала в Білоруси майже два і половину століття (до 1839 р.) та вкінці стала справдї народною релїгією Білорусів.[1]) В сих часах зросту полїтичної сили Польщі білоруські пани польщать ся, так само як і українські. Представником білоруського народу лишила ся тільки людова маса (misera plebs), яка аж до недавного часу уявляла з себе лише сирий етнографічний матеріял. З початком XIX. століття в часах загального національно-етнографічного романтизму датуєть ся загальне зацікавленє білоруським народом. Першими дослїдниками в сїй области були польські учені та письменники (Чечот, Рипіньский, Барщевскі) та деякі польські поети романтики з так званої »литовської школи«. Осередком зацікавленя та праці в сьому напрямі був польський унїверситет у Вильнї. Але все се було поза білоруською народною стихією, на яку в половинї XIX. століття впала лявіна русифікації в звязку з переслїдуванєм польського елємнту на Литві та Білоруси після обох остатних польських повстань. Як вже сказано, в 1839 році сказовано Унію; в 1840 »Литовський статут«. В 1867 був заборонений друк білоруських книжок латинським шріфтом.[2]) Так само заборонені були білоруські проповіди для Білорусів-католиків. Словом, настав муравйовський період »возстановленія русской народности« на Білоруси та Литві, себто безоглядна та насильна русифікація й оправославленє тамошної людности.

В сьому часї лише спорадично де-неде прокидуєть ся білоруська національна думка. В 70 роках друкуєть ся на білоруській мові кілька агітаційних брошур з полїтичною протиправительственною тенденцією здебільшого соціяльно-економічного змісту. Відтак білоруські пісні в проти-царському дусї. Орґанїзують ся кружки білоруської студентської молодїжи, національно настроєної. Врештї повстає новочасна білоруська лїтература, якої батьком є В. Дунін—Марцїнкович (1807—1885), який свідомо з метою відродженя білоруського народу почав уживати йоґо народної мови. Він акцентує право її на лїтературне істнованє. »Мова наша — писав він — є така сама людська і панська, як і французька або нїмецька, або і иньша яка.... Шмат було таких народоу, што найперш страцили мову

---

[1]) Wlast — l. c,. 91.

[2]) Первісно Білоруси вживали славянської кирилицї. З польськими впливами серед Білорусів католиків вживаєть ся латинка, в новійших часах зреформована на чеський лад (č замість cz, š замість sz.) Росія завела т. зв. „гражданку“, якою послугують ся православні Білоруси, та яка після всього буде принята усїми Білорусами, бо сей азбуковий дуалїзм є одною з перешкід природного розвитку новочасного білоруського народного руху.

свою..., а потим и сусим замёрли. — Не покидайцєж мови нашой бєларускай, каб не умёрла..«[1])

Він видав кілька прозаїчних та поетичних творів та переложив (дуже гарно) на білоруську мову »Пана Тадеуша» Міцкевича.

Але всї сї прояви білоруського національного відродженя обмежувались лише на інтелїґенції та симпатиків. Словом, се був період білорусофільства. Рух-же білоруський починаєть ся лише на прикінци XIX. столїтя. Його піонїром була студентська білоруська молодїж, яка орґанїзуєть ся в т. зв. »громади« та починає поважну національну і соціяльно-полїтичну пропаґанду серед свого народу.

В сьому часї в білоруському письменстві зявляють ся два самобутні таланти: поет Ф. Богушевіч, (псевдонїм М. Бурачок), перший артист білоруського слова, — який в чужинї видав дві збірки гарних поезій (»Беларуская Дудка« в Кракові 1891 та »Білоруський Смик« в Познаню 1894). В них він сьвідомо будить свій нарід та закликує »не замёрци«. Другим визначним письменником є пісняр Н. Нєслухоускі (псевдонїм Я. Лучина) автор лїричної збірки »Вязанка«.

З початком сього столїття білоруський рух очевидячки зростає. В ньому починаєть ся діференціяція: поруч з чисто просвітною течією зявляєть ся полїтична. Повстає народно-просвітна орґанїзація (1902) в Петербурзї. Закладаєть ся революційно-соціялїстична »Громада« (1902—1903) з метою економічно-полїтичного визволеня Білорусів та їх національного освідомленя. В сьому часї видано чимало білоруських аґітаційних книжок полїтичного змісту та в демократичнім дусї. Піднимаєть ся справа полїтичної автономії Білоруси, яку ухвалено на другім зїздї білоруської соціялїстичної партії (1906). Проґрама сієї партії признала культурно національну автономію (пропорціональний культурний буджет) всїх народів, заселюючих Білорусь та Литву; відтак націоналїзацію школи.[2])

В сій проґрамі підчеркнено конечність »скликаня установчого Сойму в Вильнї для білоруського краю на основі загального, рівного, тайного, безпосередного виборчого права«. Так само на зїздї національно-соціялїстичних партій Росії (1907) представник білоруської соціялїстичної партії заявив та умотивував домаганє національно-полїтичної автономії для своєї батьківщини.[3])

Підчас російської революції рух могутнїє та набирає яскраво-демократичного характеру. Повстають білоруські робітничо-соціялїстичні орґанїзації. Закладаєть ся »Білоруський селянський Союз«.

З придушенєм революції в Росії обнижуєть ся революційна течія в білоруськім русї. Послїдним її проявом є перша біло-

---

[1]) А. Новина — I. c 390.
[2]) А. Новин , idem 392.
[3]) Див. „Протоколы конференціи російскихъ національно соціалистическихъ партій“, СП. Б, 1907, ст. 93.

руська лєґальна часопись »Наша Доля« (1906), яка за свій радикалїзм після шести чисел була припинена. Натомість зростає культурна течія, орґаном якої став чудово редаґований тижневник »Наша Нїва« (виходить у Вільнї від 1906 року), яка знаменито виконує своє національно-розбуджуюче завданє серед білоруського люду та яка справді є людовим орґаном, бо здебільшого утримуєть ся та обслугуєть ся співробітниками з самогож люду. Цїкавим рисом сеї часописи та взагалї усього булоруського руху є надзвичайна національна толєранція і відсутність найменшого шовінїзму. В 1908 роцї писала Наша Нива:... »Для нас є добрим кожний, хто щиро думає про добро нашого краю; хай се буде Росіянин, Поляк, Литовець чи Жид. В Білорусї всї вільно розмістять ся, коли в кождому поважатиметь ся громадянина та людину. Вісїм мілїоновий білоруський нарід не потребує перекидувати ся нї на оден, нї на другий бік«.

Так само енерґійно орґанїзовуєть ся просвітно-національна дїяльність. Основано дві видавничі Спілки, заходом яких вийшло вже чимало добрих популярних книжок, особливо хлїборобських порадників, між иньшим популярна історія білоруського народа Власта. Повстав білоруський учительський та шкільний Сōюз у 1907 роцї, який працює в напрямі орґанїзації власної національної школи. Позаяк царський уряд заборонив навчанє в школї на білоруській мові, почали закладати ся власні тайні школи, які білоруський люд привитав з великим захопленєм. З иньших справ найбільше цїкавить білоруський загал справа релїґійна, а саме усуненє фатального дуалїзму. Релїґійне зєдиненє булоби можливим на ґрунтї греко-католицької унії, колишньої національної релїґії Білорусів. За сучасного режіму в Росії полагодженє церковної білоруської справи в дусї унії є очевидною неможливістю. Зріст білоруського руху відбив ся і в лїтературі, в якій виступили дві нові талановиті сили з народу: поет пессиміст Коляса, та бадьорий І. Купала, котрий в одному з своїх віршів, який став національним гимном Білорусів, так сформулував ідейну основу новочасного білоруського руху: на питанє чого хотять забуті та з погордою трактовані всїми Білоруси, він відповідає »Людзьмі зваць ся«.

Не зважаючи на урядові переслїдуваня та цькуваня »истинно русских« людей, білоруський рух за остатні роки очевидячки могутнїє та зростає. Появили ся нові часописи: перший науково громадянський журнал »Маладая Бєларусь«, хлїборобська ґазета »Саха«, провінціональна часопись для Минщини »Лучинка«, католицький орґан у Вильнї — »Бєларусь«. При петербурському університетї повстає спеціяльний гурток для наукового дослїду білоруського народу та краю. Основано у Вильнї нову видавничу Спілку та книгарню. Розвиваєть ся білоруський національний театр. Закладають ся драматичні та музикальні гуртки. Не занедбуєть ся й економічний бік справи: орґанїзують ся кредитові спілки, селянські кооперативи.

Читач має тут в загальыих рисах історію новочасного білоруського руху. Насовуєть ся питанє: Чи має він перспекґтиви? Яка його майбутність?.

Фактом є, що з національного боку Білоруси поки що мало зіндивідуалїзовані. Процес їх національної кристалїзації не може природно відбувати ся не лише наслїдком урядового утиску в Росії, але й тому, що Білоруси опинились в клїщах конкуренції сильних російської та польської культур. Поки що білоруська інтелїґенція не численна, а народна маса малокультурна. Можнаб було на основі сього порішити, що білоруський рух засуджений на поталу, але не слїд забувати, що в першій половині XIX. столїтя здавали ся утопічними иньші славянські народні рухи, що не трактувало ся поважно фіньський, естонський, литовський, та лотишський рух. Словом, годї співати Білорусам »requiem in pace«, не треба бо забувати що їх є понад 8 мілїонів.[1]) Теперішний російський націоналїст, а недавний ще заступник недержавних російських народів, проф. Погодін, боронячи (в 1909 році) права Білорусів на національний розвиток писав: »Нѣтъ возможности обрекать 8 міліонный народъ на національное уничтоженіе. Вѣдь Бѣлорусовъ столько, сколько Чеховъ і Сербовъ; ихъ больше, чѣмъ Болгаръ. Вѣдь о Болгарахъ до 40 годовъ прошлаго столѣтія почти никто ничего не зналъ. Намъ трудно представить теперь себѣ бѣлорусскую науку, но столько же трудно было вообразить себѣ болгарскую ученую литературу лѣтъ 60 тому назадъ. Сербская наука еще лѣт тому сто назадъ совсѣмъ не имѣла своего языка и прибѣгала къ искуственному славяно-сербскому ...«.[2])

Цїлком слушні уваги. Шкода, що тепер автор відцурав ся їх та перейшов до табору тих, хто для білоруського та иньших народнїх рухів мають лише »ироническую улыбку« та шовінїстичне цькуванє.

Найлїпшим критерієм та компетентним трибуналом в національних справах є житє. Коли Білоруси мають в собі

---

[1]) Правда, офіціяльний перепис з 1897 року нарахував їх загалом в Росії тільки біля 6 міл. (5,835.547 себто 6.2% всеї людности в Росії). Але після обрахунку найлїпшого дослїдника Білорусів, російського професора Карського — є їх понад 8 міл. (8,318.000). В році 1915 їх може бути около 9½ міл. Білоруська національна область припадає на сї ґубернії: могилївська (81·7%), мінська (76·1), виленська (55·9), вітебська (52·6) та гродненська (44%), в яких живе понад 8 міл. Білорусів, та які разом займають простір біля 247.846 км. кв. Крім сього богато є Білорусів в Смоленській та Чернигівській ґубернії (разом 1,650.000), а відтак біля 300.000 поза наведеними ґубернїями. Що до релїґії понад 5 мілїонів католиків, а біля 3 православні. З соціяльного боку Білоруси здебільшого хлїбороби (70—80%). Одначе лише 47% земли належить їм: се значить, що здебільшого білоруський хлїбороб, не маючи землї, страшенно бідує. З иньших народів на білоруській території Москалї представлені здебільшого чиновниками, Поляки шляхтою та міською інтелїґенцією, Жиди-крамарями, Литвини та Українці живуть на периферії білоруської національної области. Натурально білоруська людність майже виключно селянська. В містах творить вона незначний процент.

[2]) А. Погодинъ — О нѣкоторыхъ національныхъ проблемахъ Россіи. (Вѣстникъ Европы, 1909, ч. 6, 7).

потенціяльно великий засіб національної енергії, то їх відродженя не зупинить ані російська або польська культура, як не подолала старошведська культура молодий фінський рух, або нїмецька—відродженє Лотишів та Естонців. А коли Білоруси не матимуть такої енергії, то згодом сей рух загине сам природною смертю. Поки що є фактом, що він має лише додатне значінє, бо його заслугою заглянули »у ваконце« всїми забутого білоруського люду—перші проміня справжньої освіти та була почата боротьба за право Білорусів »людзьмі звацьця«. Се що до культурно-національного боку білоруської справи. А тепер що до полїтичного. В сьому погляді вона представляєть ся ще сумнїйше, одначе не безнадїйно. Білорусь та Литва офіціяльно іменовані північно-західним краєм — се свого роду російська Македонїя. Поза Білорусами (55%) заселюють сю країни Жиди, (14%), Литвини (13%), Москалї та Поляки (по 5%), Українці та Лотиші (по 3%). Поза Москалями всї сї народи мріють про автономію. Можлива отже територіяльна автономія краю з внутрішною національною автономією кождого народу (на зразок Швайцарії). Польський дослїдник білорусько-литовських відносин Василевський закінчує свою працю про сей край сими словами:[1]) »остаточна кристалїзація поодиноких народностей Литви та Білоруси є неминучою конечністю. Вона не виключує одначе природного співробітництва всїх місцевих елєментів на ґрунтї щоденних полїтичних інтересів та прямувань. А се мусить витворювати сталу тенденцію до взаємного зближуваня ріжно-національних елєментів з анальоґічною клясовою основою та спорідненими програмовими постулятами. Отже дальший розвиток Литви та Білоруси без сумнїву піде шляхом, визначеним отсими двома процесами: з одного боку кристалїзацією поодиноких місцевих народів, а з другого витворюванєм спільних прямувань серед елєментів ріжнонародних. Очевидно інтензивність сих двох процесів залежить від форм, які матиме полїтична революція російської держави«.

Є ще инший проєкт полагодженя білоруської справи, який запропонував український історик проф. М. Грушевський[2]), а саме полїтична унїя України з Литвою та Білорусю, яка має безпередно свою історичну та територіяльну рацію істнованя. »Сей союз, — читаємо в цитованій статї, — якого народи так довго були історично звязані між собою, має будучність перед собою і то далеко сильнїйшу й тревалїйшу нїж ріжні полїтичні системи останного столїтя, і колись виступить з цїлою силою історичної конечности. Сей союз, який є так сильний своєю внутрішньою силою, а не через зовнїшний примус, не стратив своєї притягаючої сили ще й доси, й се матиме своє значінє в історії і при укладї полїтичних і національних відносин«.

---

[1]) L. c., 355—356.

[2]) Hruschewskij — Ukraine, Weißrussland, Litauen (Ukr. Rundschau, 1909, ч. 2).

V. Жидівська справа в Росії.[1)]

Для західно-европейського читача може видатись куріозним трактованє жидівської справи в Росії яко національного питаня. Для західної Европи жидівська справа має лише конфесіональний характер. З національного становища була вона полагоджена в негативнім дусї підчас великої французької революції, яка признала Жидам громадянську рівноправність за ціну національної апостазії (1791 р).

Відомий оборонець громадянської рівноправности Жидів, Клєрмон — Тоннер (Clermont — Tonnerre) висказав сю думку такими словами: »Жидам яко нації треба відмовити все, але Жидам, яко людям — треба дати все«.

За часів Наполєона I. французькі Жиди змушені були формально зректи ся своєї національности.

Встановлено се на засїданях відомого »Великого Синедріону« (1806—1807), якого члени зробили прилюдну заяву: »Тепер Жиди не творять більше нації, вони мають тепер привілей бути інкорпоровані до великої нації, що вони розглядають як полїтичне відродженє«.[2)]

Спосіб, яким жидівська справа була полагоджена французького революцією, став міродатним для західної Европи.

[1)] З дуже обширної лїтератури про Жидів та жидівську справу з загально-інформаційних праць треба згадити відому: „Geschichte der Juden“ Graetz'a, також відому працю A. Leroi Beaulieu Israël chez les nations. Paris 1893, врештї субективну, але в жидівській справі симптоматичну загально відому працю H. S. Chamberlaina: „Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts“, — про яку буде мова при кінци сього нарису.

З лїтератури, яка спеціяльно відносить ся до сього розділу наводимо:

I. Dubnow: Die Grundlagen des Nationaljudentums, Berlin 1915.

Його-ж: Статя — Евреи — (в Ф. нац. Движ.).

Його-ж: Новѣйшая исторія еврейскаго народа. СП. Б. 1914,

M. Virtus: Die Juden; Ю. Гессен: Евреи в Россіи СП. Б. 1906,

Сліозберґъ: Економическое и правовое положеніе евреевъ — 1907,

Бекерманъ: Черта еврейской осѣдлости—1911.

Студія про Жидів — в „Нов. Енцикл. словарѣ“ (т. XVII.), де наведена подрібна бібліографія про жидівську справу.

O. Hoetzsch: Russland, XI. 2.

L. Wiener: The history of jiddisch literature in the nintenth Century. — New Jork — 1899. M. Pinés: Histoire de la littérature judées — allemande. — Paris 1911.

[2)] Kahn: Les Juivs de Paris pendant la Révolution. Paris 1898, ст. 333.

Протягом XIX. ст. емансипація Жидів відбувала ся майже по всїх західно-европейських державах. З національного становища означало се асиміляцію урівноправнених Жидів.[1])

Інакше зложили ся обставини в сїй справі в Росії, де живе значна більшість жидівського народу, та де громадянське урівноправненє їх ще й доси не було переведене, та де урядовий антисемітизм прийняв варварські та некультурні форми, не стидаючись навіть таких способів протижидівської боротьби як аранжованє сумної памяти жидівських погромів.

На російському ґрунтї сам царизм не допустив до національної асиміляції Жидів. Напаки, своїм антисемітизмом він причинив ся до розбудженя національних стремлїнь серед російського жидівства, які з початку проявляли ся у формі романтично-утопічного палестинства (пізнїйшого сіонїзму), відтак набрали реальнїйшого характеру у формі екстериторіяльного національного автономізму. Підчас російської революції Жиди виступили як самостійна національна одиниця, з докладно сформулованими національно-автономними постулятями.

Вони домагались вже не лише громадянської, але й національної рівноправности.

Відома жидівська соціялїстична партія, т. зв. „Bund“, домагаєть ся, щоби »понятє нації приложено також до Жидів«.

В Росії отже жидівська справа має цїлком инший характер, як в зах. Европі. В нїй національний елемент є одним з головних факторів. Тому ми включили її до сього огляду національних справ у царській імперії.

Тому що ґеоґрафічно вона злучена головно з тереном України та Білоруси й Литви, нам видалось найвідповіднїйшим розглянути її саме після української та білоруської справи та перед литовською.[2])

* * *

На території теперішної російської держави, Жиди появили ся дуже давно.

Насамперед на Кавказї (в VI. ст. перед Христом), відтак на Кримі (VII. ст. після Хр.); згодом на Українї (X. ст.) й Литві (XIII. ст.)

Але в самій Росії, (то є Московщинї), появляють ся вони пізнїйше, бо аж при кінци XV. ст. В другій половинї XVII. ст. є вже стале жидівське населенє в Москві, а з початком XVIII. ст. в Петербурзї.

Підчас загального переслїдуваня Жидів в середних віках, в Росії вело ся їм не лїпше, як в західнїй Европі.

---

[1]) Загальний огляд емаципації західно-европейського жидівства дав російський соціольоґ М. Ковалевский в своїй статї: „Какъ рѣшенъ былъ на западѣ еврейскій вопросъ“. „В. Е.“ 1909, IX.

[2]) Про те, наскільки річево слушно уважати жидівську справу за національну, мова буде при кінци сього нарису.

Тут і там були вони обєктом релїґійного християнського фанатизму та переслїдуваня. В Европі палили їх, в Росії топили в Двинї (за Івана Грізного). В XVIII. ст., за панованя цариці Єлисавети, протижидівська царська полїтика досягла свого апоґею.

Указом з 1742 р. усї Жиди були вигнані з Росії та російської частини України без права повороту. Тільки в однім случаю було дозволено повернутись, на випадок принятя христіянства, але хрещеному Жидови заборонений був вже виїзд за кордон.

Здавалось отже, що таким радикальним способом жидівська справа буде полагоджена для Московщини на все. В дїйсности склало ся одначе цїлком інакше. В 1772—94 р. наслїдком розділу Польщі коло мілїона жидівського населеня (з Білоруси та Литви) дістало ся під російське пановане. Цариця Катерина II. полишила їм формально внутрішну громадянську автономію та признала рівноправність з рештою російського населеня. Одначе вже за її царюваня почали ся протижидівські обмежуваня, спричинені переважно економічним антисемітизмом.

І так вже 1791 р. фактично заведено славетну »черту осѣдлости«, наслїдком чого право побуту Жидам дозволено лише в західній части Росії.

Переважна більшість царської держави була таким чином для них на все замкнена.

Відтак офіціяльна полїтика Росії що до Жидів мала кілька ріжних курсів.

Фактичну перевагу поміж ними мали — а н т и с е м і т и ч н і. Теоретично одначе зроблено кілька проб для полагодженя жидівської справи в дусї емансипації та асиміляції, релятивного громадянського рівноуправненя. Але звичайно кожда реформа на користь Жидів незабаром була знесена. Загалом протижидівські заходи численно й річево переважали над пробами емансипації. Російский урядовий антисемітизм мав кілька з а б а р в л е н ь. Основною його думкою було: Жиди шкідливий та небезпечний елємент, який треба або цїлком ізолювати, (черта осѣдлости), або зреформувати так, щоб він став нешкідливим, (асиміляційні заходи; заходи привчити Жидів до хлїборобства). Релїґійний елємент без сумнїву був одною з головних причин царсько антисемітизму, одначе не найголовнїйшим. Переважав економічний (в середині XIX. ст.) та національно-полїтичний (від Александра III).

З початку Жидам закидаєть ся кагальна ізольованість і силоміць хочуть прищепити їм загально-суспільні інстинкти та прикмети. Згодом навпаки оскаржували їх о безмірну громадянскість, — почала ся отже боротьба проти пожидовленя Росії, особливо-ж проти жидівського революціонїзму з кінця XIX. ст. Вже за теперішнього царя Миколи II. офіціяльний антисемітизм набрав зоольоґічних форм та проявляєть ся в ганебних і страшенних, загально-відомих протижидівських

погромах, які, зачинаючи від Кишенева, інсценовані та орґанїзовані були переважно властями, за відомом Петербурґа.

Відношенє царського уряду до Жидів найплястичнїйше можна змалювати зіставленєм важнїйших pro і contra заходів в жидівській справі.

В 1785 р. скасовано давнїйші протижидівські обмеженя та формально признано їм громадянську рівноправність. Але в 1791 р. був їм заборонений побут у внутрішнїй Росії. В 1804 р. заведено »черту осѣдлости«; було визначено для Жидів лише українські та білорусько-литовські ґубернії, відтак Крим та грузинську часть Кавказу. В 1808 р. і в »чертѣ осїдлости« наказано виселити Жидів з сїл до міст. В 1815 р. ограничено Жидам заробітковань в ремеслах. В 1819 р. заборонено арендованє земель в »чертѣ осѣдлости«.

Рівночасно енерґічно пропаґував ся перехід Жидів на православє. Дла хрещених Жидів уладжували в полудневій Росії хлїборобські кольонїї та обіцювали всїлякі громадянські свободи.

Все руйнуючий абсолютизм Миколи І. страшенним тягарем придушив Жидів. Царизм виступив в ролї вихованця Жидів, з цїлию вигубленя жидівського »фанатизму«, »кагалїзму«, »забобонів« і т. д.

В 1827 р. для Жидів заведено натуральну військову повинність в надзвичайному розмірі: в салдати брали навіть малих хлопців (»кантонїсти«). Відтак ограничено право побуту Жидів в Польщі та Курляндії. Заборонено носити жидівську одежу та ритуально голити голови. Загально, задачею сеї полїтики було »уменшенє евреевъ въ государствѣ« (Указ з р. 1829). Рівночасно фаворизовано Жидів-вихрестів. В. 1844 р. скасовано т. зв. жидівський »кагал«, обмежено право жидівських конфесіональних шкіл т. зв. »хайдерів«. Заведено урядові школи для Жидів. Останні-ж роки царюваня Миколи І. були найтяжші для них; протижидівські репресії набрали безглуздожорстоких форм.

Доба »великих реформ« за панованя Александра II. принесла й Жидам деякі полекші. Наперед обмежено або скасовано деякі з попередних протижидівських законів. В 1856—57 заборонено рекрутувати малолїтних хлопців.

Відтак були визволені »кантонїсти«; що до військової служби рівноуправнено Жидів з рештою населеня. Взагалї признано, що миколаївський спосіб полагоджуваня жидівської справи не має нїякої рації бутя. Були отже пороблені заходи для раціонального унормованя правно-горожанського положеня жидівського населеня.

В 1859 р. Жиди—купцї першої ґільдії з певними умовами дістали право побуту поза »межою осїлости«. В 1861 р. се право поширили й на особи з висшою освітою. 1865 р. до внутрішних ґубернїй допущено Жидів ремісників та майстрів і колишнїх жовнїрів в одставцї.

В 1856—65 р. певні категорії Жидів з висшою освітою допущено до державної служби. Скасовано урядові школи для Жидів, і відкрито їм доступ до всіх державних шкіл. Одначе й підчас епохи »великих реформ« жидівської справи не полагоджено до ґрутну та в цїлости.

Головно емансипаційним реформам що до Жидів не доставало ще льоґічної основи та певного систему. Тому під час державно-урядової реакції (при кінци 70 років) скасовано легко все, що було дане в остатних роках. Наперед для Жидів витворено спеціяльні норми при відбуваню військової служби. Відтак заведено нові обмеженя для побуту, (в области війська донського).

Весною в 1881 р. в південній Росії вибухли масові протижидівські погроми, які захопили понад 50 міст і місточок та понад 100 сїл. Урядові сфери побачили в них прояв розгнїваного протижидівського »vox populi«. Відомий російський мінїстер ґр. Ігнатієв, з приводу сих погромів заявив таке: »Жиди не дбали про те, щоби збільшити продуктивні сили держави, але старали ся насамперед визискати місцеве населенє, головно його убожші кляси, й сим викликали його протест, який на жаль приняв форму насильств«.[1])

Рівночасно він звернув увагу на необхідність енерґічних кроків для »захисту населеня від шкідливої дїяльности Жидів, яка, після місцевих інформацій, викликала розрухи«.

В таких обставинах видані були в маю 1882 р. »тимчасові інструкції« для Жидів, які не зважаючи на їх провізоричність не були ще й доси замінені сталим законом про правне положенє російських Жидів. Сї »временныя правила« зносили попередні реформи в користь Жидів, відтак стали вихідною точкою для прогресивного безправства і без того зовсїм обездоленої жидівської людности в Росії.

Насамперед Жидам абсолютно заборонений був побут в селах також в »межі осїлости«, заборонено також набуванє нерухомостей в сїльських районах.

Дальше, протижидівська полїтика царського уряду мала на цїли цїлком ізолювати та виключити Жидів з загально-громадянського російського житя. Почало ся усуванє Жидів зі школи. В 1887 р. заведено т. зв. »процентову норму«, що обмежувала Жидам доступ до висших та середнїх шкіл 10—15% нормою. Деякі школи взагалї стали недоступні для Жидів. В 1884—89 р. утруднений був Жидам доступ до адвокатури. В 1891—92 р. жидівські ремісники та відпущені жовнїри були вигнані ґуртом з Москви. Стало ся се зимою. Звичайно висилали їх з Москви »по етапу« як злочинців. На Жидів уладжувано формальні польованя. За кождого спійманого Жида полїція виплачувала по 5. карбованців нагороди.[2])

---

[1]) M. Virtus, l. c., 549.

[2]) Про се, як взагалї про новочасне переслїдуванє Жидів в Росії, богато цїкавого та цїнного фактичного матеріялу наводить M. Virtus в вище цитованій статї.

В 1890 р. Жиди були зовсїм усунені з т. зв. »земства«, 1892 р. з міського урядованя, в 1893 р. заборонено їм уживати христіянських імен. Рівночасно зі всеї Росії виселювали та зганяли їх в »межу осїлости«. Взагалї, треба зазначити, що коли російське жидівське »праводавство« було жорстоке в теорії, то вже зовсїм нелюдяне було практичне його переведенє.

Не маючи нїякого систему та льоґічного ґрунту, воно дозволяло урядам (особливо полїції) допускатись всїляких протижидівських насильств, шикан, зневажувань і т. д.

І все се зовсїм безкарно та в quasi—лєґальній формі. Полїцейська рафінована юдофобія доходила иноді до нелюдсько-нахабного цинїзму та зовсїм звірячого гієнїзму. Були випадки, що виселюваних Жидів вели стражники на шнурі як козу або корову.[1]) Навіть мерців вигребували з гробів, коли цвинтар або лиш частина його була поза сею фатальною »межою«.[2]) Слушно назвав се відомий жидівський історик та письменник Дубнов »фараонівським системом поневоленя та пониженя у всїх сферах житя«.[3])

Початок XX. ст. принїс російським Жидам нові погроми та дальші обмеженя в »правах«. Погромна ера зачала ся великодними подїями в Кишеневі (1903 р). Було кількасот ранених, 50 вбитих, 1300 жидівських домів та маґазинів зруйнованих, розбитих та зрабованих. В серпни тогож року був гомельський погром, після якого до суду потягнена була жидівська самоборона за те, що перешкаджала погромникам в їх бестіяльській роботї. Навіть початок конституційної ери царської імперії записаний кріваво в траґічній історії російського жидівства,—масовими погромами в 660 місцевостях. Вбитих 810, ранених 1770. Матеріяльні страти виносили кількадесять мілїонів рублїв. На »конституційну« еру припадають відомі погроми в Білостоку та Сєдлеці. На сей раз »vox populi« мстив погромами за протицарський революціонїзм Жидів. Не підлягає нїякому сумнїву, що він інспірований був з Петербурґа.

Погромні відозви (1905 р.) друкували ся в тій самій друкарни, що й російський офіціяльний »Правительственный Вѣстникъ«.

Жидівська справа в Росії не є законно унормована й доси. Анї революція, анї Дума не причинили ся до її полагодженя.

Проєкт знесеня »черти осѣдлости« з 1910 р. загубив ся десь в паперах царського бюрократизму. В теперішних обставинах, коли царському правительству удало ся роздмухати »ритуальний« процес Бейлїса, коли антисемітизм отверто пропаґує ся з думської трибуни (Пуришкевичом, Марковом e tutti quanti), коли юдофобія стала житєвим принципом »истинно-русскихъ людей« (т. зв. чорної сотнї), — є дуже мало надії не

---

[1]) Idem, 553.
[2]) Idem, 551.
[3]) Евреи, ст. 405

лише на те, щоби російським Жидам признані були якісь національно-автономії права, але щоби була дана найелємен-тарнїйша громадянська рівноправність. Можна отже сказати, що покищо зі всїх т. зв. »инородцїв«, російські Жиди находять ся в найгіршому положеню та мають найсумнїйші перспекитви.[1])

Поки перейдемо до огляду національних стремлїнь російських Жидів, пізнаймо статистику жидівства в Росії. Після офіціяльної статистики (з р. 1897) було в Росії загалом — 5,215.805 (то є 4·15% жидівського населеня в царській імперії), з чого на »черту осѣдлости« припадає — 4,899.327. (94%), поза нею живе лише 316.478 (6%).[2])

При обчислюваню скількости російських Жидів треба брати під увагу масову їх еміґрацію з царської імперії, яка иноді — у звязку зі зростом урядового антисемітизму в Росії— набирає стихійних форм та незвичайного напруженя. Переважно російські Жиди еміґрують до Америки, куди від 1881 р. до 1908 наплинуло загалом — 1,300.000 (головно до Сполучених Держав, відтак до Канади та Аргентини)[3]) менше до Европи та инших частей світа: Африки (25.000), Азії (Палестини) — 20.000.[4])

---

[1]) Найлїпше свідчить про відносини царського правительства до Жидів теперішний час війни, який загалом дійшов до вершка звірячого антисемітизму. Добре його схартеризував заклик жидівської соціяль-демократичної партії („Бунду“) „До всього цивілизованого світа“ (див. „Інформаціонний Листокъ Заграничной организаціи Бунда“ 1915, Nr. 7.) — який є палким протестом проти остатного протижидівського походу царизму.

Богатий фактичний матеріял наведено в брошурі В. Коссовского — „Разгромъ Евреевъ въ Россіи“, в. I. Выселенія, 1915 і в „Докладѣ по еврейскому вопросу центр. Комитета партіи к. д. Приказы властей, Разные документы. Исторія одного погрома (Выпускъ II серіи „Разгромъ Евреевъ въ Россіи), 1916. Обидві брошури видав заграничний комітет „Бунду“.

[2]) До „черти осѣдлости“ належить 15 губернїй литовсько-білоруських та українських, відтак 10 губ. Царства Польського. В перших було загалом жидівської людности 3,578.227 (10·9%), в Царстві Польськім 1,321.100 (14·05%). Але і в „чертѣ осѣдлости“ жидівська людність неоднаково розміщена.

Здебільшого (5/6) вона творить міське та містечкове населенє (40—75% — Житомір, Пинськ, Вильно, Кішинев; Бердичів навіть понад 94%), бо побут по селах Жидам абсолютно заказаний. Взагалї густота жидівського населеня зменшаєть ся з NW. на SO. Максімальною є в Білорусї та Литві (11·14%). Мінїмальною є в лївобережній (від Днїпра) Украіні (4·5%). В правобережній виносить — (12·42%).

[3]) Цїкаво зазначити, що максімум еміґраційного руху припадає звичайно на роки погромів та збільшеного гнету й переслїдувань Жидів у Росії.

Отже на 1881—82 (перші масові погроми), 1891—92 (вигнанє Жидів з Москви), 1903—1904 (кішиневський та гомельський погром). Підчас революційних років еміґрація взагалї йде crescendo, досягаючи найбільшого напруженя в 1905 — 1906; (жовтневі „конституційні“ погроми): за оден рік — 153.748 людей

[4]) Для порівнаня наводимо статистичні дати про численність та розселенє Жидів взагалї. Загальне число Жидів (1910 р.) буде 12 мил., (в приближеню); з того на Европу припадає — 9 мил., на Америку понад 2 мил.

і так за 27 років виемігрвало з Росії загалом понад $1^1/_2$ міл. Жидів (1,545.000), то є більше ніж $^1/_4$.

Цїкаво познайомитись з професіональною статистикою російських Жидів.

Після перепису з р. 1897 з поміж російських Жидів—3·5% працювало в хлїборобстві, 35·4% в індустрії, 4% — в експортї, 38·6% — в торговлї, 6·6% поденно, 5·2% — в громадяньскій службі та вільних професіях, 5·5% без означеної праці, 1·1% — у війську.

З сього виходить, що по найбільшій части Жиди російські живуть з промислу й торговлї. Але сї дві позиції треба брати cum grano salis.

Бо фактично в »межах побуту« при концентрації Жидівства істнує така страшенна конкуренція, що не може бути мови про якийсь справжнїй промисл або торговлю. По правдї се лише пародія на одно та друге, яка в найлїпшому випадку ледви вистарчає на лихе животїнє.

Не треба забувати, що після розслїду спеціяльних комісій коло 90% Жидів з »межі побуту« репрезентують немаєтну бідоту. Майже 10% сеї людности мусить систематично користуватись філянтропією, щоб не загинути з голоду. Взагалї »черта осїдлости«, се пекольний винахід: повільний, але певний систем фізичної деґенерації жидівського населеня. В нїй голод є нормальною появою. Більшість жидівської людности в »чертї осїдлости« не має навіть фізіольоґічного мінїмума, як сконстатували деякі спеціяльнї дослїдні комісії; — фізичне істнованє жидівської бідоти в »районї побуту« є иноді біольоґічним парадоксом. »Черта осїдлости«, се мирний погром жидівської людности en permanence. Се страшенна вязниця для кількамілїонового народу. Се оден з численних поличників царизма сучасній культурі та гуманности.

* * *

Стративши свою державно-полїтичну самостійність, змушений покинути свою батьківщину, жидівський нарід заховав

(2,202.486), Азію (429.477, в Палєстинї — 85.000), Африку (348 599), Австралїю — 18921. В Европі окрім Росії – Жиди найбільше сконцентровані у східних державах: особливо Австро-Угорщинї (1910)—1,246.093 (з чого в Галичинї—827.975), Нїмеччинї—607.862. Скількість їх зменшаєть ся в напрямі на захід. Розглянувши жидівську справу з національного становища, треба сконстатувати, що центр тяжкости лежить на Сходї Европи: Росії, відтак Австро-Угорщинї (Галичинї). Тут асиміляція їх дуже незначна, за те національні стремлїня (сіонїзм та національний автономізм в діаспорі) — дуже інтензивні.

Як мало засимільовані російські Жиди, добре виказує статистика їх після мови.

З понад 5 міл. лише 160.000 Жидів признало нежидівські мови за свою рідну: і так російську — 67.065, польську — 47.060, нїмецьку — 22.782, инші — 24.548. Вище наведені Статистичні дати взяті з нарису Б. Брущкуса: — Евреи. Статистико економическій очеркъ. (Новый Енцикл. Словарь, т. XVIII)

національну самостійність головно в одній сфері—р е л ї ґ і ї. Усї культурно-національні прояви жидівського житя, відомі під назвою »юдаізму« — мали переважно яскраво релїґійний характер. »Культ« — каже відомий жидівський історик та національний дїяч Д у б н о в — покрив собою культуру, релїґія заслонила народність з усею скомплїкованістю її психофізичних та історичних чинників«.[1])

Побут в »г о л у с« (вигнаню) або »д і а с п о р і« (в розсїяню поза Палестиною) означав для Жидів народну атрофію. Нація з часом перетворила ся в рудимент. Чи вона зовсїм затрофувала ся, на се відповідають звичайно позитивно. Сучасних Жидів не уважають звичайно за окремий нарід. Бачуть в них свого рода — »к а с т у«,[2]) національний рудимент, якому бракує головних національних прикмет,—власної території, полїтично-державного житя та живої мови. На думку противників національної самобутности Жидів, асиміляція є найнатуральнїйшим способом полагодженя жидівської справи.

Анормалія російських внутрішних відносин та специфічного царського антисемітизму (»черта осѣдлости«) — штучно витворила жидівський національний рух. Як лише буде знесена »черта осѣдлости« й Жиди в Росії будуть громадянсько рівноуправнені, жидівські стремлїня загинуть природною смертю. Так дивлять ся на жидівську справу противники національної самостійности Жидів.

Інакше дивлять ся на неї жидівські національні дїячі, які уважають Жидів за самостійний нарід. По перше, думають вони, що процес національної атрофії Жидів не зайшов ще так далеко, щоби вже неможливим було їх національне відродженє. Вони думають що й у г о л у с-ї не завмерло зовсїм власне національне житє Жидів, що і в д і я с п о р і лишили ся досить значні прояви внутрішнього національного автономізму, в якому могутними факторами були: власна громада та школа. Не загинула зовсїм і мова. Старожидівська мова в XIX. ст. відновила ся, перестала бути лише церковно-релїґійною мовою, стала живим язиком, орґаном світської лїтератури, науки, преси та навіть щоденного житя, (серед сіонїстів). Поруч з нею розвинула ся новожидівська мова, т. зв. »жарґон«.[3])

---

[1]) L. c. 399.

[2]) Kautsky: Nationalität und Internationalität, 1908 (Є українське виданє, 1915).

[3]) Поза нїмецько-жидівським „жарґоном“ східноєвропейських Жидів т. зв. а ш к е н а з і в істнували та істнують ще инші жарґони. Першим та н а й с т а р ш и м був жидівсько-арамейський; другим п е р с ь к о - ж и д і в с ь к и й, яким і доси послугують ся перські та бухарські Жиди. З европейських жарґонів треба згадати: еспанський — мова Жидів „сефардів“ т. зв. „j u d a i s m o“ або „l a d i n o“, який повстав при кінци XV. ст., а тепер вживаєть ся полуднево европейськими та балканськими Жидами (загалом говорить ним $^1/_2$ міл. Жидів) та згаданий висше нїмецько-жидівський „jidische“, який так само повстав в XV. ст з верхонїмецького, відтак витворив ся під впливами старожидівської й славянських та деяких инших індоґерманських мов (приміром литовської), так що тепер

В жарґонї повстала в другій половинї XIX. ст. досить велика своєрідна лїтература, яка вже дала чимало письменників европейської слави. (Поет Розенфельд, белєтристи Шолом Алейхем, Аш): відтак істнує величезна полїтична преса, популярно наукова та полїтично-аґітаційна лїтература.

Жарґон переважно не признаєть ся мовою, але якимсь язиковим сурогатом. Зі становища наукового формалїзму може бути се й слушно. Але зі становища реального житя се вже анахронїзм. Й деякі лїнґвісти признають неслушність призирливого погляду на жарґон.

На думку відомого фільольоґа Бодуена де Куртене (Bodoin de Courtenay) — жарґон така сама мова як і кожда инша. Національне відродженє Жидів мусїло наперед вияснитись в секуляризації їх національно-культурного житя. В сїм случаю велику ролю відограв просвітний рух т. зв. »Ґаскаля« (Gaskala—освіта), що повстав при кінци XVIII. ст. в Нїмеччинї (Мендельсон), а з початком XIX. ст. розвинув ся в Росії (Левінзон).

Звернений проти юдаїзму ґетта, проти хасидизму, «огидного« жарґону, признаючи лише чисту старожидівську мову, він власне був протинаціональним. Змушений одначе на російському ґрунтї послугуватись »огидним« жарґоном яко фактичною розговірною мовою жидівської маси, він посередно причинив ся до повстаня новочасної жидівської лїтератури, а відтак і національних змагань.

Батько сучасного письменства Абрагамович (псевдонїм—Менделе—Мойхер—Сефорим), вийшов саме з »маскалів« (себ-то приклонників Ґаскали«). На національне відродженє Жидів вплинули між иншими два зовнїшні чинники: відродженє европейських (особливо славянських) народів та зріст антисемітизму взагалї. На російськім ґрунтї асиміляційні стремлїня Жидів сильнїйше виявили ся в 60 р., то є підчас »епохи великих реформ«. Але протижидівська реакція кінця 70 р. та весняні погроми з 1881 р. цїлком розвіяли русофільські асиміляційні мрії російських Жидів. Серед них зачинає поширювати

значно відріжняєть ся від нїмецької мови як з боку лексичного, так і граматичного. Він є живою розговірною мовою східно-европейських Жидів, то є $^4/_5$ усїх Жидів взагалї. (В Росії вживає його 97%, в Австрії більше 1. міл., в Америцї $1^1/_2$ міл.) Се словом справжня сучасна новожидівська мова, яка поміж Жидами в діяспорі бере верх і над старожидівською та була признана не лише „Umgangsprache“, але „National-Sprache“. Сіонїсти природно за „National-Sprache“ уважають лише старожидівську мову.

В XIX. ст. новожидівська мова була лїтературно вироблена та оброблена. В 1912 р. на сїй мові видавалось загалом коло 100 періодичних публїкацій. Що до книжної продукції Жиди в Росії стоять на четвертім місци (після Москалїв, Поляків та Нїмцїв). Про жидівські мови див: Loewe: die Sprachen der Juden, Köln 1911; Gerson: Die jüdisch-deutsche Sprache, Köln, 1902. Про письменство цитовану працю M. Pines'a, Треба ще зауважити, що в друку Жиди й для жарґонів вживають своєї старої старожидівської азбуки.

ся думка, що захист Жидів спочиває не в національний апостазії, а навпаки в національній свідомости, що проти антисемітизму треба поставити здоровий власний націоналїзм. І ось такі засади пропаґував др. Пінскер (Pinsker), автор знаменитої брошури »Авто-еманципація«, провідник т. зв. палєстинофільського руху в 70 роках, який був свого рода вступом до пізнїйшого сіонїзму.

Палєстинофільство та сіонїзм рішають жидівську справу територіяльно поза »діаспорою« та »голусом«. Вони мріють про національне відродженє свого народу на власнім ґрунтї, в колишній своїй батьківщинї. Сіонїзм є рухом всежидівським. Він повстав в західній Европі, а епохальним моментом для нього є поява відомої праці Т. Герцля: „Der Judenstaat“ (1895). В першій своїй стадії сіонїзм є свого рода катастрофальною доктриною, що абсолютно неґує яку небудь позитивну працю в діаспорі. Відтак в справі території (1903 р. проєкт кольонїзації Уґанди) він допускає компроміс. На російському ґрунтї він змушений йти на ще більші компроміси: признати тимчасову дїяльність і в голусї (ухвали Гельсінґфорського конґресу з 1906 р.). Останню його ґазу можна назвати орґанїчно-еволюційною, періодом систематичної підготовчої праці для будучого остаточного полагодженя жидівської справи з національно-полїтичного боку.[1])

Своїм історичним територіялїзмом, неґацією голуса та діаспори, сіонїзм яко рух мусїв бути сильно екзотичним. До недавна соціяльно переважали в ньому буржуазні елєменти, звідти подекуди його філянтропійний характер. Так само його становище в справі мови (за старожидівську) — не могло причинитись до його популярности серед широкого жидівського загалу в Росії, що вживає жарґону, та якого переважна більшість (90%) є найбіднїйшим пролєтаріятом. Природно отже, що в Росії національні стремлїня Жидів мусїли проявитись ще в иншій формі, як сіонїзм, а іменно в формі екстериторіяльного, національно-культурного автономізму. Таке полагодженє жидівської справи звязане головно з дїяльністю жидівської соціяльдемократії, т. зв. »Бунду«, який національну проблєму в Росії взагалї рішає в дусї екстериторіяльної, персональної автономії.[2]) Сей національно-автономний рух серед російських Жидів відзначаєть ся демократично-соціялїстичним духом.

Національні стремлїня російських Жидів мають виразний полїтичний характер. Полїтичний момент особливо яскраво проявив ся в жидівськім русї підчас революції, коли саме була вже докладно сформулована національно-полїтична програма російських Жидів. Весною 1905 р. відбув ся у Вільнї зїзд жидівських національно-громадянських дїячів, заходом якого зало-

---

[1]) Порів. статю дра Д. Пасманика: — Сіонізмъ (Формы нац. движ.).

[2]) Порів. статю В. Медема: Національность и пролетаріатъ, розд. III. — (Формы нац. движ.).

жений був »Союз для здобутя рівноправности жидівського народу в Росії«. Задача його була сформулована так: »здійснює в повнім розмірі громадянських, політичних та національних прав жидівського народу в Росії«. Зміст національних сих прав був точнійше означений сими словами: »Свобода національно-культурного самоозначеня у всіх його проявах, з окрема — в найширшій автономії громади, свободі мови та шкільної науки«.[1]) Після жовтневих погромів 1905 р., в падолистї відбув ся другий жидівський зїзд, на якому постуляти національної автономії були ще сильнїйше зазначені та підчеркнені. Жиди домагали ся негайного скликаня жидівських національних зборів після чотироприкметникової формули »для установленя—відповідно до волї всього жидівського населеня—форм і засад його національного самоозначеня та основ внутрішнои його орґанїзації«.[2]) На третім та четвертім зїздї (1906) були головно вияснені справи тактики для виборчої кампанії в Думі та національно-політичної роботи в Думі жидівської репрезентації, якої членам заборонено вступати до нежидівських національних фракцій. Жиди брали енергічну участь в виборчих кампаніях до перших двох Дум, а саме під прапором демократизму та націоналїзму. Керманичами виборчої акції були: згаданий вище »Союз рівноправности« та сіонїстична орґанїзація.

До першої Думи було вибраних загалом 12 жидівських послів: 5 кандидатів »Союзу«, 5 сіонїстів, 2 диких, байдужих до національних жидівських постулятів. Вибори до другої Думи відбували ся вже підчас розгару урядової реакції та внутрішної дезорґанїзації серед Жидів; вибрано було лише 3 жидівських кандидатів. Після розвязаня другої Думи та зміни виборчого закону (1907) на некористь »інородців« у виборах до третої Думи Жиди брали досить слабу участь. Вибрано було 2 послів.

Позитивно—наслїдком недовгого істнованя перших двох радикальних російських парлямептів — жидівським думським послам не довело ся нїчого зробити для своєї народньої справи. Взагалї — з думського форум жидівська справа не була розглянена. В часах післяреволюційних відбула ся значна партійно-полїтична діференція серед російських Жидів.

З »Союза рівноправности« відокремили ся самостійні полїтичнї партії, як сіонїстичні, так і національно автономні. Для сіонїстів цїкавим є т. зв. „Gegenwartsprogramm", що признала реальну, полїтично-національну дїяльність в golus-i, домагаєть ся признаня російським Жидам національної рівноправности та автономії, скликаня жидівського сойму, признаня прав жидівській мові.

З автономічних партій національну програму — а саме в дусї екстеріторіяльної автономії, якої основою має бути

---

[1]) Дубновъ: l. c., 406—407.
[2]) Idem, 407.

жидівська »громада«, — найліпше випрацювала Volkspartei, то є народна партія, яка теж богато зробила в культурно-національній сфері жидівського житя у Росії. Здіференціювали ся партійно-полїтично також і жидівські пролєтарсько-соціялїстичні течії. Поза згаданим вище »Бундом«, що репрезентує мінїмум національного автономізму, повстала »Жидівська соціялїстична робітнича партія« (т. зв. »соймовцї«), яка головним органом жидівської самоуправи уважає власний національний сойм. Відтак істнують ще дві сіонїстичні партії: сіонїстів-соціялїстів (С. С.) та Поале-Сіон (Poale Syon), яких контретний автономізм паралїжуєть ся вірою в покинене діаспори.[1])

Розвиток жидівської справи в Росії йшов иншими шляхами як в Зах. Европі: не в напрямі еманципації, а в напрямі національного самоозначеня та автономізму. Правда, істнує ще й сіонїстична форма національних змагань серед Жидів; але на російським ґрунтї сіонїзм мусїв пристосувати ся до місцевого автонюмізму (Gegenwartsprogramm), а зрештою перевагу над ним має фактично позитивний жидівський національний автономізм, що опираєть ся о велику жидівську пролєтарську масу, живу його мову (жарґон) та має рішаючий вплив на жидівську справу на місцї: в golus-i діаспорі. Сей автономний екстериторіялїзм безперечно є конкретнїйший, як історичний територіялїзм сіонїстів. Є фактом, що в Росії жидівська справа набрала виразно національного характеру. Звичайно реальність сього жидівського націоналїзму квестіонують.

Говорять, що колиб не було гнету Жидів у Росії, колиб була їм дана громадянська рівноправність, то не булоби жадної жидівської справи.

І коли се станеть ся, вона перестане істнувати.

Так приміром оптимістично дивить ся на се А. Леруа-Болїє (A. Leroi Beaulieu) в своїй відомій працї »Ізраель серед народів«. (Israël chez les nations).

На нашу думку, коли се могло статись легко перед сто роками, тепер се буде дуже тяжким процесом. І лишаючи вже на боцї антисемітизм,[2]) який негативно лише причиняєть ся до

---

[1]) Як видко, полїтичне жите російських Жидів є над міру здіференціоване. Така роздробленість не є очевидно доказом полїтичного реалїзму, скорше доказом ефемеричного національного максималїзму. Дотепно заіронїзував з гіпертрофії партійного партикуляризму серед Жидів відомий жидівський письменник — Цангвіль (Zangwill) в оповіданю „Самооборона“. Про жидівські партії порів. вище цитовані статї Дубнова та Медема

[2]) Не слїд забувати, що антисемітизм є дуже поширеним та скомплїкованим рухом, як що до форми, так і змістом. Власне, не так небезпечний є релїґійно-расовий та економічний антисемітизм широкого напівінтелїґентного загалу, як quasi-науковий замаскований антисемітизм інтелїґенції, опертий головно на якомусь містичному антаґонїзмі поміж Арійцями та Семітами. З сього становища жидівська справа вельми оригінально представлена у відомій працї H. S. Chamberlain-a: — Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts — (порів. особливо V. розд. — Der

розвитку та поглибленя національної свідомости Жидів, треба брати під розвагу позитивні вислїди національно-відрубного процесу серед російських Жидів: лїтературне вироблене обох мов (старо й новожидівської)[1]) повстанє та розвиток власного письменства й власної досить богатої культури.[2])

Все се лишить ся й після знесеня »межі побуту« та після признаня Жидам горожанської рівноправности: лишить ся свого роду élan vitale, який впливати-ме на дальший розвиток жидівського національного руху. З другого боку справа асиміляції Жидів в Росії уявляєть ся в досить заплутаній формі. З ким Жидам асимілюватись? З Москалями чи »інородцями«? Поки що вони з Москалями мало стикають ся. А серед »інородців« розсіяні так, що асимілюючись з одним з недержавних народів (приміром в Білоруси та Литві), викликують антисемітизм других. Асимілюючись з Москалями (Staatsnation) ворожо настроюють проти себе тубольче населенє.[3])

В Росії отже, де процес національного відродженя поневолених народів є саме in acto та на ріжних степенях розвитку, Жидам довело ся би не лише асимілюватись, але й нераз реасимілюватись. І ся обставина має подекуди вплив на поглибленє та упевненє національно-автономних стремлїнь Жидів.

Булоб зайвим та нерічевим сперечатись тепер, чи жидівська справа в Росії конець кінців буде полагоджена шляхом денаціональної асиміляції, чи національної авто-еманципації. Конкретно можна лише сконстатувати факт істнованя в жидівському руху в Росії виразних національних змагань в дусї національного самоозначеня, як з культурного, так і полїтичного боку, які протягом остатних десятилїть стало зростають

Eintritt der Juden in die abendländische Geschichte), й Лєруа-Болє предвиджує, що антисемітизм буде істнувати протягом усього XX. ст. — „де хто гадає — каже він — що антисемітизм трівати-ме так довго, як і Жиди".

[1]) Тепер старожидівська мова на стільки змордернїзована та приспособлена до сучасного житя (в лїтературі, науці, пресі), що формально можна її уважати за живу мову. Але фактично вона замало поширена, так що не витримає конкуренції з новожидівською мовою (жарґоном). Словом, проби зробити біблїйну мову язиком щоденного житя Жидів так само здаєть ся скінчить ся фіяском, як деякі проби сучасних Греків відновити мову Гомера.

[2]) Про модерну жидівську лїтературу та дуже поширену пресу згадувалось вже вище. Тут хочемо звернути увагу на те, що і в области витвореня та відновленя власної культури російські Жиди чимало зробили. З важнїйших науково-культурних осередків треба згадати: — „Жидівське історично-етноґрафічне Товариство" та „Товариство жидівської національної музики". Варто згадати, що російські Жиди віддавна вже мріють про власну висшу школу (мішаного унїверситетсько — полїтехнїчного типу) з жидівською викладовою мовою у Вильнї. Очевидно істнують численні жидівські просвітні орґанїзації та видавничі спілки.

[3]) Приміром, як се почало проявлятись особливо в Польщі після напливу „Литваків", то є Жидів з Литви, культурно зросійщених.

та могутніють, набираючи з часом реального ґрунту під собою. Можна отже перечитись про степень ународовленя жидівського руху в Росії, але вже не можна нехтувати у ньому національного характеру взагалї.[1])

---

[1]) З Жидами не слїд змішувати російських т. зв. Караїмів, які ріжнять ся від них як в антропоґенетичного, так і релїґійного згляду. Караїмів уважають за нащадків колишних Хазарів. В Криму вони вже були перед монґольською інвазією. Що до релїґії вони вірують в біблію (біблейцї) та не признають Талмуда. Караїми формально заперечують яку небудь спільність з Жидами. Коли їм вдало ся переконати царське правительство в свойому alibi привнанем розпятя Спасителя, була їм признана (1863—1881 рр.) у Росії повна громадянська рівноправність. Караїми жиють переважно на Кримі коло Евпаторії.

Тепер їх є коло 10.000. Вони майже зовсїм потатарщились, особливо що до мови.

VI. Румунське питанє (Бесарабія).[1)]

З посеред національних справ, в Росії звичайно дуже мало присвячуєть ся уваги румунському питаню, себ-то положеню російських Румунів в Бесарабії, яка вже понад сто років (від 1812) стогне в царському ярмі. Таке нехтованє сієї справи є зовсїм не слушне: бо коли вона не може зацїкавити дослїдника національної проблєми, так сказати, позитивно, себ-то своєрідністю своєї національної форми або глибиною та богацтвом національного розвитку й культури бесарабських Румунів, то тим не менше воно вельми цїкавити ме кождого, хто інтересуєть ся національними справами, негативно, а саме, як обєкт найбезоглядиїйшої та безпардонної винародовлюючої полїтики царизму.

[1)] Задля технїчних перешкод, а саме через брак потрібних літературних жерел, автор вже був зрезиґнував з написаня сього розділу. Річ в тому, що наслїдком війни російські жерела про Бесарабію були неприступні. Румунськими-ж автор не міг користуватись по перше тому, що не знав румунської мови, а відтак тому, що й вони були тяжко приступні рівнож з рації війни.

Тимчасом, завдяки чемній охотї букарестенського професора З. Арборе (Z. C. Arbore), автор отримав пару найновійших публикацій про Бесарабію, котрі здебільшого вийшли накладом „Editura Ligei pentru liberarea Basarabiei“ (Видавництва лїґи для визволеня Бесарабії) .

Щоби скористати з них, довело ся навчити ся насамперед румунської мови. Наслїдком всїх сих технїчних перешкод роздїл сей написано вже по скінченю всїєї працї (в жовтні 1915 р.) дуже на швидку. Він певно буде менше орґанїчним та докладним, нїж инші нариси сїєї працї та матиме більше прогалин. Не зважаючи однак на се, автор уміщує його і в такому подекуди невикінченому видї, бо без нього праця ся булаби неповна та не могла цїлком відповідати свому завданю та метї.

Лїтературні жерела, котрими автор головно послугував ся, наведені низче. Показчик европейської лїтератури (на нїмецькій та фрацузькій мови) подано в низше цитованій працї Борецького-Бернфельда. З румунських публикацій вичерпуючими жерелами є спеціальні капітальні працї про Бесарабію проф. З. К. Арбуре: Basarabia in secolui XIX“ та його-ж „Dictionarul geografic al Basarabiei...“

D. A. Sturdza: Europa, Russland und Rumänien — Berlin 1915.
Z. C. Arbure: Liberarea Basarabiei — Bukaresti 1915.
Gh. Digis: Sub jug strain — Bukaresti 1915.
Historicus: Singura primejdie Russia — Bukaresti 1915.
Н. Борецкій-Бернфельдъ: Исторія Румыніи. СПб., 1909.
Бессарабская губернія (Новый Энцикл. Словарь, т. VI).

Саме на сумнотрагічній долї румунської Бесарабії можна вельми добре студіювати невичерпальну віртуозність денаціоналїзаторського арсеналу царського правительства.

Всїлякі винародовлюючі способи та заходи, з якими ми вже мали нагоду познайомитись з попередних роздїлів, а відтак ще докладнїйше познаємимо ся в слїдуючих нарисах сієї праці, гуртом та нарізно, вживав та вживає царизм протягом сто років супроти бесарабських Румунів, яких він рішив за всяку цїну винародовити та зросійщити.[1])

Се становище російського уряду до Бесарабії є тим цїкавійше, що фактично ся країна не була здобута, але »визволена«, що Росія що до Румунів, як і до балканських православних народів взагалї від давна виступає в ролї протектора та визволителя з турецького ярма.

Але, як влучно зазначив оден румунський публїцист, »Росія визволюючи, поневолює«, що вона виступає в ролї оборонця та спасителя народів, котрих »визволяє« з тимчасового поневоленя, щоби відтак закувати їх в остаточне ярмо«.[2])

Як загально відомо, від Петра Великого Росія звертає свої очи до Чорного моря та починає мріяти про »ключ світа«, себ-то Царгород та Дарданелї. Константинополь се idée fixe східньобалканської полїтики царизму, се найулюбленїйша мрія всїх російських царів від Екатерини II. до Миколи II.. Кождий з них уважав себе історично управленим наслїдником територіяльної спадщини »хворої людини«. Проголошуючи торік війну Туреччинї, Микола II. покликуєть ся на історичне право Росії що до Чорного моря, котре націоналїстична Росія вже давно називає — російським морем.

Свою протитурецьку полїтику розпочинає Росія саме тодї, коли над Туреччиною, як европейською великою державою спустив ся смерк занепаду: себ-то після відомого Карловицького миру (1699), котрим почала ся лїквідація османського панованя в Европі.

Свою протитурецьку кампанїю Росія базує дуже солїдно та методично.

Вона рішає задля неї використати безпросвітнє поневоленє христіянських народів в турецькому ярмі.

Вона проголошує себе, а відтак і формально здобуває протекторат над ними. В очах її, а дуже довгий час (подекуди ще й доси) й европейського загалу, Росія уважала ся та уважаєть ся справжньою »освободителькою« христіян з бісурманського полону.

Петро Великий каже депутації від балканських христіян, яка просила о визволенє з турецького ярма, про своє »Желаніе освободить отъ оттоманского ига государства, исповѣдующія мою вѣру и надо надѣять ся, что Богъ поможетъ моимъ столь

---

[1]) D. Sturdza: l. c., 6.
[2]) Historicus: l. c., 9.

справедливымъ и столь скромнымъ намѣреніямъ«.[1]) Катерина II. »переконувала всїх — каже цитований російський історик Румунії — що сумлїнє її мучить ся з приводу поневоленого положеня христіян Балканського півострова, що на нїй лежить святий обовязок визволити їх з турецького ярма.[2])

Двома шляхами могла Росія дістати ся до Константинополя: близшим через Балкан і навкруги — через Кавказ та малу Азію. Тому вона однаково цїкавить ся як долею балканських провославних народів, так і кавказських христіянських (Вірменів та Грузинів).

Психологічно є зовсїм зрозуміло, що турецькі христіяне, батьківщини яких під османським режімом були гнобленими »пашаликами«, а вони сами жорстоко поневоленою »раєю» (стадом), дивили ся на Росію як на спровжнього свого оборонця та охоче й цїлком добровільно йшли на зустріч її »освободительному« маккіявелїзму, не спостерігаючи, а подекуди ще й доси не видячи справжнїх мотивів сеї російської »визвольної« полїтики, фактичну істоту котрої слушно характеризує цитований вже нами російський письменник так: »східне питанє насамперед було (для Росії) справою геґемонії Росіян на Чорному морі, а визволенє христіянських народів з турецького ярма було заслоною, за якою скривали ся справжні бажаня російського імператора«.[3])

Стратегічно зрозуміло також, чому Росія насамперед присвятила найбільше уваги придунайським князївствам Молдавії та Волохії, сим форпостам турецького панованя в Европі, які були головною ареною турецько-европейських воєн та де думка визволеня з турецького ярма найранїйше набула характеру полїтично-національних прямувань та де Росію уважали за доброго союзника-оборонця для румунської протитурецької акції.

Вже в 1711 р. в Луцьку зроблена була тайна умова поміж Петром I. та молдавським господарем Дмитром Кантеміром, котрий зобовязав ся злучити молдавські війська з російськими та привести Молдавію до присяги російському царю, за що Петро Вел. мав відновити самостійність Молдавії в старих границях під управою Кантеміра та його нащадків, але під протекторатом Росії.

Сей проєкт, як відомо, наслїдком фіяска прутської кампанії Петра I. не вдав ся. Кантемір та богато инших молдавських бояр втікло до Росії, де вони, як каже Арбуре—здебільшого вигинули або зросійщили ся.[4])

Коли Катерина II почала вести турецькі війни, які здебільшого відогравали ся на терені придунайських князївств, не раз окупованих російськими військами, вона мала на своїм боці

---

[1]) Борецкій-Бергфельдъ, l. c., 126.
[2]) Idem, 150.
[3]) Idem, 149.
[4]) Liberarea Basarabiei — 17.

симпатії Румунів, котрі дивили ся на неї, як на свою справжню спасительку.

Молдаванська депутація до Катерини II в 1769 р. висло́вила сї симпатії та надії такими словами: »Ми дякуємо Богу за те, що він пошанував нас та послав нам Ваше Величество, світлу та всемогучу Імператрицю, котра має сердешну турботу захистити нас від оттоманського ярма — нас, що визнаємо ту саму релїгію й так пекуче бажаємо протягом стількох років визволити ся із сього нещастя при помочи Вашого захисту«.

Депутація спеціяльно підкреслила, що Молдавія добровільно та від »всього серця« піддаєть ся Росії.[1])

Катерина II вельми вміло використувала сї симпатії Молдаван для свого пляну повної інкорпорації Молдавії. Її аґенти полїтично конкретизували се русофільство Молдаван таким робом, що накидували їм державно-полїтичні пляни своєї царицї. В кінцї кінців все виходило так, що буцїм-то самі Молдаване просять о заведенє у себе російського режіму. Валахія таки справдї майже охоче пропонувала себе в російські провінції.

Цїлком слушно з сього приводу завважує оден румунський історик: »Таким чином Росіяне дійшли до здїйсненя пляну Петра Великого, а навіть ще зайшли значно далї, бо Петро Великий все-ж лишав Молдавії тїнь її незалежности в особі її національного князя, тимчасом коли Катерина мала замір позбавити сю країну остаточно якої-будь незалежности та зросійщити її в як найкоротшому часї.«[2])

Для характеристики російського державно-полїтичного імперіялїзму цїкаве те, що йому завжди бракує терпцю до витриманя своєї ролї »визволителя« до останнього акту царського »освободотельного« фарсу. Як лише Росія окупує — навіть на час якусь країну, котру вона буцїм-то визволяє, вона відразу з визволителя стає здобувцем та безсоромно починає винародовлювати новоприлучену провінцію. Ми мали саме клясичний приклад сього на сумно-трагічній долї »визволеної« Галичини[3]), де режім Евлогія — Бобринського відограв ролю найлїпшого протиросійського аґітатора та здискредитував Росію гірше, нїж се міг зробити найзавзятїйший її ворог.

Але Росія завжди мала своїх Евлогіїв — Бобринських. Попередники їх були і в Молдавії за часів Катерини II. Вони, а особливо окупаційне російське військо поводилось у »визволеній« країнї так недвозначно, що вже тодї залунали в Молдавії та Валахії остерігаючі голоси проти »визволителя«. Вже тодї незаслїплені русофільством Румуни закликали до самостійницької боротьби на всї фронти: »Хай ми згинемо в боротьбі за свою національну незалежність — казали вони — але ми не дамо себе на з'їдженє хижацьким акулам«.

---

[1]) Борецкій-Бергфельдъ, l. c., 137.
[2]) Idem, 153.
[3]) Пор. працю І. Петровича — Галичина підчас російської окупації. 1915. Видане „Полїтичної Бібліотеки.“

Про сей царський режім в окупопованих придунайських князїствах каже цитований російський історик (ми навмисно користуємо ся російським, а не румунським жерелом, яке моглоб викликати закид в тенденційности) — що »окупація Валахії та Молдавії Росіянами принесла Румунам величезні матеріяльні шкоди. Росіяне не вміли обходити ся зі здобутими провінціями; вони руйнували їх, вступаючи на нову територію«.[1])

Російська протитурецька полїтика з метою дістати балканську спадщину »хворої людини« була вельми пляномірна як що до програми, так особливо тактики. Про се останнє добре свідчить саме історія здобутя протекторату Росії над придунайськими князївствами, що рівночасно означало скріпленє її впливів на занепадаючу Туреччину.

Се обмежуванє впливу Туреччини на придунайські князївства починаєть ся кучуккайнарджійським миром (1774), котрим Росія поміж иншим отримала право оборони сих провінцій, себ-то признанє фактичного протекторату над ними. Се був перший крок царської імперії на шляху до повної лїквідації Туреччини в Европі. Відтак вона мілїтарно та дипльоматично невпинно та систематично поширює сферу своїх впливів на Балканї, розпочату кучук-кайнарджійським трактатом. Особливо аккерманською умовою (1826) вона ще більше скріпляє свій протекторат над придунайськими князївствами на некористь Туреччини, яка тратить право призначати господарів без згоди Росії. »Сею конвенцією — каже історик сучасної Румунії — Росія стала справжнїм сувереном князївств Молдавії та Валахії, над якими Туреччина заховала суверенїтет лише номінально.«[2]) А через три роки — адріянопольським миром Росія дістає й з боку Европи формальну санкцію свого протекторату над румунськими провінціями і негайно починає робити заходи біля заведеня в них внутрішнього ладу після плянів Петербургу. Таким чином повстав відомий «Органическій Регламентъ« (1831), свого рода конституція для Молдавії та Валахії, випрацьований російським генерал-губернатором сих країн гр. Киселевим. З приводу сеї конституції румунський історик Ксенополь (Xènopol) завважає: »о скільки реґлямент був добрим як адмінїстративна реформа, о стільки лихі була полїтичні засади, на яких він основував ся.«

Як видко, відношенє Росії до румунських придунайських держав та її протекторат над ними зовсїм не мав плятонїчного характеру. Найлїпшим доказом сього є саме прилученє частини Молдавії, т. зв. Бесарабії, котру Росія окупувала підчас війни з Туреччиною в 1806—1812 р. та відтак (після букарештенського мира 1812 р.) прилучила до себе на завжди.[3])

---

[1]) Борецкій-Бергфельд — 157.

[2]) Н. Борецкій, 201.

[3]) Правда, південну частину Бесарабії (теперешнїй ізмаїльський повіт) в 1856 р. (париським трактом) повернено румунським князївствам, але Росія знову отримала її в 1878 р. (берлїнським трактатом), так що загалом Бесарабія під пановапем Росії є вже понад сто років.

»Стративши таку величезну область — завважає російський історик Румунії — в порівнаню з якою Буковина, котру дістала Австрія в 1775 р. була лишень «кусником землї», Румуни відразу зрозуміли, що в особі російського імператора вони мають не визволителя, але ворога.« [1]) Згодом вони могли в сьому ще лїпше переконати ся, бачучи як Росія заходить ся біля Молдавії та Валахії з метою загарбати й сї провінції при першій відповідній нагоді, до чого висше згаданий »Органичний Регламент« був одним з перших кроків. Не диво отже, що деякі Румуни знову шукали захисту в нехристіянській Туреччині проти протекторки христіянства Росії, а насамперед рішучо протестували проти »Органичного Регламенту,« котрий є »чужинецьким законодавством, зладженим після вказівок Росіян.«

Зростаючий національно-революційний румунський рух загальмував дальше поширюванє російських впливів в придунайських державах. Славетний 1848 р. — »весна народів«, знайшов живий відгомін серед Румунів. Червнева букарештенська революція поза соціяльним сильним забарвленєм (вона була скерована, як каже румунський історик »проти більшости бояр, котрі не хотїли уступити вимогам часу«), мала виразний полїтично-національній — а саме проти російський — характер.

Румунську революцію жорстоко задушив всеевропейський кат революцій та бунтів — цар Микола I. А найцїкавійше, що зробив він се разом з турецьким султаном, з ярма котрого »визволяв« перед тим молдаво-валашських Румунів. Під впливом сеї революції дійшло поміж царем та султаном коли не до entente cordiale, то принаймні до порозуміня що до румунських справ (Тайна балто-лиманська умова з 1849 р.). [2])

Росії однак не вдало ся вже утримати свій вплив в молдавсько-валахських справах. Кримська війна скінчила ся для неї катастрофою, з чого скористала Европа, щоби обмежити її вплив на Балканї взагалї, а з'окрема в придунайських державах, в яких париським трактатом російський протекторат скасовано та заступлено колєктивним европейським.

Таким одже робом »визволительні« заходи Росії що до Молдавії та Валахії скінчили ся невдачею. Однак Бесарабія лишила ся при ній та відчуває всю безоглядну дошкульність царської винародовлюючої полїтики.

Ми тут розглянули, так сказати, доісторію бесарабської справи.

На нашу думку се було необхідне, бо на ній саме можна добре познайомити ся з істотою та характером російської східно-балканської полїтики, котра в сучасній всесвітній війні знову стала дуже актуальною.

---

[1]) Idem, 179.

[2]) Факт дуже характеристичний для христовизволительної полїтики царизму. Зрештою зовсїм не поодинокий або виїмковий. Ми побачимо далї, що нераз така тайна згода заходила поміж царем та султаном (Абдул-Гамідом) напр. у вірменській справі.

Росія знову пробує поховати »хвору людину.« Знову простягає руку по Константинополь та знову хоче здобути ключі від Дарданелів.

Слова Милоли I, сказані підчас кримської війни англійському послови: »Константинополь не може належати ні Англії, ні Франції, ні якій иншій державі« — виповнили ся лише що до перших двох держав, котрі зрезиґнували з Царгороду на користь Росії. Що до инших, головно балканських держав (самої Туреччини, а тепер і Болґарії) — вони стали дуже проблєматичними...

Не треба забувати, що нїде так звана »російська небезпека« не є така небезпечна, як саме на Балканї, та що нїкому вона не загрожує більше, як власне »визволеним« при помочи Росії балканським державам та народам. Се добре зрозумів що до своєї батьківщини один з найвизначнїйших будівничих сучасної Румунії — покійний Д. А. Стурдза, котрий в своїй відомій праці: »Europa, Russland und Rumänien« — яку не без рації уважають за його полїтичний заповіт румунському народови, з сього приводу написав: »Щоби цар міг поставити хрест російського православія на Святій Софії в Царгородї, мусять Румуни як раса, а Румунія як держава бути знищені, бо Москалї не можуть тримати ся на Босфорі, коли вони будуть загрожені з заду; вони потрібують доброї комунїкації з центром своєї держави.« [1])

Тому він остерігає свою батьківщину перед полїтичним русофільством. На його думку »всї інтереси, всї змаганя і всї побоювання кажуть Румунії остерігати ся Росії і лишати ся в тїснім звязку з заходом Европи. Задачею справдї національної румунської полїтики є дбати, щоби Румунія нї посередно нї безпосередно не послужила здобувчим плянам московської держави, бо здїйсненє сих плянів означає знищенє румунської держави.« [2])

* * *

Познайомимо ся тепер з долею Бесарабії під російським пановапєм.

Під Бесарабією [3]) тепер розуміють країну поміж Прутом та Днїстром, Чорним морем та передгірєм Карпат.

Ґеоґрафічно положенє Бесарабії означуєть ся так: 45°9' аж 48°38' північної ширини, 23°4' — 28°8' східньої довжини (від парижського мерідіяну). [4])

---

[1]) Стор. 35.

[2]) Idem, стор. 37.

[3]) Що до походженя назви Бесарабія (по румунськи — Basarabia), то після нових румунських гіпотез слово се повстало з назви істнуючої в X ст. в Молдавії касти жерців „zarabi terei“ з додатком на початку титулу ba. Відтак Basaraby було призвищем визначних румунських боярських родів, представники котрих не раз були господарами придунайських держав; найпізнїйше в XVIII ст. Бесарабія яко назва сеї повінції остаточно прийняла ся підчас російсько-турецьких воєн (1711—1812), котрі закінчили ся прилученєм її до Росії. (Н. Энц. Слов. 249.)

[4]) Z. Arbure: l. c. 27.

Бесарабія займає поверхню в 40096,6 квадр. верст, себ-то 45629,9 km², себ-то є трохи більша за Швайцарію та виносить біля 1/3 простору сучасної румунської держави.

З національного боку се є країна з 70% (по офіціяльній російській статистиці з 1897 р. лишень 48%[1]) румунського населеня, котре в Росії офіціяльно називаєть ся молдаванським. Майже вся Бесарабія поза хотинським та бендерським повітами (українськими) належить до румунської національної области. Одначе через винародовлюючі заходи царського правительства, — про що мова буде далї, Бесарабія є свого рода національною мозаїкою.

Недавно румунсько-бесарабський письменник А. Ноур (A. Nour) умістив в румунській пресї статистичні дати про Бесарабію взагалї та про її населенє з'окрема.

Після його обрахунку Бесарабія має біля 3 міл. населеня, з чого понад 2 міл. (2,100.000) є Румунів, 300.000 Українців (головно в двох висше згаданих повітах); 300.000 жидів; 100.000 Москалїв; 60.000 Болгарів, 50.000 Нїмців, біля 40.000 Циганів (Бесарабія є центром російських Циган); 40.000 Татарів.[2])

Соціяльно румунський елємент представлений насамперед селянським станом (біля 70 %). Одначе й по містах румунський елємент або має перевагу, або представлений значною силою.

Після обчислень російського автора Дурново[3]) богато бесарабських міст має переважно румунський характер; напр. головне місто Кишинєв — 71% (відтак 19% Жидів та 5% Росіян); Орґіїв (Orhein) 82·5% Румунів, 12·2% Жидів, та 4·75% Росіян; Сорока — 70% Румунів, 14·19% Жидів, 13·01% Росіян.[4]) Лише в містах, шо лежать на периферії румунської національної области, як Бендери або Хотин, процент румунського населеня є відносно менший: в Бендерах — 52·8%, а в Хотинї 29%. Чистим румунським є район поміж Прутом та озером Ялпуґом (Ialpug) де румунська більшість перевисшує 90%.

Видко одже, що навіть російські публїцисти націоналїстичного напряму не можуть квестіонувати суцїльно-національного характеру Бесарабії.

---

[1]) Се справдї мінїмальний обрахунок Румунів в Бесарабії. Після проф. Arbure вони творять нині 3/4 всїеї людности сеї країни. (l. c. 37). Так само обчислює скількість їх румунський ренеґат, відомий антисеміт Крушеван (Crusevan), який в своїй працї „Бесарабія" каже: „Молдавани або Румуни творять велику більшість бесарабського населеня, біля 3/4 всього числа мешканців. (Цитую після Dighis; l. c. 7.).

[2]) Цитую після передруку в краківський „Nowa Reforma" 1915, N 314.

[3]) Русская панславистская политика, Москва, 1908. Цитую після Z. Arbure: — Liberarea Besarabiei, — стр. 35.

[4]) Дурново, як більшість Москалїв не розріжнює Москалїв та Українців, тому вживає скрізь терміну Росіяне, хоч фактично в Бесарабії, особливо бендерському та хотинському повітї живуть лише Українцї.

Румунський публіцист Дігіш (Dighis) характеризує її в своїй брошурі »В чужому ярмі« (Sub jug strain!) так: »Бесарабія належала до Молдавії. Була суцільністю з Молдавією. Її мешканці є Румуни. Їх мова, віра та звичаї є мовою, вірою та звичаями Румунії. Її минулість є минулістю Молдавії. Радощі та сум минулости в обох були спільні. Предки Румунів по сей бік Прута є также предками Румунів по тій бік Прута... Ніколи серед Молдаванів не виринула навіть думка сепаратизму. По сей та по тій бік Прута Молдаване почували ся завжди одним народом, одною душею, одною істотою. Ніколи не було відріжненя поміж Молдавією та Бесарабією...« Про те, чим було відокремленє Бесарабії від Молдавії пише сей автор: »В 1812 р. як з ясного неба вдарив грім, який розтяв Молдавію на дві країни. Нове пановапє не доторкнуло ся Румунів з поза Прута. Румуни далї лишили ся однаковими.

Їх народність не могла розщепити ся. Серце їх не могло розірвати ся у двоє. По обох боках Прута істнують далї Румуни зі своєю мовою, вірою та звичаями. Отсї три моральні сили — жерело національного житя, були святою сторожею національного істнованя Румнів. По сей та по тій бік Прута далї істнувало бажанє спільного житя, бажанє зєднаня для спільного поступу та співробітництва. Румуни, як одні, так другі, Румуни своєю минулістю — мають однакові прямуваня що до майбутности.« [1])

З сих слів видко, як сильно ще бєть ся національний живчик в Бесарабії, як не зважаючи на сумну її долю під царським пановапєм — в неї не вигас зовсїм вогонь національних бажань та прямувань. Під зовнїшним покритєм царського намулу він жевріє, щоб розпалитись знову великим полумєм, коли настане для Бесарабії час визволєня.

Росія, прилучуючи Бесарабію, природно мусїла принаймнї pro forma заґварантувати тамтешній румунській людности свободу національного розвитку. З огляду на дальші пляни її що до придунайських держав — се було просто необхідно. [2])

Відповідно до сього цар Александер I, котрий в серпневому манїфестї з приводу Бесарабії висловлював радість та вдячність Провидїню за те, що Росії дістала ся така »плодородная й многолюдная земля«, [3]) дав такі інструкції що до управи новоприлученою країною:

---

[1]) l. c. 5—6.

[2]) Не треба забувати, що сама по собі, особливо в стратеґічному огляді — Бесарабія є для Росії скорійше тягарем, ніж добрим придбанем. Се російська Ельзас-Льотаринґія, як її назвав ґенерал Куропаткін, на думку якого „задля унешкідливленя та заґварантованя російських границь з боку Днїстра, Росія мусить всю Бесарабію відступити Румунії.“ (Dighis l. c. 3)

З сього видко, що Бесарабія була лише першою ратою на рахунок Молдавії та Валахії, які Росія згодом гадала прилучити для запевненя своєї позиції на Прутї та Днїстрі.

[3]) Z. Abrure: l. c., 25.

»При управі Бесарабією треба мати на увазї, що тут ми кладемо основу під бїльшу будову. Мешканцї сеї провінції мають користати з добродїйств батьківської й лїберальної управи, щоби таким способом зручно звернути увагу сусїдних народів на їх щасливе положенє. Болгари, Молдавани, Валахи й Серби теж шукають свобідної батьківщини; полекшім їм дорогу, на якій вони її можуть знайти. Ми мусимо сї народности всїма способами одушевити для нас, щоби здобути їх для цїли, яку ми собі поставили. Їм треба обіцяти незалежність, основанє самостійного славянського королївства; впливовим людям треба обіцяти добру заплату, а провідникам ордери й відповідні титули.« [1])

Сї інструкції добре доказують, що Александра I не дармо прозивали »хитрим Греком«. Вони де в чому нагадують — славетні інструкції Катерини II. кн. Вяземському, а саме що до офіціяльної, національної полїтики в инородческих окраїнах.

Російська бюрократія однак не надаєть ся до такої делїкатної дипльоматичної роботи. Інструкції Александра I лишили ся на папері, як і богато инших заяв та обіцянок російських імператорів, зроблених населеню новоздобутих провінцій.

Як ми зараз побачимо, Росія почала Бесарабію систематично та безоглядно російщити майже від хвилини прилученя сеї країни. На се звертають увагу та скаржуть ся румунські публїцисти та громадські дїячі, пропагуючи думку визволеня Бесарабії з російської неволї.

— »Від 1812 р. — каже найлїпший знавець сеї країни — проф. Arbure — бесарабські Румуни є під чужим пановапєм. Їм заборонено навчати ся рідної мови, по румунському молитись богу: школа та церква стала в Бесарабії знарядєм, при помочи котрого російський уряд надїєть ся зросійщити румунську людність.

Жадна румунська книжка або журнал не можуть дістати ся за Прут без спеціяльного дозволу або авторизації: анї в школах не дозволюєть ся навчатись по румунському, анї в бібліотеках не толєруєть ся та не має румунських книжок...« [2])

»Короткий історичний огляд подій поміж Прутом та Днїстром від 1812 р. до наших днїв — каже инший румунський публїцист — досить вказує на брутальність російського режіму що до Румунів, як і на останню мету російського урядованя в Бесарабії: остаточну та як найшвидшу русифікацію Румунів.« [3])

...»Петербурське правительство — пише історик російсько-румунських відносин — почало зараз після анексії русифікаційну та винародовляючу працю в новій провінції.« [4]) З при-

---

[1]) D. A. Sturdza, l. c., стор. 24—25.

[2]) l. c., 25—26. Автор вказує на те, що сї протирумунські шикани в Бесарабії робив російський уряд навіть в сьому (1915) році.

[3]) Gh. Dighis: l. c., 11.

[4]) Historicus, l. c. 22.

воду недавнїх сотих роковин прилученя Бесарабії (1912) др. П. Казаку (P. Cazacu) умістив в яському журналї »Viata Romaneasca« — цїкавий історичний нарис положеня Бесарабії під російським пановапєм. В сїй статї він на питанє, що зробив у Бесарабії протягом ста років свого панованя »освободитель балканскихъ народовъ« — завважує: »на се можна відповісти одним словом: русифікував.« [1]) »Ослабленє і остаточне знищенє румунського елємснту було й є одною з найголовнїйших цїлей російської полїтики, так характеризує істоту російської протирумунської полїтики Стурдза, на думку якого Бесарабія є »безоглядно русифікована.«[2])

Не менше рішучо засуджує протирумунську полїтику царського правительства й російський — цитований тут вже письменник — Дурново, котрий схарактеризував її таким робом: »Завдяки російському насилю молдаванська людність Бесарабії стала ордою нїмих та некультурних рабів. Сьому народови заборонено навчатись рідної мови в школї, заборонено молитись у своїй мові Богови. Сотки тисячів десятин його землї забрано для російських, болгарських та нїмецьких кольонїстів, а все се, щоби примусити її до покиненя землї.« [3])

Лише до 1828 р. в Бесарабії урядовано з узглядненєм румунської мови та місцевого побутового права; при чому й урядничий апарат подекуди комплєтував ся з місцевих румунських сил. Правда, у 1818 р. засновано для Бесарабії спеціяльну висшу краєву раду, однак царське правительство не рішало ся ще отверто виступити зі своїм протируминським курсом в сїй провінції. Се стало ся аж в 1828 р., коли поруч згаданої висшої краєвої ради в Бесарабії появляєть ся всесильний ґенерал-ґубернатор та заводить ся новий, чисто російський лад для зросійщеня сеї країни. Висша краєва рада лишаєть ся тільки номінальною інституцією: фактичним паном країни стає ґенерал-ґубернатор. »Таким робом — каже автор нарису про столїтне пановапє Росії в Бесарабії — від 1828 р. маємо в Бесарабії адмінїстрацію, юстицію, полїцію як і инші громадські справи зорґанїзовані після російських законів, в російській мові, з російськими чиновниками зо всїми їх характеризуючими прикметами«. [4])

Відтак всї адмінїстративні реформи, котрі переводили ся у внутрішній орґанїзації та ладї Росії — заводили ся також в Бесарабії.

В 1854 р. в Бесарабії заведено російську ґубернїяльну орґанїзацію.

В 1868 — скасовано панщину. В 1869 р. заведено російські міські управи та нову судову орґанїзацію. В 1870 р. новий

---

[1]) Цитую після Historicus'a, в брошурі котрого наведена ся статя: стр. 31,

[2]) D. A. Strudza: l. c., 6.

[3]) Z. Arbure: l. c., 36—37.

[4]) Historicus: l. c., 31.

мунїципальний лад, а в 1873 р. докінчено унїфікацію Бесарабії з Росією перетворенєм її в звичайну (бесарабську) губернїю. Відтак Бесарабія близше познайомила ся зі специфічними атрибутами царського самодержавія в родї »усиленной охраны«, »воєннаго положенія« та навіть стала одним з головних теренів роботи »истинно русскихъ людей«. В нїй саме зааранжований був сумно славетний кишинівський погром (1903).

Російські губернатори в Бесарабії від самого початку всї були страшенними русифікаторами. Перший з них Ґартінґ був усунений на проханє молдавських бояр саме через своє безоглядне русифікаторство. Так само й його наступник — Калаґеоргґ — (Calagheorghe) був усунений з сієї рації. Відтак Бесарабія дістала намістника Бахметєва, який найбільше присвячував уваги поборюваню румунського впливу у внутрішнім житю Бесарабії, а поруч з сим переводив систематично дерумунїзацію бесарабських урядів та громадських інституцій взагалї. Щоби запобігти вибухови масового протесту з боку Румунів, Бахметєва нарештї відкликано. Місце його заняв ґенерал Ізонцов, котрий як каже Дігіш (Dighis) »розвинув в Бесарабії одну з найганебнїйших дїяльностей в напрямі винародовлюваня та російщеня. Анї оден спосіб не лишив ся невипробуваним зі сторони ґенерала Ізонцова. Інтриґа, корупція, вязниця, депортація й злочин, всього сього масово вживало ся з метою, щоби Румуни забули свою мову, в якій народили ся, та нарід, частиною котрого вони є.

Пять років ґенерал Ізонцов був ґубернатором Бесарабії. Пять років сумних спогадів. Пять років жорстокостей та варварства.« [1])

Ізонцова заступив князь Воронцов, »під котрим Бесарабію цїлком перетворено в російську провінцію. Всї місцеві права та звичаї усунено його зусилями та його інїціятиви. Місцевий устрій Бесарабії цїлком скасовано. Юстиція, адмінїстрація й поліція були реорґанїзовані на російський лад...« [2])

Ми вже казали, що Бесарабія відчувала на собі поза загальними денаціоналїзаторськими способами, теж деякі специфічні. З посеред сих передусїм заслугує на увагу — кольонїзаційний метод. Російське правительство, щоби улегшити собі свою винародовлюючу роботу, рішило почасти скольонїзувати Бесарабію ріжнонаціональним елєментом, а по части — вислати з неї тубольчий румунський елємент. Ся кольонїзаційна робота почала ся від разу з прилученєм Бесарабії. Протягом часу 1812, 1828, 1830—34 рр. заложено в Бесарабії 43 болгарські кольонії для 9.641 родин з біля 56.000 душ. [3]) Під сї кольонії призначено загалом 300.000 десятин. [4])

---

[1]) l. c., 13.

[2]) Idem.

[3]) Болгари вже й ранійше були в Бесарабії (від 1769 р.), але в незначнім числї.

[4]) 1 десятина = 109·25 арів.

В 1814—40 рр. засновано 24 німецькі колонії, для яких визначено 130.613 дес. та людність котрих дістала цїлу низку господарських й громадянських вільностей на протяг 50 років. В 1824—28 р. р. призначено для кількох французьких та швайцарських родин 5.000 десятин. Відтак признано Жидам право побуту в Бесарабії, котра згодом увійшла до т. зв. жидівської »черты осѣдлости.« В 1817 р. було в Бесарабії лише 2.316 жидівських родин; в 1856 — вже біля 15.000 (78.715 душ), а нині є їх вже 300.000

Рівночасно Молдаванами кольонїзовано Сибір.[1]) Ще в 1908 р. Бесарабію покинуло 855 румунських родин, котрі змушені були шукати нову батьківщину в Сибіру.[2])

Ся кольонїзаційна полїтика Росії пояснює подекуди висше зазначений мозаїковий характер національної структури Бесарабії.

З инших способів винародовленя бесарабських Румунів природно найголовнїйшими є армія, школа та церква. В Росії є принцип, що інородцї не відбувають військової служби в своїй батьківщинї, али звичайно в якійсь иншій окраїнї. Сей спосіб має для царизму подвійну вигоду: насамперед через се відбуванє військової служби є знарядєм російщеня інородської молодї, а відтак се є sui generis асекурація проти евентуальних національно-революційних акцій поневолених в царському ярмі інородців.

Бесарабські Румуни відбувають військову службу в Польщі, на Кавказї, або в центральній Росії, а в Бесарабії служать звичайно Поляки, кавказські або инші інородцї.

Також російська урядова школа є серед інородців специфічним знарядєм винародовленя, а то не лише своїм націоналїстичним духом та протиінородчеськими тенденціями, але насамперед своєю мовою навчаня, якою скрізь є — виключно російська. І в Бесарабії, де нема нї одної румунської школи, де кождий прояв національної культури або просвітньої самопомочи суворо заборонений, де Румуни не можуть послугувати ся латинською азбукою, як їх земляки за кордоном, а мусять вживати давнїйшої кирилицї[3]) — російська офіціяльна школа є одним з першорядних винародовлюючих знарядів.

Ще гіршим знарядєм російщеня Молдаван є церква. Спільність релїгії та церковної (старо-славянської) мови в очах

---

[1]) Gh. Dighis: l. c,, 6—7.
[2]) Z. Arbure: l. c., 37.
[3]) Російські панславісти та націоналїсти з очевидною нехітю дивили ся на індивідуалїзацію румунської національної культури в романському дусї, а особливо на деславізацію румунської мови та приняте в самостійній Румунїї латинської азбуки замість старої кирилицї. Данилевській, автор відомої працї „Росія та Европа“ (1871) уважав її прямуваня за свого роду національну хоробу. На його думку Греки та Румуни хорують нинї на честолюбну, але фалшиву аспірацію удержати за помічю европейського Заходу, сього ворога славянського світа, свою власну індивідуальність (Sturdza, l. c., 13).

російського правительства мала бути тим реактивом, котрий православіє перетворював в російскість. Тому російським Румунам абсолютно заборонено які-небудь прояви національної своєрідности в релїгії та церкві, а насамперед, зрозуміло в рідній мові.

Тому в сьому оглядї положенє їх навіть гірше, нїж неправославних російських інородців, для яких (як наприклад для католиків або магометан) — релїгія була одиноким захистом національного бутя, а релїгійні служби та власні храми — одиноким місцем, де могло лунати рідне слово.

Як безоглядним та жорстоким був царизм супроти російських Румунів саме в сїй сфері, добре показує факт, який наводить в своїй працї про російську панславістичну полїтику Дурново: »Для насильного зросійщеня Молдаван як і для швидкої їх трансформації в Росіян, до Кишинева послано »войовничого« архієпископа Павла, а згодом екзарха Георґа...

Архієпископ Павло насамперед займав ся замиканєм парохіяльних церков, число яких зредуковано від 1872 р. до 1878 р. з 774 на 414, з чого замкнено не менше як 330 молдаванських церков, тимчасом, коли російські всї лишили ся.

Всї богослужебні книги молдаванських церков, друковані кирилицею в молдаванській мові, були зібрані в кішиневській метрополії, де архієпископ Павло протягом семи років вживав їх на опал в палацу митрополита. Сей факт страшенного вандалїзму належить нинї до історії...« [1])

Мало в котрій з російських »окраїн« винародовлююча полїтика була переведена так консеквентно та систематично, як саме в Бесарабії. Не диво одже, що нїде погубний її вплив не є так очевидним, як в сїй нещасній країнї, питоме населенє якої культурно є найбільш занедбаним, а в европейській Росії стоїть на найнизшому щаблї. Зрозуміла одже розпука, з якою Дїгіш (Dighis) пише про своїх земляків: »Найнекультурнїйші в державі некультурних, найтемнїйші в країнї обскурантів!« [2])

Царизм бо старає ть ся лише винародовлювати — російщити. Ае він зовсїм не дбає про те, щоб замість зруйнованої національної культури дати інородцям принаймнї яку-небудь

---

[1]) Цитую після Z. Arbure: l. c., 36.

[2]) L. c., 19. Ся культурна занедбаність російських Молдаван робить з них чудовий матеріял для рїжного роду спекулянтів та пройдисвітів, що істнують на кошт „убогих духом." Нещодавно в Бесарабії була голосною справа монаха Інокентія, основателя нової релїгійної секти, який був незвичайно популярним серед тамтешнїх Румунів, так що на се мусів звернути увагу петербурський Синод. Петербургські богослови, дошукуючись причини успіху Інокентія в своєрідности його релїгійної науки, знайшли її цїлком в иншій сфері, а саме в тому, що Інокентій проповідував по-молдаванському, себ-то в рідній мові бесарабських Румунів. (Idem, 16).

загальну культуру. Під пановáнєм Росії рівень загальної освіти інородців з своєрідною культурою очевидно занепадає (прим. на Україні, в Польщі, серед Вірмен, де скрізь під пановáнєм Росії зменшив ся пересічний процент грамотности).

Др. Казаку (Cazacu) у своїй висше згаданій »ювилейній« статї з нагоди прилученя Бесарабії наводить де-які цїкаві дані про те, що в загально-культурній сферї зробила Росія в Бесарабії за сто років свого панованя в сїй країнї, яка належить до найбогатших та найпродуктивнїйших провінцій царської імперії.

З 26.302 верст звичайних доріг є лише 340 шосейних, частину котрих (в долїшній Бесарабії) збудували самі Румуни в 1856—1878 р. р., (коли долїшня Бесарабія була злучена з Молдавією та Валахією). В Бесарабії є загалом 820 верстов залїзниць, частиною приватних, частиною (в Дол. Бесар.) збудованих Румунами. Протягом ста років Росія заснувала в Бесарабії 62 почто-телєграфичних та 23 почтових урядів. Початкових шкіл (виключно російських) є в Бесарабії — 1.709; секундарних — 56. Вони уміщують лише 40% дїтвори шкільного віку [1]) себ-то 60% дїтей лишаєть ся без шкільної освіти. Не диво одже, що процент грамотности в Бесарабії вельми низький: пересічний 15·6% (для чоловіків — 22%, для жінок 8·8%).

В Бесарабії є загалом 74 бібліотеки та 25 читалень. Шпиталїв є всього 83 (з тих 20 другорядних), лїкарів 219; аптек — 94. Так подбано про фізичне здоровлє трьомилїонової країни.

Росія не лише сама погано дбає про культурний розвиток своїх окраїн, але й унеможливлює інородцям яку-будь культурну самопоміч. Вона навіть не ощаджує національних їх фондів, спеціяльно призначених для плеканя власної культури, надуживаючи їх не раз для своїх русифікаторських заходів. В Бесарабії (у 1910 р.) таких фондів (стипендій, заповітних лєґатів то що) було на загальну квоту понад 14 міл. рублїв. Але що все румунське національне є в Бесарабії проскрибоване, сї фонди не йдуть на національно-культурну роботу. Гірше є те, що царський уряд користає з них або для спеціяльного вжитку поза Бесарабією, або навіть надуживає їх для винародовленя російських Румунів: підчас російсько-японської війни скарб позичив з сих фондів 2,359.971 карбованцїв; крім сього 1,607.620 карб. правительство позичило для ріжних російських міст та інституцій. [2])

Навіть заведенє в Росії жовтневої псевдо-конституції не улїпшило загального положеня бесарабських Румунів. Зі всїх бо окраїн Бесарабія опинила ся в найгіршій ситуації, цїлком лишившись без власної національної репрезентації в Думі. Ми вже казали висше, що в Бесарабії останними часами загнїздила

---

[1]) Historicus: l. c., 38, 32.
[2]) Historicus: l. c., 40.

ся »чорна сотня.« Ся нещасна країна стала справжнїм ельдорадом »истинно русскихъ людей.«

Також в Думі вона майже виключно представлена членами або симпатиками »Союза русскаго народа.«

Румунський історик Іорга (Iorga) опублїкував цїкавий лист, який він отримав з Бесарабії та в якому зроблено національно-полїтичну характеристику думських послів від сеї країни.[1]) Серед девяти послів з Бесарабії в Думі нема нї одного Румуна, а 7 — є »истинно русскихъ людей,« здебільшого інородського походженя (грецького, вірменського, нїмецького). Бесарабські думські посли не аби-які »истинно-русскіе,« але головні матадори »Союза русскаго народа,« як наприкл. сумнославетний думський скадалїст Пурішкевич, або рекордові реакціонери — Крупенскій та проф. Сінодіно. Лише оден з бесарабських послів трохи вміє румунської мови, решта її навіть не розуміє, що зрештою, беручи під увагу їх войовничий панросійський націоналїзм — виходить лише на користь бесарабської румунської людности.

До наведеної характеристики бесарабського думського представництва треба додати, що такий його склад був в першій — себ-то найлїбералънїйшій та демократично-поступовій Думі.

* * *

Після наведеного в сьому нарисї опису винародовлюючої полїтики Росії супроти Бесарабії є зовсїм оправданим питанє: чи царизм досяг своєї мети, себ-то чи справдї Бесарабія є »безоглядно русифікована,« як що до сього висловив ся Струдза?

Національне положенє російських Румунів, хоча й є дуже критичне, однак зовсїм не представляєть ся так песимістично та цїлком безнадїйно. Маємо на се докази як з боку бесарабських Румунів, так і деяких російських дослїдників Бесарабії.

Цитований вже нами тут автор ювилейної статї з нагоди сотих роковин прилученя Бесарабії до Росії, слїдуючим робом резюмує свої уваги про винародовлюючу протирумунську полїтику царського правительства: »Таким чином поневолено все культурно-національне житє у всїх його суспільних проявах. Здавало ся, що в Бесарабії не лишило ся нїчого, абсолютно нїчого національного. Через брак всїляких національних манїфестацій можнаб було припустити, що вже більше не істнують Молдавани в Бесарабії, та що Росія може цїлком тріюмфувати.

Але все се не так. Не зважаючи на таке положенє річей, не звертаючи на все зверхнє російщенє — Бесарабія ще далека від повної русифікації«. (Dr. Cazacu) [2])

Російський патріотично-національно настроєний історик Бесарабії Батюшков в своїй працї про неї (- Бесарабія - 1892),

---

[1]) Цитую після передруку сього листа в брошурі Dighis: Sub jug strain!.., стр. 30—31.

[2]) Historicus: l. c., 33.

констатував, що румунська селянська людність не лише в центральній Бесарабії, але навіть в найблизших околицях Кішинева не розуміє анї одного російського слова.

Факт сей він пояснює, розуміють ся, сепаратистичними тенденціями серед російських Молдаван, відтак їх укритістю та малою здібністю до розвитку (!?). Батюшков не лише не задоволений з результатів російщеня бесарабських Румунів, але навіть висловлює побоюванє перед румунізацією в Бесарабії нечисленних представників державно-пануючого народу. Тому він пропонує звернути більшу увагу на русифікаторську місію урядової школи в сій країні, в якій треба, на його думку, більше присвячувати уваги навчаню російської мови ніж доси, коли чимало енергії тратило ся на церквно-славянську мову. [1])

Фактично в Бесарабії — як се зрештою звичайно буває — зросійщили ся лише зверхні круги румунської людности. — »Є правдою — каже др. Казаку (Cazacu) — що молдованське боярство (себ-то шляхта), купцї, богатирі, по декуди міщане та духовенство цїлком зросійщили ся та в значній мірі покинули Бесарабію, розсїявшись по всій Росії в тій амальґамі Нїмців, Поляків, Українців, Вірмен, Греків, Кавказців, Французів, Італїйців, Фінляндців, Турків, Татар і т. д., котрі творять інтелїґенцію та бюрократію Росії.« [2])

Селянин-хлїбороб, що живе на рілї та з рілї — лишив ся Румуном. А що в соціяльній структурі бесарабських Румунів (селян — 72·1%, міщан — 23·5%, чужинців — 1·2%, дворян — 1·1%, духовенства — 0·6%, торговців — 0·2%, инших станів та професій — 1·3%; загалом селянського населеня 85·3%, а міського — 14·7%) — селяне-хлїбороби представляють найчисленнїйший елємент, то зрозуміло, що русифікація Бесарабіі є чисто зверхна, не має глибших корінів в національній серцевинї російських Румунів.

Відомо бо загально, що село та селяне звичайно є найбільше відпорним елементом супроти кождої винародовлюючої акції, будучи свого рода акумуляторами національної енергії, котру переховують в потенціональному станї протягом цїлих столїть.

Царизм, знаючи сю національну відпорність селянської маси, старав ся розбити національну одноцїльність Бесарабії висше згаданими численними ріжнонаціональними кольонїями. Здебільшого була се однак Сизифова праця. Сї штучні інкрустації згодом розтопили ся та загинули в природній румунській стихії. Лише на периферї своєї области, де Румуни безпосередно здибують ся з перевагою української людности (прикл. в хотинському повітї) — вони подекуди з'українїзували ся.

»Праця на рілї, любов до унаслїдженої землї неспролєта-

---

[1]) Dighis: l. c., 28.
[2]) Historicus: l. c., 34.

ризованої селянської маси були могутнїм чинником захованя (румунського) народу в Бесарабії.« (Dr. Cazacu) [1])

Другим поважним чинником національного опору російських Румунів була — жінка, головно селянка; жінка-подружє, — котра невтралїзувала зверхнє обмосковщенє свого чоловіка, якому він підляг підчас відбуваня воєнної служби десь у Росії, та жінка-мати, яка виховувала своїх дїтей в рідній мові та національному дусї.

Таким чином русифікація бесарабських Румунів не представляєть ся так песимістично — безнадїйно, як про се можна було гадати на основі висше наведених слів Стурдзи про Бесарабію. Національно Бесарабія ще не є безоглядно страчена для румунської справи. Положенє є правда дуже критичне, але ще не безнадїйне. Відродженє або остаточнний занепад Бесарабії залежить від часу, коли вона буде визволена з кайданів царизму. Нагадують ся слова, котрі сказав з сього приводу на засїданю букарештенської Академії в 1912 р. румунський історик Iopra (Iorga), закінчуючи свої уваги про етно-національну та культурну спільність російських Молдаван та закордоних Румунів: »Не проволїкаймо!« [2])

Кожде зволїканє з остаточним полагодженєм бесарабського питаня означає велику шкоду для румунської національної справи взагалї.

* * *

Аж до російсько-японської війни та вибуху революції в царській імперії кволе національне житє бесарабських Румунів — зрештою як і майже всїх инших російських інородцїв — було засуджене на підземне істнованє. 1905 рік, »весна народів« в царській імперії — не лишив ся однак безслїдним для російської Молдавії. Визвольні прямуваня сього епохального року, які знайшли живий відгомін серед всїх російських окраїн — від Кавказу до Фінляндії та від Польщі до Сибіру, розворушили також бесарабських Румунів, серед яких на зразок инших інородческих національно-революційних гуртів та течій повстає в 1905 р. союз для національного визволеня бесарабських Молдованів (o uniune de liberare nationala si a moldovenilor diu Basarabia.) [3])

Союз сей видав молдаванською мовою чимало полїтичних брошур суспільного та національного змісту, а крім сього манїфест до молдаванських селян (в 1906 р.) [4])

---

[1]) Подекуди завважуєть ся навіть природна експанзія Молдаван за межі свого національного району, а саме через Днїстер здовж лївого його берегу у Херсонську губернїю, де нинї молдаванська людність творить 6% (Dr. Cazacu в Historicus: l. c., 37,

[2]) Dighis: l. c., 35—36.

[3]) Z. Arbure: l. c., 51.

[4]) Манїфест сей наведено in extenso латинкою (оригінал видруковано кирилицею) в брошурі проф. Arbure. (Розділ IV).

З зовнїшнього боку він має характер революційної проклямації, яких вживаєть ся в російському революційному рухови для аґітації серед робітництва та селянства. Характеристичним для нього — як і для всїх подібного рода заяв з боку російських поневолених народів є спеціяльне узгляднене та підкреслене національного моменту, себ-то місцевих окремих національних потреб та постулятів.

Він починаєть ся об'ясненєм причин загального опозиційного настрою в усїй Росії, відкриває справжні суспільно-полїтичні елєменти царизму, його реакційно-провокаційний режім, який привів Росію до манджурської катастрофальної авантури. Сей румунський манїфест має виразний революційно-соціялїстичний характер, скерований проти пануючих експльоаторських кляс, якими тримаєть ся та істнує російський царизм. Його основні постуляти для селянства сформуловані добре відомим з історії російського революційного руху ляконїчним гаслом: »земля та воля.«

Відтак він домагаєть ся основних, конституційних полїтичних свобід, а крім сього спеціяльно справедливого демократичного роздїлу податків (точка 2) та раціональної орґанїзації шкільництва, а насамперед заведеня скрізь по школах навчаня рідною мовою (6 точка).

Для інородческих окраїн, як прик. Бесарабія, манїфест сей домагаєть ся цїлком автономного устрою, що відповідав би місцевим національним потребам та побутовим умовинам. Зрозуміло, що сей устрій має бути чисто конституційний.

Спеціяльно для Бесарабії в сьому манїфестї виставлені такі домаганя: »судії та чиновники мають бути Молдавани, всї справи мають полагоджувати ся на молдаванській мові, у всїх школах має наука бути по молдаванському, в церквах духовні мають правити службу в молдаванській мові; Молдаван не вільно посилати для відбуваня військової служби на Кавказ та до Манджурії, а взагалї виселювати туди, де не було та нема нї слїду нашого народу. Одним словом, щоб ми Молдаване були панами у себе дома в Бесарабії та щоб ми устроїли наше житє та наші закони через наших послів-Молдаванів.« [1])

Проф. Арбуре — з брошури котрого ми навели сю цитату з румунського манїфесту — завважає, що від того часу домаганя та прямуваня що до Бесарабії радикально змінили ся. »Тепер — каже він — не може вже бути мови про звичайну автономію Бесарабії. Нинї є мова про визволенє Бесарабії.« [2])

Щоби добре зрозуміти полїтичний зміст сеї уваги проф. Арбуре, треба собі пригадати, що в відношеню до Росії в Румунії істнують дві течії, які особливо сильно зазначили ся саме підчас сеї всесвітної війни: одна, яка мріє про »Romania

---

[1]) Z. Arbure, 55.
[2]) Idem.

Mare« (Велику Румунію) та здійснене її бачить насамперед через відорване від Австро-Угорщини Трансильванії та Буковини й якої симпатії є на боці теперішної quatre-entente, а одже й Росії, а друга — протиросійська та якої політичні симпатії є на боці центральних держав. Ся антиросійська течія згуртована в »Лїзї для визволеня Бесарабії» (Liga pentru liberarea Basarabiei). Орґаном її є — заложена вже підчас війни — букарештенська часопись „Moldova“.

Прихильники сього напряму в румунському громадянстві дивлять ся на бесарабську справу не з спеціяльно національного становища, але беручи під увагу можливі наслїдки російської балканської політики взагалї. [1])

На небезпеку Росії для Румунії саме в сьому оглядї звернув увагу оден з політично-державних батьків самостійної сучасної Румунії D. M. Sturdza в цитованій своїй працї: „Europa, Russland und Rumänien“, друге посмертне вже виданє (перше в 1890 р.) якої вийшло недавно в Берлїнї, як свого роду політичний його заповіт. В передмові до сього нового виданя Стурдза написав: »Ми живемо в тяжких часах; нам загрожує тепер та сама небезпека, що й давнїйше — московська інвазія. Але ся небезпека тепер є більша, як перед чверть столїтєм, бо поруч панславізму треба взяти під увагу ще горяче бажанє Росії панувати над усїма славянськими народами й країнами Европи, диктувати свою волю цїлому нашому континентови.«

Ми вже бачили висше, в чому бачить Стурдза російську небезпеку для Румунії: в прямуваню царизму до опанованя Константинополя. А що Росія не лише не резиґнує з колишної византійської метрополії, але здобутє її уважає за найголовнїйше завданє сеї війни (nota bene вона зискала на се вже згоду Франції та Анґлії, які пятьдесят років тому назад були рішучими ворогами аспірацій царської імперії що до Царгороду), то є зовсїм зрозуміле занепокоєнє в деяких румунських сферах що до майбутности їх батьківщини на випадок здійсненя сеї заповітньої мрії російських царів.

Частїйше цитований тут румунський автор Historicus присвятив сїй справі спеціяльну брушуру, яку дуже символічно затитуловано: — Singura primejdie Rusia. — (Єдина небезпека — Росія), в якій каже, що »одинокою небезпекою для нашого (себ-то румунського) істнованя як народу та держави — є Росія.« [2]) Трохи висше сї слова пояснені так: »як що колись Росія опанує Дарданелї, доля Румунії буде через се

---

[1]) Що до поневоленого положеня угорських Румунів, вони не закривають очей та не ставлять ся до сього байдуже, але уважають бесарабську справу актуальнїйшою, нїж трансильванську. Положеню угорських Ррмунів присвячена брошура проф. Z. C. Arbure: Autonomia san anexarea. Transilvania si Bucovina. (Автономія чи анексія. Трансильвавія та Буковина). Вже з назви публїкації видко, як автор уявляє собі полагоджене сієї справи: в дусї автономії.

[2]) L. c., 46

на перед порішена, а її занепад буде відтак справою кількох десятиліть.« [1])

»Побіда Росії означає нашу загубу« (Victoria Rusiei ar însemna zdrobirea noastrâ) — вимовно звучить титул розділу його цитованої брошури, в якому мова про істоту російської небезпеки для Румунії.

Румунські антицаристи домагають ся одже визволеня Бесарабії з кайданів царизму не лише тому, щоб захистити сю свою країну від повільного занепаду, а її румунську людність від національної атрофії, але й головно тому, щоби позбавити Росію одної з експозитур її балканської політики, яка прямує до гегемонії на Балкані, до опанованя Дарданелів та Константинополя, досягненє чого поставило би істнуючі самостійні балканські держави та народи у васальну залежність від царської імперії, або (на випадок протесту) — засудило-б на поталу царизму.

Тому на їх думку, автономія Бесарабії не вистарчить; тому Бесарабія мусить бути знову добута. [2]) (Basarabia trebuie recucerită!).

---

[1]) Idem, 44.
[2]) Dighis; l. c., 48.

VII. Литовці та литовська справа. [1)]

Литовці так само як і Лотиші належать до так зв. балтійської групи аріо-европейських народів, а побіч з тим і до найстаршого населеня Европи. Вони бо вже перед двома тисячами років заселювали ті самі країни в басені Німана та Західної Двини, де нащадки їх живуть і доси. До литовсько-лотишскої групи належали давнїйше ще й иньші племена. Особливо Ятвяги (Jatwägen) та Прусси (Preussen); але вони зовсїм вигинули вже в історичних часах.

Сучасні Литовці полїтично належать до Росії та Прусії, при чому більша частина етнографічної Литви припадає на Росію. Литовськими є отсї губернії т. зв. »Сѣверо-Западнаго края« (себто провінції, яка відома загально під назвою Литви та Білорусії — уся ковенська губернія (67·9%); західна частина виленської (17·5%); південно-західна частина курляндської (2·6%); північний куток гродненської (0·2%); переважна частина сувалкської (52·25%, без августівського та сувалкського повіту) та врешті пограничний північно східний шмат Прусії.

Після перепису з 1897 р. було в Росії нараховано загалом понад 1½ мілїона Литвинів (1,658.532) [2)] себ-то вони творять 1·3% всеї людности царської держави.

В пруській частинї було Литвинів (після перепису з 1900 р.) — 120.693 (29·1%). Але отсї статистичні дані не відповідають цїлком дїйсности, зменшуючи фактичне число Литовців.

[1)] Mémoire sur la nation lithuanienne, presenté par I. Gabrys au premier Congrés des races à Londre (1911).

Литовсько-лотишське число „Annales des Nationalités (1914. ч. 5-6).

Römer M. — Litwa, Львів, 1908.

L. Wasilewski — Litwa i Bialoruś, Краків, 1911.

А. Булатъ — Литовцы (в збірнику „Формы національнаго движенія“).

Е. Вальтеръ — статя Литовцы, Литовская литература (Энциклоп. Словарь, т. XVII).

М. Любавскій — Очерк исторіи литовско-русскаго государства до люблинской уніи включительно, Москва, 1910.

Dr. Gaigalat — Die litauisch-baltische Frage. Berlin, 1915.

O. Kessler — Die Baltenländer und Litauen, Berlin, 1916.

[2)] В сьому числї 448.022 т. зв. Жмудинів, які репрезентують долїшне литовське племя (на правому боцї Німана) та лише діялектично відріжнюють ся від властиво литовської людности горішної Литви, яка займає басен Вілії та середню течію Німана.

Після обчислень Вальтера (на основі мови) Литовців в Росії має бути коло 2½ мілїона (2,458.825). [1])

Щоби означити загальне число Литовців, треба до наведених вище цифр додати ще майже ½ міл. Литовців еміґрантів (в Америці, Африці та Анґлії) [2]) відтак 121.000 пруських Литовців, врештї біля 100.000 Литовців, розкинених по російських містах.

Литовський посол до Думи Булат обчислює загальне число Литовців коло 3 мілїонів. [3])

Після згаданої вище поправки Василевського що до числа Литовців в етноґрафічній Литві було би всїх Литовців разом около 2½ мілїона. Що до релїґії, то пруські Литовці лютерани, а російські (понад 14 тисяч кальвіністів й лютеранів) - всї католики.

З національного боку російські Литовці, які на початку XIX столїття були ще значно спольщені, головно вищі шари громадянства — тепер зовсїм прокинулись до самостійного житя і процес їх народного відродженя можна уважати (в головних контурах) вже цїлком закінченим. Але пруська Литва національно очевидячки гине. Не зважаючи на те, що пруська Литва відограла ролю культурно народного Піємонту супроти російської Литви — особливо після 1863 року, — коли російський уряд почав свою русифікаційну протилитовську полїтику, сама в она лишила ся майже цілком байдужою до національного руху своїх закордонних братів, національно є мало освідомлена, так що її ґерманїзація іде скорим темпом. Як каже нїмецький литвольог A. Berzenberger, пруські Литовці що року »зменшують ся.« Лише остатними роками почав ся й поміж пруськими Литовцями слабкий рух з метою національного відродженя на зразок російської Литви. [4])

Литва з поконвіків — хлїборобська країна, де новочасна індустрія та капіталїзм ще й доси не заклїматизували ся. Тому Литвини в масї є селянською рільничою людністю. [5]) Але в другій половинї XIX. ст. (після скасованя панщини та аґрарної кризи у Росії взагалї) — богато литовського селянства пролєтаризувало ся. Більшість їх дає саме матеріял для закордонної еміґрації. Частина одначе зістає дома і творить

---

[1]) Див. його статю Литовцї ст. 828. Польський публїцист L. Wasilewski, автор цитованої вище працї про Литву та Білорусь обчислює загальне число Литовців в етноґрафічній области на 2 міл. (l. c., ст. 103.).

[2]) Лише протягом десятилїтя 1899—1909 еміґрувало з Росії до Сполучених Держав загалом 147.044 Литовців (Idem.).

[3]) L. c., 428.

[4]) В Тильзитї почала виходити литовська часопись „Byrute“, завданєм якої є поширювати національну самосвідомість серед тамошних Литовців. L. Wasilewski, l. c., 218.

[5]) По містах вони творять незначну меншість (5—10%), Навіть в колишній та майбутній їх столиці Вильнї є Литовців тільки 2%. Литовські міста здебільшого жидівські (80%), відтак найчисленнїйшим елементом в них є Поляки.

кадри литовської робітничої кляси. Литовська буржуазія поки що ще не істнує. Недавно лише Литовці почали занимати ся торговлею. Незначний їх процент працює в ремеслї. Одначе вони мають вже доєить численну свою інтелїґенцію чисто народного походженя. Така є соціяльна фізіономія литовської суспільности.

Переходячи до нарису литовського ,національного відродженя та сучасних полїтичних прямувань і бажань російських Литовців, треба насамперед дати загальний огляд історичної долї та еволюції литовського народу. Вже в попередному роздїлї, пишучи про історичну долю білоруського народа, ми подекуди доторкнули ся минулости литовського народу, констатуючи саме, що з культурно національного боку він цїлком підпав чужим впливам — з початку Білорусів та Українців, відтак у державно полїтичному союзї з Польщею - польському.

Факт тим цїкавійщий та оригінальнїйший, що Литовці дуже швидко полїтично зорґанїзували ся та відтак витворили велику і сильну власну державу.

Вже в другій половинї XIII столїтя литовські поодинокі князївства були зєединені в одну державу, яка обіймала всю етноґрафічну Литву. Процес полїтично-державного сполученя був викликаний головно потребою оборони перед замахами на литовську землю. Перевівши зєединенє литовської держави, Мендоґ починає нападати на сусїдні білоруські та українські землї. Першою здобуто так зв. Чорну Русь (країна в басенї правих допливів Нїмана). З початком XIV ст. підбито всю Білорусь. Відтак на чергу прийшли землї українські, які протягом XIV ст. були прилучені до Литви (в 1362 р. добув Ольґерд Київ). Бачимо отже еволюцію литовської держави, яка з чисто народної литовської поволи стає з початку литовсько-українською, а відтак українсько-литовською. Рівночасно, як вже було зазначено, культурно Литва підлягла зовсїм славяно східним впливам, головно білоруським.

Українсько-литовська держава не могла одначе наслїдком своєї внутрішної ґетероґенії довго утримати ся. Її істнованє незабаром загрожене було внутрішними князївськими сварками, а рівночасно й експанзією та зростом сили Хрестоносців.

Се змусило Ягайла до полїтично державної Унії з Польщею, яка переводена була в перше т. зв. кревським актом (1385 р.), а остаточно затверджена відомою Люблинською Унією (1569). Майже двіста років треба було на те, щоби самостійна полїтично державна Литва зійшла в нївець та підлягла полїтичній ґеґемонії Польщі.

Литовсько-польська державна Унія була власне цїлковитою полїтичною інкорпорацією Литви Польщею. Ягайло бо прилучив до Польщі всї литовські землї цїлком та на завсїгди. Російський досліґник історії литовсько-руської держави професор М. Любавський пише з сього приводу: »Унія 1385—1386 р., не була анї персональна, анї династична, але була інкорпорацією

великого князївства Королївством польським. Ягайло прилучив до нього на вічні часи свої литовські та руські землї. Після кревської інтерпретації його зобовязаня, індивідуальне істнованє Великого Князївства Литовського скінчило ся зовсїм, бо воно сполучило ся з короною польською в оден полїтичний орґанїзм....« [1])

Натурально інкорпорація ся була лише теоретичною. Фактично не перевела її навіть люблинська Унїя, полїтичний бо живчик вельми сильно бив ся в Литві...

З роздїлами Польщі витворено було сучасне полїтичне положенє литовського народу, державно роздїленого на дві частини, а адмінїстративно навіть на три, бо сувалкська ґубернїя належить до Царства польського. Тому з боку російських Литовців висловлено бажанє, щоби сувалкська ґубернїя була прилучена до етноґрафічної Литви.

Як вже зазначено, підчас своєї полїтично державної еволюції Литва не витворила своєї власної національної індивідуальности та своєї культури. Литовський нарід як самостійна особистість повстає та розвиваєть ся вже в новійших часах. Процес його кристалїзації відбуваєть ся головно в другій половинї минувшого столїтя. Литовський друк та письменство повстає лише під час реформаційного руху. [2])

Початки литовського письменства, як і всїх, котрі повстали у звязку з реформаційним рухом, мають церковно релїґійний характер. В пруській Литві в XVI ст. зродив ся литовський друк та даний був ґрунт для пізнїйшої литовської лїтератури. В Кенїґсберґу була його колиска. Кенїґсберський Унїверситет був першим його осередком. В 1545 роцї видано литовські переклади церковних пісень. В 1562 роцї пастор **Mazvydis** видав першу литовську читанку. Відтак (1535—1602) заходом пастора **I. Bretkanus'a** зладжений був литовський переклад біблії.

Цїкаво зазначити, що перші заходи коло литовського письменства робить пруський уряд та що в ньому працюють здебільшого Нїмцї. Литовська тубольча людність ставить ся до всїх заходів досить пасивно та навіть байдуже. Перший свідомий апостол литовського національного відродженя вийшов не з пруської, але з теперішньої російської Литви. Був се священик Dauksza, який мріяв про те, щоби литовській мові були признані такіж лїтературні права, як і »польській, римській, грецькій і иньш.«

Аж до XVIII столїтя лїтературна продукція в литовській мові була загалом вельми квола. В XVI ст. вийшло всього — 26

---

[1]) Пор. L. Wasilewski: l. c., 11—12.

[2]) Литовцї мали свою „неписану лїтературу.“ Одним з найцїкавійших виразів сього устного письменства є народня литовська пісня т. зв. „daina“, котра визначаєть ся лїричним характером (в литовській народній творчости епічний елемент є взагалї слабо представлений) та своєрідною мельодією. Dain'-ами цїкавив ся Herder, захоплював ся Lessing, а дещо черпав з них і Goethe.

друків, у XVII — 33, у XVIII — вже 113. XVIII в. дав Литві найбільшого її поета K. Duonelajtis'a (1714—1780), автора великої поеми »Чотири пори року« (біля 1750), написану гексаметром та доброю народною мовою, в якій чудово змальовано житє литовського селянина та характер литовського краю. Duonelajtis був отже батьком новочасної світської литовської лїтератури.

В історії відродженя литовського народу досить значну ролю відограв польський унїверзитет у Вильнї (1803—1832). Він став осередком наукових дослїдів над минувщиною Литви та її населеня; викликав серед польської інтелїґенції та спольщеної литовсько-жмудської велике зацікавленє литовськими справами. Се зацікавленє Литвою відбило ся тодї особливо в польській лїтературі, де повстала навіть т. зв. »литовська школа«. Се польське литвофільство або литвоманїя мала здебільшого романтичний характер та була лише побічним чинником в справі литовського відродженя.

Для сього відродженя величезне значінє має Sz. Dowkont, оден з наголовнїйших піонїрів національного литовського руху в першій половинї XIX столїтя, незвичайно плідний та невтомний письменник і популяризатор, між иньшим автор цінної працї про литовські старинности: »Звичаї старих Литвинів та Жмудинів« (1845), написаної з незвичайним ентузіязмом для справи литовського національного відродженя. В сих же часах російська Литва дала визначного свого поета Baronas'a (A. Baranowski, 1835—1902), автора поеми великої мистецької вартости »Гай Оникшинський«.

В атмосфері польської культури розвинув ся молодий литовський рух з першої половини XIX столїтя. Він мав природно виключно культурно-національний характер без яких небудь полїтичних аспірацій. Його органїчний розвиток був нараз зупинений страшенною урядовою реакцією, яка після останнього польського повстаня (1863) затопила всю Литву, гублячи та руйнуючи в нїй все культурне та з національного боку своєрідне. Найгіршим зі всїх русифікаційних заходів був заказ литовської латинської азбуки (1865), яку царський уряд уважав за латино-польську. Литовцям накинуто російську »гражданку«, щоби, як висловив ся відомий російський дїяч Милютин, »русскія письмена доканчили въ краѣ то, что начато мечемъ«. 40 лїт тревав сей варварський заказ, протягом якого часу литовський рух мусїв шукати захисту в чужинї (в Прусії, відтак в Америцї), а в Росії міг лише підземно істнувати. Литовцї збойкотували »гражданку«, бачучи в нїй лише перший щебель на шляху знївеченя їх релїґії та накиненя їм російського православя. За весь час заказу вони не видали анї одної книжки офіціяльною азбукою. Натомість контрабандним способом перевозили зза кордону силу книжок, друкованих власним шрифтом, які для ошуканя царського уряду — мали навіть стереотипову російську сакральну формулку

»дозволено цензурой«. Якими масами перевозила ся нелєгальна лїтература, видко з того, що протягом десяти років (1891—1902) на пруській границї російський уряд скофіскував загалом 174.259 литовських всїляких книжок, які відразу були знищені вогнем. Аж в 1904 роцї був врештї знесений сей безглуздий протикультурний заказ, і Литовцям дозволено вживати »латинської або кождої іншої азбуки.« [1])

Одначе сей протилитовський замах був сильним імпульсом до литовського національного відродженя, яке саме тільки після 60 років стало на цїлком реальний народний ґрунт. Спершу литовський народний рух знайшов захист в сусїдній Прусії. Тут почала виходити „Auszra“ (Зоря, 1883 — 1886) заходом визначного литовського народного дїяча Дра Bassanowicza. Вона мала загально національний культурний напрямок та мету. Ідеалом її була: »Відроджена Литва, себ-то Литва, яка говорила, думала та почувала по — литовському, та яка вільно працювала на національно культурному полю. Найблизчим завданєм Auszr-и є свобода преси, право вживаня литовської мови в судах, адмінїстрації, церкви та литовській школї..«

Цїкаво зазначити, що отсей перший дебют самостійного литовського руху за винятком Лотишів [2]) усї инші сусїди Литовцїв стрітили з явною несимпатією та навіть ворожнечою. Для офіцїяльної Росії була се пруська інтрига, для Нїмцїв скритий панславізм. Поляки назвали його ватажків Литвоманами та закидували сьому рухови русофільство й протипольський сепаратизм. [3])

»Auszr-a« мала величезне значінє для розвитку литовського відродженя. В нїй сконденсована була думка національної самобутности литовського народу, а таким чином дана основа до дальшої кристалїзації литовської аморфної маси в національну осібність.

Нащадок її — друга литовська часопись — »Varpas« (Дзвін, 1889) мав вже виразний поступово-демократичний характер, що природно не могло подобатись литовському клєрикальному духовенству, яке було тай й є впливовим чинником в литовському відродженю. Се було приводом до розпаду литовської інтелїґенції на два табори. Органом консервативно-клєрикального напряму став »Apżwalga« (Огляд, 1894) замість якого з 1894 почала виходити »Tėvynės Sagas« (Страж батьківщини). Так почала ся полїтично-ідеольогічна діференціяція литовського громадянства. Економічні причини та

---

[1]) Булат: l. c., 436—437.

[2]) На париській конференції (в червни 1915 р.) поневолених народів „представники Лотишів з Остзейського краю домагали ся для свого народу автономії разом з Литовцями“ (Див статю „Eine Konferenz der unterdrückten Nationalitäten in Paris“ в „Ukrainische Nachrichten“, 1915, ч. 52).

[3]) Стало ся так головно через те, що в сьому рухови виразно виявив ся протипольський настрій, який згодом все більше зростав, так що надав всьому литовському рухови сильний протипольський характер.

моменти, про що вже була мова вище, причинили ся до витворення сучасної суспільної його фізіономії.

З Прусії дістають ся гасла національного відродженя через Сувальщину тайно в російську Литву, де пробудженє литовського народу доконуєть ся в часах передреволюційних підземним шляхом, де з народної маси народжуєть ся молода народна литовська інтелїґенція.

Тимчасом і пруський уряд, який давнїйше сам робив заходи для пробудженя своїх Литовців, починає ворожо ставити ся до національно-культурної праці російських »литвоманів«. Він адмінїстративно висилає їх з Прусії, певно не без інтервенції Петербургу. Таким робом частина національно відродної праці переносить ся аж до Америки, куди виемігрував оден з найвизначнїйших дїячів литовських Др. Szliupas.

В Америцї сильно розвиваєть ся видавнича та журналїстична дїяльність. Протягом остатнього десятилїтя минувшого столїтя видано там понад 1000 литовських публїкацій, здебільшого призначених для російської Литви. [1])

Від 1904 р. у звязку зі знесенєм заборони литовської азбуки в Росії — литовський рух вступає в нову фазу леґального істнуваня та розвитку (леґального натурально тільки релятивно та о стільки, о скільки в царській імперії взагалї є можливим леґальне національне житє недержавних поневолених народів). Заходами та заслугою молодої Литви (Jaunoji Lietuva), себто молодо- литовського вище розглянутого закордонного руху, були вже дані усї головні преміси для сієї нової фази; випрацьовано лїтературну литовську мову та загально литовський правопис, витворено значне письменство, дано початки національній просвітній дїяльности, словом — в головних рисах переведено вже процес національної індивідуалїзації народу.

В Росії литовський рух проявив ся головно в двох формах: просвітно-орґанїзаційній та полїтично-громадянській дїяльности. З числа перших головнїйшими є отсї: просвітна Спілка Żiburys (Сьвітило), клєрикального напряму (у сувалкскій ґубернії) основує початкові школи, народні читальнї, бібліотеки, видає часопись Szaltinis (Жерело). В ковенській ґубернії істнує анальоґічне Товариство „Saulé“ (Сонце). В поступовім напрямі веде людово-просвітну дїяльність Товариство „Szviesa“ (Світ), яке має понад 18 філїй, поширює поступові книжки та часописи, має скільки театральних гуртків. Відтак є »Товариство поширення литовських бібліотечок«, численні кредитові та кооперативні Спілки, співацькі гуртки „Daina“, видавничі Товариства, книгарнї, два жіночі товариства і нарешті

---

[1]) Цїкаво звернути увагу на зріст видавничої дїяльности в литовській мові. Про литовські друки в XVI - XVIII столїтю була мова вище. До 1871 року видано загалом 223 литовських друків. На прикінцї XIX столїтя в Америцї понад 1000, в Прусії (головно російськими Литовцями) — 435. В Росії після революції в перших трох роках — 1208.

»Литовське наукове Товариство« у Вильні [1]), яке керує працею та дослїдами в области литовської археольогії, історії, етнографії, фолькльору, мови та письменства. При ньому істнує невеликий литовський музей та бібліотека. Орґаном його є періодична публїкація „Lietuvia Fauta“ (Литовський нарід). [2])

Литовський національний театр та взагалї власне мистецтво є поки що in statu nascendi, натомість литовська преса вельми поширена та розвинена. Правда, більшість орґанів ще й досї виходить за кордоном. В 1910 роцї видавалось загалом 46 литовських часописей та журналів. З них лише 14 у Росийській Литві, 2 в Ризї, 8 в Прусії, 2 у Шотляндії, та 20 в Америцї. Опріч сього виходило 2 інформаційні журнали про Литву: у Вильнї в польській мові „Litwa“ та в Тильзитї по нїмецьки „Allgemeine litauische Rundschau“.

Взагалї в після революційннх часах литовський рух переживає період »орґанїчної працї«, в якій культурний елємент знову переважає над полїтичним, котрий був домінуючим підчас революції. Як вже зазначено, з полїтичного боку житє литовського народу вже на передоднї революції було значно здіфіренціоване. Визначались вже зародки всїх пізнїйших полїтичних ґруп та партій, з поміж котрих в подіях 1905 року головна роля припала радикально-лївим, особливо »Литовському селянському Союзови.«

Спільним для всїх литовських партій є постулят автономії Литви. Всї-вони висловлюють ся за децентралїзацію та федералїзм. Литовські демократи мріють про »вільну самостійну Литву«, а соціяльні демократи про »литовську демократичну республику, з соймом у Вільнї, зполучену з сусїдними країнами на федеративних засадах«. Взагалї треба зазначити, що в інтерпретації форм автономії — литовські-полїтичні партії еволюціонували від націоналїзму до територіялїзму. [3])

Свої полїтично автономічні бажаня заманїфестували Литовцї на великому Соймови або конґресї, який відбув ся в падолистї 1905 р. у Вильнї. Се був безперечно кульмінаційний пункт в полїтичнім життю російської Литви. Було на ньому понад 2000 делеґатів, з яких понад 1000 від селян та робітництва. Головне слово мали в ньому радикальні та демократичні елєменти. В ньому взяли участь не лише представники Литви, але й від литовських кольонїй та гости з пруської Литви. На сьому вселитовському конґресї постановлено між иншим: домагати ся скликаня власного національного Сойму у Вильнї на основі чотирьох членної виборчої формули, відтак

---

[1]) В Тильзитї істнує вже з 1879 року спеціяльне наукове Товариство для досліджуваня литовського народу, основане Бецембеґером. Бассановичем та иньшими дослїдниками Литви. Є се „Litauisch-literarische Gesellschaft“. Воно видає свій орґан „Mitteilungen,“ має цїкавий музей литовської старовини. Видало кілька збірок литовських народних пісень і взагалї має великі заслуги для литвольогії.

[2]) Булат: l. c., 431.; L. Wasilewski: l. c., kap. VII

[3]) Булат: l. c., 441.

автономії для Литви. Сей постулят сформуловано таким способом: »Автономна Литва має складати ся з дотеперішної етноґрафічної Литви та тих сусїдних районів, котрі до неї ґравитують задля господарських, культурних, національних чи яких инших причин та населенє котрих висловить свою волю на се через плебісціт.« [1])

Далї конґрес обговорив способи переведеня автономії та технїчний бік внутрішної управи Литви. Взагалї він був виразом полїтично національної проґрами — максімум литовськбго народу. В першій і другій Думі Литовцї мали по 7 послів. В третій — 4. Партійно вони належать до прогресивно радикального табору. В національних справах вони виступали солїдарно, підкреслюючи завсїгди постулят автономії свого народу та краю. Остатними часами Литовцї почали зближувати ся з Лотишами.

Про майбутну українсько-білорусько-литовську полїтичну унїю була вже мова в попереднім роздїлї. Бачимо отже, що в національно-автономних рухах південно та північно-західної Росії жевріє думка федерації поневолених народів. А як ми побачимо далї, федеративна спілка народів-»инородцїв«, які заселюють, мовляв, передпокій Европи та віддїлюють її від справжньої Московщини, ставатиме тим реальнїйшим полїтичним постулятом, чим могутнїйшим будуть національні рухи, та чим безоглядиїйшим буде протиинородський царський централїзм та абсолютизм.

---

[1]) L. Wasilewski, l. c., 213.

VIII. Лотиші та лотишська справа.

Зпоміж національних справ російської держави до найбільше скристалїзованих і сформулованих як що до форми, так і що до змісту безперечно належить справа лотишська, яка поруч з питанєм естонським творить основу полїтично-соціяльних відносин в т. зв. Остзейському, або після офіціяльної термінольогії Прибалтійському краю. [1])

Лотиші належать до т. зв. балтійської групи арійських народів, до якої з живучих народів належать ще Литовці, а з вимерших Ятвяги та Пруси. Лотиші та Литовці се одна з найстарших автохтонних людностей Европи, які вже на кілька століть до христіянської ери заселювали здебільшого ту саму територію (над Нїманом та Двиною), решту якої утримали ще й доси. Значну бо частину їх первісної території згодом забрала славянська та нїмецька кольонїзація, так що врешті лишило ся з неї лише ядро, вклинене поміж славянською, германською та фінською територіяльною областю.

Тепер етнографічна Лотва покриває майже всю курляндську губернїю (лотишської людности 74·3%) та пвденну частину лїфляндської (43·4%). Відтак переходить до вітебської губернії (17·6%), граница лотишсько-білоруська; се колишні Інфлянти польські або Летголїя, заселена Лотишами — католиками, Летголами (Lethigallen), національно мало освідомленими та які значно спольонїзовані), ковенської (2·1%), псковської (1%) та петербурської (0·5%). Поза сею етнографічною областю

---

[1]) Eckart — Die baltischen Provinzen Russlands. Липськ, 1869.

A. Bielenstein — Die Grenzen des lettischen Volksstammes. Петербург, 1892.

Е. Вальтер, статї: Латыши, Латышскій языкъ, Латышская литература в Энциклоп. Словарѣ, т. XVII.

Петерсонъ — Латыши (в збірнику „Формы нац. движенія").

L. Wasilewski — Litwa i Białoruś, Краків, 1911.

Розе-Лиготнисъ — Латыши и ихъ литература (див. Латышскій литературный Альманахъ, Петербург, 1913.

C. Serżan — Litwa na tle rewolucyi 1905—6 (див. часопись „Przedswit", Краків, 1911, ч. 3--5).

O. Hoetzsch — Russland, розд. XII, 2.

Лотишсько-литовське число „Annales de Nationalités, 1914, ч. 5—6.

Von einem Balten — Die deutsch-lettischen Beziehungen in den baltischen Provinzen. Leipzig, 1915.

F. Zinis — Die sozialökonomischen und nationalen Verhältnisse in den „deutschen" Ortseeprovinzen (Die Neue Zeit, 1915, ч. 24).

Лотиші еміґранти живуть в царстві польськім, кубанській области, Уфимській ґубернії, Західнім Сибіру та Америці. Всіх Лотишів після перепису з р. 1897 нараховано біля $1^1/_2$ мілїона (1.435.593) себто 1·5 % всеї людности Росії [1]) з чого понад 1 мілїон (1,070.295) припадає на дві згадані ґубернії остзейського краю, де лотишська людність творить 45 % всього населеня, та які можна уважати за ядро етноґрафічної Лотви.

Що до релїґії більшість лотишів, понад $^2/_3$, лютерани. Згадані Летголи в Витебській ґубернії католики. Частина остзейських Лотишів (біля 140.000) в 40 роках минувшого століття перейшла на православє. Стало ся се під впливом ефемерного лотишського русофільства та симпатії з російськими славянофілами, про що мова буде ще дальше.

Сумна та траґічна була історія лотишського народу, якому не вдало ся витворити самостійної полїтичної орґанїзації та власної держави. »Вся історія Прибалтійського краю — написав оден з лотишських сучасних публїцистів, — се мартиролоґ без перерви, се без-кінцева хронїка про економічне поневоленє та полїтичну безправність мас, се оповіданє про часті, періодично вибухаючі хлопські бунти та слїдуючі за ними »карательні експедиції«, се історія страждань лотишського та естонського народу та баронського утиску«.

Нїмецькі хрестоносцї та меченосцї були першими панами лотишського народу. За христіянство та початки культури, які вони принесли до остзейського краю, тубольча тамошня людність заплатила дуже дорого: власною свободою та можливістю самобутнього розвитку. Аж до другої половини XVI століття тревало нїмецьке орденсько-епископське ярмо над Лотишами. Відтак воно дістати ся під пановане Польщі, а потім (XVII ст.) Швеції. Перше принесло лотишському народови незначне поліпшенє його долї, але друге було справдї коротеньким його »золотим віком«. Шведський уряд бо рішучо виступив проти поневоленя лотишського люду в нїмецькій панщинї. Він обмежив її сваволю, не зважаючи на стихійний протест нїмецьких панів, які не хотїли нї за що допустити до знесеня тїлесної кари різками хлопів, мотивуючи се своє становище тим, що »не слїд хлопам давати до рук вогонь, бо свобода се страшна та все руйнуюча річ....« [2])

Але кара різками була знесена. Аґрарні відносини уреґульовані більше менше на користь поневоленого народу. Подбано також про його освіту. З протестантизмом поширювалось і шкільництво. З шведського періоду датують ся початки лотишського письменства, що відтак мало вплив на його національне відродженє.. Але сей »золотий вік« тревав дуже коротко. Почали ся війни з Росією, які страшенно спустошили країну та зруйнували населенє. З початком XVIII ст. Лотиші

---

1) Загальне фактичне число Лотишів буде коло 2 мілїонів Е. Вальтер, l. c., ст. 372.

2) C. Serżan, l. c., 107.

опинили ся під владою царської імперії, що означувало з початку зворот до старого режіму панщини та насильства, а згодом подвійне ярмо баронського та царського утиску. Вже Петро Великий відновив та подекуди збільшив навіть привілєї нїмецького дворянства що до хлопів (кари різками, засланє на Сибір »за грубоє обращеніє«); заборонив переслїдувати панів за битє хлопа. Урядам заборонив приймати від хлопів скарги на панів. А коли хлопи почали втїканєм ратувати ся від сеї нової неволї, велїв їх карати відрізуванєм вух та носів, а також тавруванєм на чолї розпаленим зелїзом (1719). [1]) Коли правно було таке положенє хлопа, можна собі уявити, яка була його фактична доля. Цариця Катерина, ся коронована фільософка та вольтеріянка ще гірше закувала хлопа в панську неволю. В 1765 році барони прилюдно признали хлопів невольниками в розуміню римського терміну servi. В сих часах лотишський та естонський нарід гуртом продавав ся як живий товар. Були навіть селянські крамарі, які торгували »людським мясом.« Меркель, автор відомої, свого часу голосної книжки — „Die Letten“, яка в перше познайомила Европу з страшною долею сього народу, пише в нїй, що в 1795 році особисто бачив цїлі отари сього »живого товару«, як його гнали на продаж. [2])

Реформами з середини XVIII ст. уряд остаточно загварантував права дворянства на землю та скинув більшість податків на хлопів. Витворило ся положенє не до знесеня. Хлопи збунтували ся. В 1784 р. дійшло до озброєного повстаня хлопів, яке було »усмирене» відомим російським способом. Тодї саме Меркель написав свою згадану книжку про Лотишів, яка мала свого часу величезне моральне значінє, в перше освітлюючи дантівське пекло лотишського люду.

Хлопські бунти повторювали ся відтак кілька разів на початку XIX ст. В 1817—1819 в остзейському краю скасовано панщину, але так, що хлопи опинили ся без землї. Отсим аґрарна справа знову незвичайно загострюєть ся. В 40 р. доходить до нових хлопських розрухів. Лише після кримської війни російський уря переводить деякі реформи для полїпшеня долї селянського люду. Ми трохи подрібнїйше розглянули тут історію долї остзейського селянства тому, що вона безпосередньо звязана з аґрарною справою, яка не лише була, але й лишила ся вісю внутрішних відносин в остзейському краю як про се свідчать революційні події з 1905 року — т. зв. »лотишська революція«.

В Остзейському краю й національні відносини уложили ся саме на соціяльно-економічному ґрунтї аґрарних відносин. Тому отже до викладу про національні справи в ньому треба було дати насамперед загальний огляд селянського питаня.

---

[1]) Диви про се в Engelmann — Leibeigenschaft in Russland та Cooper — Die Geschichte der Rute in allen Ländern. Dresden 1903.

[2]) Хлопа продавали за 30—40 карбованців, жінку за 10 карбованців, дїтей по 4 карбованцї. Диви C. Serżan, idem, 110.

Остзейські відносини незвичайно яскраво представляють ся в світлї порівнуючої національної та соціяльно-економічної статистики. Після перепису з року 1897 в Остзейському краю було всього населеня 2,386.115. З того: Лотишів 1,070295 (44·74 %); Естонців 884·553 (37·08 %); Нїмців 165.627 (6·94 %); Росіян 128.789 (5·39 %); Жидів 62.686 (2·65 %); решта Поляки (1·51 %), Литовці (0·97 %) та инші національности (0·61%). $^5/_6$ нїмецької людности є міська, а лише $^1/_6$ (35.944) — живе по селах. Соціяльно $^1/_7$ Нїмців дворяне, балтійські барони — аґрарії, які утримують февдальний режім та верховодять в остзейському краю. Статистика хлїборобського населеня обох лотишських губернїй остзейського краю така: [1])

	всього населеня	хлїборобського населеня	Селян власників	Дворян власників	Безземельного пролетаріяту
Лїфляндія:	1,299.365	918.584	181.783	800	650.000
Курляндія:	674.034	518.273	106.567	648	377.000
Разом : . .	1,973.399	1,436.757	288.340	1.448	1,127.000

Земельна статистика для обох згаданих губернїй така: в Лїфляндії (1897) — »мизної« [2]) себто поміщицької землї 1,735.134, т. зв. квотної землї, якою також користують ся пани — 267.912 д. Мужицької 1,331.194 д., а до того 353.835 д. скарбової землї для селян. Панська земля належить 800 панам. В Курляндії (1897 р.) панської землї — 979.705 д., мужицької — 898.249, скарбової — 525.318 д. Панська належить 643 власникам.

З наведених двох таблиць бачимо, що більша частина землї, біля $2^1/_2$ міл. дес. належить 1.500 панам, а менша — 2 міл. дес. — 1,500.000 мужикам. Але з числа сих, — лише $^1/_5$ земельно-власники, а $^4/_5$ творить хлїборобський безземельний пролєтаріят. $^2/_3$ селян працює на землї, але не має її.

Отся статистика дає ключ до зрозуміня т. зв. »лотишської революції« з 1905 р., виказуючи її соціяльно-аґрарний, а не національно політичний характер, який приписують їй нїмецькі дослїдники. З сього приводу каже Петерсон: »Необхідно констатувати, що у визвольному руху 1905 р. нема характеристичних національних моментів; не було лотишської революції, був селянський рух; не було річи про »лотишську республику«, тим менше про якихсь »360« (!) лотишських республик«, а були лише — в такомуж числї волостей аґрарні розрухи, при чому виставлялось домаганє демократичного самоуряду волостей. Щоби залякати російську бюрократію та громадянство, барони прозвали автономні волости »республиками.« [3])

---

[1]) Петерсонъ, l. c. 453.
[2]) Миза — назва дворянської садиби на Лотві.
[3]) Idem, ст. 464.

Розглянемо тепер в загальних рисах історію лотишського національного відродженя. Початки його звязані, як се вже зазначено, з повстанєм лотишського друку та письменства підчас реформації в XVI ст. Першим лотишським друком був т. зв. „Enchiridion“ (Настольна книга), видана у 1586. Але звичайно історія лотишського письменства починаєть ся 1530 роком, коли виданий був лотишський переклад декальоґу (десяти заповідей). В сьомуж періоді зладив G. Manzelius лотишську азбуку на нїмецький зразок. Лотиші-католики, себто Летгольці вживають польсько-латинської азбуки, яка була застосована Elger'ом так само в XVI ст.

Важнїйшим нїж перша католицька доба в розвитку лотишського письменства є друга т. зв. біблейська (1670—1750), коли (в 1685—1689) виданий був клясичний переклад на лотишську мову Біблії, зроблений пасторoм Glück'ом після інїціятиви лїфляндського суперінтендента I. Fischer'a. Слїдуючий третий період в лотишському письменстві (1750—1820) названий штендерівським після G. F. Stender'a (1714—1796), батька новочасної лотишської лїтератури, який перший внїс до неї світський елємент (народні оповіданя, калєндарі) та має заслугу для теоретичного опрацьованя лотишської мови (видав лотишську граматику та словар). В сїй-же добі повстала лотишська періодична преса: »Лотишський Щорічник« (з 1797 р.), який зрештою не утримав ся.

Але лише після скасованя панщини починаєть ся органїчний розвиток лотишського письменства та національного відродженя, в якому період від 1820 до 1860 рр. можна назвати добою утворюваня лотишського народу, фазою його національно-культурної індивідуалїзації.

Наведемо головнїйші моменти та події з сеї епохи. В 1822 повстає перша справжня лотишська часопись: „Laaweeschu awises“. В 1824 р. в Мітаві основуєть ся лїтературне »Товариство приятелїв Лотишів» (Latweeschu draugu beedriba), органом якого був „Magazin“ та яке має величезне значінє для наукового дослїду (фільольоґічного, етнофольклористичного та історичного) не лише Лотишів, але взагалї народів балто-литовської ґрупи.

Після скасованя панщини почала ся просвітна праця серед лотишського народу, головно заходом пастора I. C. Walter'a (1794—1857). В 1856 р. виходить перша світська лотишська часопись „Mahjas Weesis“ (Приятель дому). Взагалї-ж сей окрес відзначаєть ся здебільшого лотишофільством з сильною ідолятрією перед нїмецькою культурою та з перевагою пасторського елєменту.

В 60 роках в лотишському рухові настае радикальна зміна. На аренї лотишського народно-громадянського житя виступають Молодолотиші з Chr. Woldemar'ом (1825-1892) на чолї, які надають лотишському рухови виразний прогресивно-лїберальний характер з відтїнком демократизму, яскраво-визначений націо-

нальний тон,з очевидною протинїмецькою (іпротибаронською) тенденцією, й які навіть на якийсь час симпатизують з російським »славянофільством« (Самарйн'ом), покликуючи ся на буцїм-то славянське| походженє Лотишів та вірячи в захист з боку Росії перед Нїмцями, котрі дуже ворожо зустріли зріст національного лотишського руху та відродженя. [1])

Молодолотиші мають велике значінє для національно-культурного, лїтературного та економічного розвитку лотишського народу. Центром народної дїяльности в сьому періодї було рижське »Лотишське Товариство« (1868) — національна науково-просвітна орґанїзація. Орґаном — часопись „Baltias Wehstnesis“ (Балтійський Вістник) від 1868 року. Перша молодолотишська часопись „Peterburgas Awises“ проістнувала лише три роки (від 1862—1865).

Фактичними каменярами руху стали численні культурно-економічні Товариства та з'їзди вчителїв, хлїборобів, а особливо »всенародні співацькі свята«, перше з яких відбуло ся в 1873 р. В сьомуж періодї докінчуєть ся процес витворюваня самостійного лотишського письменства, в якому вже представлені всї форми та роди лїтературної творчости та переложені головні твори світових письменників.

Наслїдком економічних змін в остзейському краю — повстання та розвитку новочасної індустрії, капіталїзму, аґрарних реформ — на прикінци 80. років та 90. настає зміна в суспільному укладї, а відтак і в полїтичній ідеольоґії лотишського народу. Він вже не є лише „araja tauta“, себто »нарід хлїборобів«. Він вже має своїх »сїрих баронів«, себ-то дрібних селянських власників, молоду промислову та торговельну буржуазію, а передовсїм численний аґрарний та індустріяльний пролєтаріят.

Старолотишство вмирало природною смертю, виконавши свого часу свою підготовчу працю. Національна ізольованість та ідилїчна всенародність молодолотишів вже не вистарчала. Нові европейські гасла загально людського поступу та демократизму, міжнародної солїдарности та співробітництва внесені були піонєрами нового, сучасного вже періоду лотишського національного житя. Орґаном сеї нової течії був „Deenas Lapa“ (Tagblatt, від 1886 року), а одним з головних її провідників був визначний лотишський письменник европейського значіня, перекладчик Ґетого, Шіллєра, Пушкіна Rajnis Pleekschan. Ся передреволюційна фаза є добою розцвіту

---

[1]) Отсї симпатії до Росії датують ся ще з 30 та 40 рр. минулого столїття, коли богато лотишських селян, опинившись після знесеня панщини без землї, почало втїкати в „теплу країну“ (себто Росію) та масово покидати „Нїмецьку віру“ й принимати православну (тодї саме перейшло на православє біля 140.000 лотишських мужиків), бо російський уряд обіцяв їм за се дати хлїб та волю. Незабаром Лотиші взагалї переконали ся, що з боку Росії вони марно надїються на полїпшене своеї долї, що царизм так само вороже ставитиметь ся до їх руху, як барони. (Петерсон, l. c., 457).

лотишської літератури, преси, спілкового, орґанїзаційного жи-тя, просвітної дїяльности та господарської самопомочи.

В 90 роках народжуєть ся лотишський соціялїстично-революційний робітничий рух, який на початку сього століття партійно сформував ся та якому припала провідна роля підчас революційних подій 1905 року. Революція була траґічно-сумною подією в житю лотишського народу. Періодом страш-ного руйнованя житя та майна після засади »око за око, зуб са зуб.«

Страшенні отсї кріваві розрухи завинив та випророкував здебільшого царський уряд. Події бо склали ся так. В »днї свобод« на початку падолиста 1905 року відбули ся лотишські зїзди, на яких обговорено справу національної автономії й ор-ґанїзації праць до скликаня краєвого сойму в Ризї. Переведено нові громадські вибори та в громадах via facti заведено адмі-нїстративне самоурядованє. Уряд на се провокаційно реаґував заведенєм воєнного стану в Остзейському краю. Два тижнї приготовляв він армію для »карних експедицій«.

Се саме був час, коли завдячуючи загальному самоурядо-ваню на Лотві »панував зразковий лад, якого не знала ся країна від століття. Але уряд мусїв зупинити »анархію«, зни-щити в зародку гарну лотишську самоуправу«. [1]) Царизм сам отже роздмухав полумя революції, викликав страшенну пожежу стихійного соціяльного протесту. [2])

На передодні революції полїтичне житє Лотишів взагалї було значно здиференціоване. Початок конституційної ери в Росії застав у Лотишів біля 10 полїтичних партій та на-прямів, з яких дві були консервативні, чотири лїберально-ре-формові та поступово-демократичні, решта радикально-рево-люційні та соціялїстичні. В першій Думі Лотиші, так само як Естонцї мали двох представників.

При незвичайно тяжких умовинах та перешкодах мусїв розвивати ся лотишський народний рух. З одного боку воро-жнеча та утиск нїмецьких баронів, з другого винародовлюючий царизм [3]) гамували його поступ.

---

[1]) Serżant, l. c., 242.

[2]) Підчас революції селяне спалили 140 баронських палаців та 46 пасторських домів. Російський уряд при помочи баронів зробив за се лотишському народови таку криваву лазню, якої культурний світ давно вже не бачив. Для „усмиреня“ Лотишів вислано 40.000 регулярної армії, т. зв. „карну експедицію“, яка лише судово покарала на смерть 3.000 людей та спалила 300 селянських ферм, а взагалї зробила шкоди на 2 мілїони карбованцїв. А скільки вбито та покалїчено без суду та як були катовані полїтичні вязнї у рижському т. зв. „музею“, де вживало ся середньовічних тортур — сього нїхто нїколи не дорахуєть ся. Дещо лише про се можна довідати ся зі страшних малюнків російського пу-блїциста В, Владимирова, який в своїх нарисах про „карні експе-дициї“ та „кару смерти“ в сучасній Росії — присвятив чимало уваги „усмиреню“ лотишської революції.

[3]) Кокетоване російських славянофілів та уряду з тубольчою людністю Остзейського краю тревало дуже недовго. Русифікація сеї провінції в 80 роках, первісно скерована проти балтійських Нїмців, від-

Одначе могутність його інтенсивности та житєвої енерґії поборола всї перешкоди. Він після страшенного революційного погрому на ново розцвів та змогутнїв, як се добре видко з слїдуючих статистичних дат: В 1912 роцї було загалом 1874 всїляких просвітних, господарських та громадянських лотишських товариств і спілок. В сьому числї — 272 хлїборобських, 210 кредитових, 369 асекураційних, 78 кооперативних, 42 наукових й художних, 78 освітових, 124 співацьких, 22 синдикати підприємцїв, 46 робітничих професіональних союзів та артілїв, 53 біблїотек, 25 абстинентських гуртків то що. В сьому часї виходило 40 лотишських часописей та журналів, яких друкуєть ся разом понад 120.000 примірників та з яких 7 було щоденників, а 4 тижневники. Просвітні орґанїзації мали біля 15.000 членів та 125.000 рублїв буджету. В післяреволюційному часї було зорґанїзоване лотишське початкове та середне шкільництво, народні унїверситети, курси для дорослих, популярні виклади і т. п. Російський уряд безоглядно гальмує всю сю просвітно-народну дїяльність Лотишів, як і подібні заходи иньших російських »інородцїв«. Але зрештою без великого успіху. Остатні два роки богато лотишських просвітних товариств зачинено; сильно переслїдуєть ся також лотишська преса. [1])

Лотишська національна справа — хиба найпростїйша зі всїх національних проблєм в Росії — написав проф. Погодін у цитованій його статї. [2]) Се до значної міри слушна увага. Правда, се не значить, що для полагодженя лотишського пиня вистарчить дати Лотишам початкові школи з рідною мовою та одну катедру практичного богословія в дорпатському унїверзитетї. Се значить, що їм треба насамперед признати повну національно-культурну автономію у власній батьківщинї, а поруч з тим і національно-полїтичну рівноправність, яка

так найсильнїйше відбила ся на культурно національному житю Лотишів та Естонцїв. Аж до 1906 року лотишська та естонська мова не була допущена до навчаня навіть в початкових урядових школах; після революції вони були „via facti“ заведені; але в 1912 роцї знову заборонені. Так само уряд не хоче допустити в зросійщеному дорпатському унїверзитетї до заложеня лотишської та естонської катедри практичного богословія. Лише власною просвітною самостійністю Лотиші та Естонцї майже зовсїм вигубили безграмотність серед свого люду, так що з сього боку вони належать до найкультурнїйших европейських народів взагалї. Серед Лотишів в 1897 р. було лише біля 5 % неграмотних.

[1]) Тут була мова лише про остзейських Лотишів-лютеран. Витебські Лотиші-католики (Летголи), значно спольщені, живуть своїм самостійним житєм, яке з національного боку набуло виразнїйшого характеру лише в 1905—1906 рр, коли в Петербурзї основано летгольську видавничу спілку та появило ся кілька часописей („Gaïsma“ - Світло, поступова, „Auseklis“ - Досвіт - клерикальний; відтак „Zemkopis“ - Хлїбороб; в 1908 роцї повстали поступова „Austruna“ - Зірниця, та ксьондзівська „Drywa“ - Нива.) Взагалї летгольський рух поки що вельми кволий. (L. Wasilewski, l. c., Роздїл X.).

[2]) l. c., 717.

відповідає фактичному їх значіню в остзейському краю. Сказане відносить ся так само й до Естонців, які репрезентують в прибалтійській провінції майже таку силу як Лотиші. Се значить дальше, що мусить бути абсолютно обмежена в сьому краю як полїтична геґемонїя царизму, так і віджившого вже свій вік нїмецького февдалїзму. Бо часи, коли остзейський край був після одного дотепного афоризму — »раєм для баронів, небом для духовенства, та пеклом для тубольців« — безапеляційно належать до минувшини. Конкретно отже є необхідним нїмецько-лотишсько-естонський **modus vivendi**. А й се вже не є неможливість, бо й балтійське нїмецьке суспільство соціяльно не є вже чимсь однородним. Навпаки, балтійсько-нїмецька буржуазія переконуєть ся вже, що баронський февдалїзм шкодить її клясовим інтересам, що їй догіднїйше порозумітись з лотишською та естонською молодими буржуазіями. Саме в часах революції в балто-нїмецькій буржуазії зявили ся такі угодові тенденції, журналїстичним виразом яких були „Das freie Wort“ (1906) а відтак „Rigaische Neueste Nachrichten.“

IX. Відродженє естонського народу. [1]

Естонці належать саме до так зв. неісторичних народів, котрі своїм новочасним розвитком та культурним поступом яскраво виказали абсолютну неузасадненість quasi-наукових теорій про те, що народи, які на початку свого істнованя не витворили самостійної державно-політичної орґанізації, та які аж до найновійшого часу були соціяльно та політично поневолені — нїколи вже не витворять своєрідної індивідуальности та не матимуть тому позитивного культурного значіня й будучности.

Але Естонці не лише »неісторичний нарід«, він навіть і не арійський, який на думку деяких політико-антропольоґів має виключний монополь на самобутній культурний розвиток. Естонці так само як Фини та Мадяри належать до так званої угро-финської ґрупи народів, а саме що до мови — до західньо финської або остзеефинської її галузї. [2]

Се значить, що поміж угро-финськими народами вони найбільше споріднені з Фінами, особливо своєю мовою. Естонці (Wiroloiset) [3] з Лотишами творять автохтонне населенє (остзейського) прибалійського краю. Нинї заселюють вони головно естляндську ґубернїю (91 %), північну частину Лїфляндської (39·8%), відтак пограничні частини петербурської (3 %, границя фінсько-естонська) та псковської (2·2 %, граница росийсько-

---

[1]) Поза наведеною в попереднім роздїлї лїтературою що до історії та соціяльно-економічних відносин в остзейському краю, треба ще додати отсї праці спеціяльно про Естонців:

I. F. Wiedemann — Aus dem inneren und äusseren Leben der Esten. 1876.

P. Hunfalyys — Reise in den Ostseeprovinzen Russlands. Leipzig, 1874.

Матеріалы для исторіи недавняго прошлаго Прибалтійской окраины — 1885—1894 (Изъ архива князя Шаховского). I — III. Петербургъ, 1909—10. Пророблений про се видане реферат A. von Hedenström'a — Zur baltischen Geschichte des XIX Jahrhunderts (Zeitschrift für osteuropäische Geschichte. 1912, II).

A. von Engelhardt — Die deutschen Ostseeprovinzen Russlands. Ihre politische und wirtschaftliche Entwicklung. München, 1916.

P. Rohrbach — Russland und Wir. Stuttgard, 1915.

[2]) Prof. Dr. I. Szinnyei: Finnisch-Ugrische Sprachwissenschaft. Leipzig, 1910, ст. 14—15.

[3]) Самі себе називають Естонці „Tallo poeg“, що значить — „сини землї“.

естонська). Границя лотишсько-естонська проходить через Ліфляндську губернію. Колись Естонці заселювали весь прибалтійський край, як се видко з географічної номенклятури ліфляндської та курляндської губернії (кінцівки k ü l l по естонськи село та j e r n - озеро). В історичних часах вони були відперті Славянами та Лотишами в теперішню область, яка нині має простір понад 40.000 кільом. квадр. Після перепису з року 1897 налічено загалом Естонців понад 1 мілїон (1,002.738). Поза батьківщиною Естонці кольонїсти живуть ще на Кавказї, в середній Азії, Сибіру, Польщі та Америці. Естонцям не вдало ся витворити самостійної політично державної орґанїзації. На переломі XII та XIII століття підбили їх нїмецькі Хрестоносці, які не лише завели серед Естонців христіянство, але їх цїлком поневолили; се пановане влучно назвали Естонці та Лотиші »балтійсько-монгольським ярмом«. Естонці відчувають його на своїй шкірі ще й досї, бо нїмецькі барони нїяк не можуть погодитись з думкою, що їх пановаю настав уже кінець, що вони мусять уступити своє місце молодим народам: Естонцям та Лотишам.

Нїмецький орденсько-епископський період тревав майже чотири століття (1198—1561). Відтак Естонці були під Польщею (1561—1621); потім слїдував дуже короткий, але для Естонців власне найяснїйший період ш в е д с ь к о г о п а н о в а н я (1621—1710). Шведи дбали про освіту народу й не виступали агресивно проти тубольчого населеня. Протестантизм, ународнюючи церковне письменство, причинив ся до першого лїтературного виробленя естонської людової мови і таким чином дав фундамент для пізнїйшого естонського письменства взагалї та поруч з тим і для національного відродженя Естонців, яке зрештою припадає на XIX століте.

Після великої т. зв. північної війни, яку Петро Великий вів проти Швеції, остзейський край був прилучений до Росії (1710). Таким побитом Естонці дістали нового пана — царизм. А що старий, нїмецький февдалїзм, був фактичним паном над ними за весь сей час, то від XVIII століття вони опинили ся поміж нїмецьким молотом та царським ковадлом, себто мусїли боронити своїх національно культурних та особливо економічно-соціяльних прав на два фронти. В сїй вельми нерівній боротьбі вони очевидячки побіджують, крок за кроком добуваючи рівноправність в своїй власній батьківщинї.

Історія естонського національного відродженя безпосередно звязана з історією мови та письменства. Так само як і Фіни, вони мають дуже богату та цїкаву устну лїтературу, народну поезію, народні пісні, »які заразом є їх неписаною історією,— історією їх жорстокого поневоленя та безпросвітної долї.«

Схематично розріжняють отсї головні періоди в історії естонської лїтератури. К а т о л и ц ь к и й (XIII—XVI), памятки якого природно мають виключно церковно-релїґійний характер. П р о т е с т а н т с ь к и й (XVII до XVIII), з яким звязаний процес

витвореня естонської лїтературної мови, клясичним зразком чого є естонький переклад Біблії — (1739).

В сьому періодї зароджуєть ся й естонська світська лїтература не лише наукова (фільольогічні та граматикальні працї про естонську мову), але й sui generis белєтристична; дидактичні оповіданя для люду. В сьомуж періодї виступив на лїтературну арену перший Естонець: Г. Казу (H. Käsu), автор »Жалібної пісні« на знищенє Дорпату підчас північної війни.

З початком XIX столїтя настає період новочасної естонської лїтератури. Після шести століть »Балтійсько-монгольського ярма« починає відроджувати ся естонський приспаний люд. Перший його етап має природно романтично-естофильський характер. Його вогнищем є журнал „Beiträge zur genauer Kenntnis der estonischen Sprache“, виданий есто-фіном I. Rosenpläntеr'ом (1782—1846). Під впливом Гердера (його „Stimmen der Völker“) починають збирати естонські »руни« заслугою O. Masing'a (1763—1832); людова естонська мова виробляєть ся в лїтературну. Він-же закладає першу естонську селянську часопись „Marahwa naddalaleht“, яка зрештою утрималась дуже не довго. E. Ahrens (1803—1863) витворює для естонської мови сучасний правопис та угрунтовує її з граматикального боку. В сьому часї появляють ся перші естонські белєтристи K. I. Peterson та P. Manteufel.

Ся перша фаза естонського відродженя має ще натурально сильно екзотичний характер. Бракує їй народної основи, бо естонський нарід стогнав ще в кайданах панщини. В 1817-1819 роцї уряд скасовує кріпацтво; визволяє естонське та лотишське селянство, але переводить сю реформу так, що барони стали аґрарними маґнатами, а селяни позбавлені були своєї рілї. »Сини землї«, „Tallo poeg“ лишили ся без землї! Ся реформа в історії остзейського краю висунула на перший плян новий чинник: справу аґрарну, з приводу якої ся країна була свідком страшенних »хлопських бунтів« та памятної ще всїм лотишської революції в 1905 роцї, сього стихійного вибуху людового протесту проти соціяльної неволї та кривди!

Хлопські-ж бунти з другої четверти XIX столїття зупинили на час розвиток єсто-фільського руху. Осередком новійшої його фази стає Дорпат, де в 1839 роцї заложено „Gelehrte estnische Gesellschaft“ з метою досліджувати історію естонського народу й розвивати його мову й лїтературу.

Для сього періоду епохальною подїєю є виданє естонського народного епосу „Kalewi poeg“, який був зібраний та виданий заслугою F. R. Fehlmann'a й F. B. Kreutzwald'a та опублїкований в 1856—61 р.

„Kalewi poeg“ се естонський pendant славетної фінської „Kalewaly“. Велике дїло E. Lönnrota було саме імпульсом для Fehlman'a в справі впорядкованя естонського епосу.

З сього моменту починаючи, естонський рух набуває народнього характеру, перестає бути лише естофільським. На арену боротьби виступають апостоли відродженя, які реально та позитивно трактують національну естонську справу. Час симпатиків минає. А найважнїйше є те, що й естонський нарід, якого невольниче положенє було подекуди улїпшене урядовими земельними реформами з 50 та 60 років, виступає врештї як конкретний чинник в громадянсько-національнім житю. Згодом він стане домінуючим чинником в національнім відродженю Естонців. Сей новий окрес починаєть ся великим ювилейним співацькім святом в Дорпатї (1869), на якому прилюдно у перше співають національну естонську пісню »Варта на Ембаху« в стилю »Естляндія над усе«, що добре манїфестує сильну національну ноту в тогочаснім настрою Естонців.

Рівночасно майже в естонській лїтературі виступає сильний талант-поетка Koidula (дочка відомого естонського народного дїяча Jannsen'a) авторка знаменитої національно-лїричної збірки — „Emajöe Ööpik“ (Ембахський Соловій).

З дїячів сього періоду естонського відроджена треба згадати двох головних ватажків: I. Hurt'a (1839 — 1906) та C. B. Jacobson'a (1841 — 1882).

Перший, консервативнїйший, репрезентує так сказати би старо-естонський напрям (так звану пасторську партію), другий — радикально-демократичний революційно прокладає шлях молодо-естонському рухови. Заслугою першого підчас дорпатських свят (в 1869 р.) дана була інїціятива до заложеня естонського лїтературного Товариства (Esti Kirjameeste Selts) та заложено вищу Александровську Школу на гроші, зложені всїм естонським людом. Навіть жебраки жертвували свою »лепту« на неї. Се отже свого рода естонський pendant до історії збудованя чеського національного театру після засади — Нарід Собі.

Якобсон в своїй дїяльности підносить соціяльно-економічний момент, чим від разу завойовує симпатію маси.

Дуже цїкавим та характеристичним причинком до національної полїтики царизму є відносини офіціяльної Росії до естонського народного руху. Маємо про се документальні свідоцтва в листованю остзейського колишнього ґенерал-ґубернатора князя С. В. Шаховського. В 1887 році на початку свого урядованя писав він теперішньому Обер-прокуророви Синоду Саблєрови: »Не будьмо слїпі. Цїле балтійське питанє можна розвязати лише одним способом — через перехід сїльського населеня до православної церкви. Не забуваймо, що Росія й православіє се синонїми. Національність блїдне або зникає в православю. Нашою головною задачею тут є зєднати що до віри Естів і Лотишів з Росією, пізнати, що не лише їх матеріяльний, але й духовий добробут залежить від цїлковитого злитя з великою православною родиною.«

Він кокетує з естонським національним рухом, особливо з радикальним його (русофильським) напрямом, бо є переконаний, що він не матиме нїякої майбутности. Читач бачить одже повну анальогію з »фінофільською« полїтикою гр. Берґа в відносинах до фінського народного руху, на що ми звернули увагу в нарисї про финляндську справу.

Ось як дивить ся князь Шаховський на справу естонського національного відродженя.

На його думку нема »жадної підстави бояти ся, що може витворити ся самостійний естонський нарід. Сього не буде й не може бути. Для сього нема жадних основ у минувшинї Естів. Вони не мають жадної історії, жадної лїтератури; вони навіть мусять уживати нїмецького альфабету, щоби писати свої думки в матїрній мові. Всї історичні спомини звязані з нїмецьким батогом, який так довго перешкоджав їм і ще й тепер перешкоджає цїлковито злити ся з Росією, як се зробили Зиряне, Мордва, Чуваші, Череміси й инші споріднені з ними инородцї.« [1])

Незабаром князь Шаховський переконав ся, що вельми помилив ся в своїй діяґнозї що до сили та значіня естонського народного руху. В сьому-бо зявила ся сильна національно-демократична течія, яка швидко добула переваги як над недавним русофільським напрямом, так і над давнїйшим прихильним до Нїмцїв напрямом. На чолї його стояв рішучий радикал та антиклєрикал A. Grenzstein, »естонський Стамбулов.« Орґаном сього нового напряму був »Olewik«, незвичайно популярна часопись.

Шаховський зрозумів свій промах та нараз змінив тактику що до естонського руху. Знищити, зупинити його за кожду цїну — є новим його завданєм. Він вже боїть ся не сепаратизму балтійських Нїмцїв, але естонського гасла »Estland für die Esten.«

Але було вже за пізно. Рух захопив всю естонську стихію: набув такої інтенсивности та розмаху, що царизм вже не зміг зупинити його розвиток, як і марно намагали ся барони утримати його під своєю курателею.

Естонський нарід, не зважаючи на урядову реакцію, яка в 80 роках досягла в остзейському краю найбільшої сили, переживав саме період своєї остаточної національної кристалїзації, добу могутної культурно національної та полїтично-економічної орґанїзації. Осередків національної конденсації було два: Ревель та Дорпат. В обох сих місцях Естонцї мають більшість: в Дорпатї (68·63 %), в Ревелю (62·72 %). В Дорпатї є згадане естонське лїтературне товариство, в Ревелї богатий естонський національний музей. В обох містах є естонські національні театри. Численна преса: в 1903 р. 14 часописей, з яких декотрі мають понад 10.000 передплатників. Цїкавим до-

---

[1]) A. von Hedenström, l. c., 241.

казом високої культури естонського народу є факт, що від 1913 р. почали виходити часописи й по селах (а саме 3), естонське бо громадянське житє є вже так здиференціоване, що численна (понад 30 органів) естонська преса не могла присвячувати вистарчаючої уваги спеціяльним справам та інтересам культурно-громадського житя в естонських селах; тому рішено видавати місцеві сільські часописи. Закладають ся численні просвітні орґанїзації та товариства: читальні, бібліотеки, клюби, співацькі та ґімнастичні гуртки, видавничі спілки (річна продукція книжок понад 250). Улаштовують ся практичні курси для селян, орґанїзують ся кооперативи, кредитові спілки, асекураційні товариства, пожарні спілки та ріжні технїчно-практичні спілки. Словом, дає ся власному людови культуру у всїх можливих способах та формах. Дає ся йому сурогат власної школи, бо царський уряд до 1906 року не допускав естонську мову навіть до початкових шкіл. А в 1912 заборонив знову навчанє нею та доси не хоче оснувати естонського богословського факультету при дорпатським унїверситетї.

Однак не вдає ть ся царизмови зґасити світло молодої естонської культури, яка день за днем зростає і могутнїє. Її заслугою безграмотність в року на рік щезає в естонськім народї: в 1897 р. неграмотних поміж Естонцями було лише 4·3 %.

Правда, в атмосфері остзейських відносин, борючись на два фронти, естонський рух не міг розвинутись в простій лїнії в гору. Були передишки, павзи. Часові зворотні реакції. Наприклад з початком 70 лїт, або на переломі революції, яка ґураґаном пронеслась через естонську країну та нарід, богато загубила людей та культурних цїнностей. Але енерґія народу є якби не вмираюча. Саме підчас реакції 70 років він (дослівно весь нарід) на заклик свого старого ватажка Hurt'a зібрав силу вимираючих памяток естонської старої устної лїтератури. Зібрано разом понад 200.000 чисел старих пісень, саг, байок, пословиць, загадок та иньших зразків народнього устного письменства. І після революції естонський нарід швидко спамятав ся. Старий його провідник I. Tönisson на сторінках найстаршого часопису »Postimes« виступив з закликом до нового житя, до вратованя того, що лишилось та що в хуртовинї революції не загинуло. Нове відродженє почалось відновленєм старого лїтературного Товариства (1907). В письменстві оживленєм тих течій та прямувань, які згуртували ся ще в 1905 р. біля »Noor Eesti« (себто Нової Естляндії) та в яких відбились думки та змаганя сучасного европейського письменства. Взагалї естонська лїтература вже перейшла стан внутрішної національної ізоляції, не є вже лише письменством тільки »задля домашного ужитку«. Саме останними часами вона вступила у фазу індивідуального самовизначеня на тлї світових лїтератур.

Так само і в соціяльно-економічному та полїтичному оглядї естонський нарід є вже цїлком скристалїзована та ви-

кінчена осібність. А в сьому огляді він що до типу вельми нагадує лотишський нарід.

Полїтично справа естонська не може бути полагоджена ізольовано та цїлком самостійно. Причиною сього є територіяльне положенє естонської країни. Вона орґанїчна частина остзейського краю. Можна її отже полагодити лише в звязку з иньшими національними справами сеї провінції, а насамперед натурально з лотишською. З сього боку остзейський край нагадує трохи Білорусь. Федерація та рівноправність народів на ґрунтї повної полїтичної автономії краю, так реально представляєть ся санація національннх відносин та справ у сїй провінції. [1])

З адмінїстративного боку дотеперішний подїл остзейського краю не має вже рації бутя. Природнїйшим було би роздїлити його на дві части: лотишську та естонську, себто скасувати лїфляндську ґубернїю та її північну часть злучити з естонською, а південну з Курляндською ґубернїєю.

---

[1]) Пор. сказане в попередньому роздїлї про полагодженє лотишського питаня.

X. Вірмени та вірменська справа. [1])

Справа вірменська значно відріжняєть ся від більшости иньших національних справ Росії як з національного боку, так і з боку полїтичного. Вірмени бо не якась »неісторична нація.« Навпаки се оден з найстарших народів з давною самобутною та своєрідною культурою, який свій полїтично-культурний »золотий вік« пережив ранійше, ніж сучасна Европа почала свою власну історію. З полїтичного боку вірменське питанє не є лише справою внутрішної полїтики царської держави. Воно має виразно міжнародний характер, й від Сан-Стефанського та Берлїнського трактату є в евіденції европейської дипльоматії. Правда, дипльоматичний протекторат Европи відносить ся лише до турецької частини Вірменії, але вірменська справа з національного боку є так орґанїчно суцїльною, що механїчний подїл її поміж трема державами (Росією, Туреччиною та Персією) з національного становища має лише формальне значінє.

Доля вірменського народу [2]) може бути гарною ілюстрацією того, як історія народу залежить від ґеоґрафії країни, котру він заселює. Своїм положенєм поміж Малою Азією та

---

[1]) Про вірменську справу істнує величезна наукова та полїтична лїтература майже на всїх европейських мовах. Ми подаємо тут лише новійші праці, головно про положенє Вірменів у Росії.

R. Berberow — Die Armenier (в збірнику „Russen über Russland.“)

С. Тиграніанъ-Кастелянскій — Армяне (в збірнику „Формы нац. движенія“).

В. Теръ-Аракеліанъ, А. Аристакеріанъ — Нѣсколько словъ объ армянской литературѣ (в збірнику „Кавказскій литературный сборникъ“, Петерб. 1913).

М. Ковалевскій — Армянскій вопросъ (у „Вѣстнику Европы, 1913, ч. 12).

О, Hoetzsch — Russland, розд. XII, 3.

Статї про Вірменію й Вірменів у „Новомъ Энциклопедическом Словарѣ.“

A. Grabowsky — Die armenische Frage (в „Zeitschrift der Politik,“ 1914, т. VII).

Dr. B. Ischanian — Nationaler Bestand, berufsmässige Gruppierung und soziale Gliederung der kaukasischen Völker, Berlin 1914.

[2]) Вірмени (по вірменськи Haikh) нарід аріо-европейської ґрупи, якого походженє досї точно науково не було дослїджене. Він є результатом змішаня аріо-европейської основи зі значними тубольчими етничними східними елєментами. Тому й мова його з лїнґвістичного боку є вельми скомплїкований орґанїзм, якого докладна аналїза ще не зробле-

Каспійським морєм була Вірменія, »переходовою країною« на великому шляху народів з Азії та Европи. В VI столїтю перед Христом появляють ся Вірмени вперше на історичній аренї. Протягом слїдуючих чотирох столїть вони національно кристалїзують ся та полїтично зєднують ся. Від II столїтя перед Христом аж до V після Христа вони переживають період державно-полїтичної самостійности. Завдячуючи свому географічному положеню поміж сильними державами Сходу та Европи (головно Персії та Византії), Вірменія не могла довго утримати своєї самостійности. А то тим більше, що починаючи з VII столїття вона стала ареною інвазії ісламських народів. Араби, Сельджуки, Турки, Монголи, Туркмени послїдовно роблять ся панами Вірменії та вірменського народу. Найфатальнїйшою що до наслїдків була інвазія монгольських орд Сельджуків (в другій половині XI столїття). Від сього часу починаєть ся занепад державно-полїтичної самостійности вірменського народу, який ще в X столїттю витворив досить сильну власну державу за династії Багратидів. Відтак вірменський нарід лише частинно та поза батьківщиною витворив ще оден раз свій державний осередок. А саме так зване Киликійське царство (XI—XIV), якого заложенє та істнованє звязане з династією Рубинидів.

Лише після зломаня полїтичної могучости Туреччини та Персії (на прикінци XVII.), в ярмі яких найдовше пробув вірменський нарід, почало ся новочасне його відродженє не лише національно-культурне, але й полїтичне.

Як вже було сказано, вірменський нарід має свою стародавну самобутну культуру, витворену в перших столїтях нашої ери. На початку IV столїття (301) Вірмени приняли Христіянство. Через сто років (404) винайдено вірменську азбуку заходом Мезропа Мештоца, та таким чином даний був початок вірменському письменству, яке в перших часах було під сильним впливом грецьким та сирійсько-перським. Вже в V столїтю були переложені на вірменську мову святі книги. Взагалї початково вірменське письменство мало здебільшого перекладний та релїґійний характер. V та VI столїтє були його »золотим віком«. Але й відтак, не зважаючи на траґіку полїтично-національної долї вірменського народу, розвиток його культури та особливо писменства не був зовсїм зупинений.

Вірмене бо й стративши державно-полїтичну самостійність, з національного боку лишили ся суцїльним орґанїзмом. Осередком, який сполучив тай сполучує Вірмен, без огляду на державну їх приналежність та місце побуту — є вірменьско-гре-

---

на фільольоґією. Вона має лише аріо-европейську основу та богато своерідних елементів, які відокремлюють її в самостійну ґрупу в семї індо-европейських мов, а саме поміж аріо-іранською та славо-литовською ґрупами. Сучасна лїтературна ново-вірменська мова, т. зв. „ашхарабар“ відріжняєть ся від старої церковно-вірменської мови т. зв. „грабар“, на якій розвивала ся первісна вірменська лїтература та культура. „Ашхарабар“ є народною мовою, „грабар“ була лише книжною. Нарід її не розумів.

горіянська церков. Історія зробила з неї головну національну інституцію вірменського народу, в якій світський елємент переважив над релїґійним, яка стала осередком вірменської національної культури, лїтератури та мови, ширителькою народної освіти, та взагалї »цїнним символом суцїльности, внутрішної самостійности та певної зовнїшної самобутности народу.« Такого національного значіня вірменська автокефальна церков набула в серединї XV. ст., коли резиденція католикоса (себто голови вірменської церкви) перенесена була в Ечміядзїн.

Історично-полїтична доля вірменського народу, яка надала їх церкви значінє головного національного чинника, взагалї вплинула сильно на витворенє новочасної соціяльної структури Вірмен. Татарське пановапє позбавило вірменський нарід власного февдального елємепту. Натомість в звязку з ним розвинуло ся вірменське міщанство, яке відтак було досить дїяльним чинником в справі відродженя вірменського народу, та взагалї було доступнїйше новочасним демократичним та лїберальним думкам і гаслам. Завдяки національній ролї церкви, вірменське духовенство силою річей стало демократичнїйшим, та коли так можна сказати, більше світським; не відокремило ся отже в ізольовану касту, ворожу всьому не церковно-релїґійному. Натурально, головну масу вірменського народу представляє хлїборобський люд, який ще на початку XIX ст. творив понад 90 % всеї вірменської людности.

Вірмени (та Грузини) були двома невеличкими христіянськими островами на величезнім океанї азійського іслямy. Се натурально мало своє значінє в історії вірменського народу. З одного боку христіянство витворило контакт поміж Европою та Вірменами, а з другого боку було причиною того, що під панованєм іслямських держав вірменську людність зведено на щабель т. зв. »раї«, себто на безправну поневолену масу, яка відчувала на собі не лише тягар соціяльно-полїтичного утиску, але й спеціяльного релїґійного переслїдуваня.

Природно отже, що Вірмени шукали захисту в христіянській Европі й що вони особливо скермували свої надії до Росії, яка в XVIII. значно до них приблизила ся, так що захист з її боку здавав ся Вірменам реально найможливійшим. Перші зносини Вірменів з Росією датують ся вже від XVII. ст. Вони набувають полїтичного характеру підчас царюваня Петра Великого, в якого Вірмени шукали захисту, але без фактичного результату. За часів Катерини II. (Кучук-Кайнарджійським миром 1774 р.) христіянський схід дістав ся під протекторат Росії.

Але се не мало нїякого значіня для Вірменів. Доперва Александер I. поставив справу вище зазначеного протекторату цїлком реально. Рескриптом з р. 1808 він заявив, що »христіанскія области, прибѣгающія под Мою защиту, не могуть быть отлучены отъ оной.« Після російсько-перської війни (1826-28 р.) частина перської Вірменії була прилучена до Росії (Туркмен-

ська умова з р. 1828). Треба зазначити, що Вірмени відограли велику ролю в здобутю Росією Кавказу. Вони значно улекшили се завданє особливо своєю активною участю в російсько-турецьких війнах. Російсько-турецька війна (1877—1878 р.) скінчила ся для Вірмен безрезультатно. Турецька Вірменїя не була прилучена до Росії. 16 статя Сан-Стефанської умови наказувала Портї перевести реформи що до Вірмен та захистити їх перед нападами Курдів та Черкесів. Берлїнський конґрес лише повторив вище наведене рішенє Сан-Стефанської умови та установив формальну контролю над майбутними реформами Туреччини що до Вірмен (61. статя берлїнського трактату). Фактично се зовсїм не змінило положеня вірменської людности в Туреччинї, де противірменські погроми (особливо в 1895—96 р. р.) були на дневному порядку та де переслїдуванє Вірмен набуло нелюдсько варварських форм. [1])

Протягом XIX ст. (1828—1778) був отже витворений сучастий полїтичний status quo в вірменській справі. В результатї сього Вірменія та вірменський нарід були роздїлені поміж трема державами. А саме так, що найбільша західня її частина (майже половина усеї Вірменїї: 187.910 кільометрів квадратових з 1,941.000 усього населеня) лишила ся при Туреччинї, а дві менші, майже однакові частини припали — Росії (північно-східна Вірменїя; простір 93.940 кільометрів квадратових з 1,258.000 населення) та Персії (південно-східна 99.560 кільометрів квадратових, а всеї людности понад 1 мілїон). Загалом отже вся Вірменія займає простір 381.410 кільометрів квадратових та має всього населеня 4,200.000, з якого лише половина є Вірмен, біля $^1/_4$ — напівдиких Курдів, котрі страшенно спустошують вірменські села та утискають вірменську людність, а решта Татари. Всїх Вірмен приближно буде $2^1/_2$ мілїони. А саме понад 1 мілїон (1,173.096) в Росії, майже стільки у Туреччинї (1,144.000) та лише 100.000 в Персії. [2])

---

[1]) Про положенє турецьких Вірмен можна поінформуватись з відомої паризької періодичної публїкації з остатних років „La situation des Arméniens en Tirquie“, відтак в збірнику „Pour l'Arménie“ (Париж 1904). Природно справа ся добре зясована і в вірменському письменстві. Згадаю лише клясичний роман Абовяна „Рани Арменії,“ який відограв величезну ролю в історії лїтературно національного відродженя Вірмен, а з новочвсної лїтератури — плястичні та сумно трагічні побутові оповіданя — малюнки А. Агароняна з житя турецьких Вірмен. Загальний огляд сеї справи дає вище цитована статя російського соціольоґа та економіста М. Ковалевського: „Армянскій вопросъ.“

[2]) В Росії в етноґрафічній Вірменїї (на Кавказї) живе 1,118.094; в европейській Росії та королївстві польскім — 49.511, в середній Азії 4.862, в Сибіру — 629. В Туреччинї — в самій Вірменїї — біля 400.000 в азійській Туреччинї поза Вірменїею — біля 500.000, в европейській Туреччинї — біля 245.000 (з чого в Константинополи — 150.000). Відтак істнують досить великі вірменські кольонїї в Европі: в Австро-Угорщинї — 20.000, Румунїї — 10.000, менші — в Італії (Венеція), Франції та иньших державах; поза Европою: в Індії — 5.000, в Африці — 5.000. Пор. статю Арменія в „Новомъ Энц. Словарѣ,“ т. III, ст. 598.

Російська Вірменія з етнографічного боку уявляє з себе область менше суцільну та одноманітну, ніж сусідні національні райони: грузинський (на північному заході) та татарський (на південний схід). Не легко визначити границі етнографічної Вірменії в Росії. Ядро її творить ериванська губернія, з 55 % вірменського населеня та де живе майже половина усіх кавказьких Вірмен. Навкруги її концентрують ся доповнюючі шматки вірменської области, а саме — західня та південна частина Єлисаветпольської губернії (70 % вірменського населеня), південно-західні повіти тифліської губернії (35—70 %) та східні повіти карської области (25—35 %). В етнографічній Вірменії живе біля 70 % усіх російських Вірмен. В ній мають вони пересічну максимальну більшість 55 %. Вище була вже мова про соціяльну структуру вірменського народу. Вірмени ще й доси головно хліборобська нація (75—85 %) та майже зовсім не дворянська (0·6 %). Поза духовенством у Вірмен найсильнійше представлений міщанський елємент (біля 15 %), торговці та ремісники. Тому в Закавказю Вірмени творять значний процент міської людности (й поза своєю областю): в тифліській губернії (33 %), в карській области (44 %), в ериванській губернії — (59 %).

Після свого соціяльного укладу Вірмени найдемократичнійша нація на Кавказї, що природно відбило ся на характері та формі новочасного вірменського національного руху.

Історичною еволюцією у Вірменів витворилась сильна національна самосвідомість. В часах найбільшого політичного занепаду та поневоленя Вірмени ніколи не загубили почутя своєї національної самобутности. Вірменська нація — пише оден з вірменських політиків остатних років — витворилась перед богатьома віками. Національно-самобутна мова, національна суцільність в звязку з незабутними споминами про стародавну Вірменію, про старобутню суцільну культуру та політичне житє, розвивають в сьому народї сильне почутє національної суцільности, й під впливом нових умовин житя та нових ідейних чинників національна думка серед Вірменів не лише не слабне, але набуває ширшого та яснійшого характеру... Національне питанє є центром вірменського громадянського житя не лише в Туреччинї, але і в Росії протягом XIX столїтя. Навкруги нього згрупували ся всї иньші інтереси. Доля національної боротьби, її успіх та злиднї, пляни й перспективи давали напрям та забарвленє всїм иньшим бокам громадянського життя Вірменів.[1])

Відродженє вірменського народу почалось відновленєм вірменської літератури та культури у XVIII ст. Початок його є в звязку з дїяльностю т. зв. »мхітаристів«[2]), заходом яких

[1]) С. Тиграніан-Кастелянскій, l. c., 506.

[2]) Від імени Мхітара Себатського, вірменського монаха, який в 1717 році на острові Lazarro біля Венеції оснував монастир св. Лазаря, котрий став першим осередком вірменського літературно-культурного відродженя.

зібрано богато старих вірменських рукописів та лїтературних памяток, та ще більше видано перекладних і самостійних наукових праць, головно присвячених справі вірменського народу (історії, археольогії, етнольогії, географії, мові, письменству). На початку XIX ст. (1811) другим осередком лїтературної дїяльности »Мхітаристів« стає Відень. »Мхітаристи« вживали в своїх писанях старо-вірменської мови (г р а б а р а), не зрозумілої широкому загалови Вірменів. Тому їх дїяльність лише посередно причинилась до новочасного відродженя вірменського народу. Поруч з відновленєм вірменської лїтератури повстає й новочасна вірменська преса, так само поза батьківщиною. Перша вірменська часопись »А з д а р а р« (Вістник) почала виходити в Мадрасї (Індія) в 1794 р. На її зразок »Мхітаристи« почали видавати вірменську газету (в 1812 р.) в Константинополи. Першою справжньою вірменською часописю була »А р ш а л у й с А р а р а т я н« (Зоря Арарата), яку в 1740 роцї основано в Смирнї та яка була поширена не лише серед турецьких, але й перських і російських Вірменів.

»Мхітаризм« був свого рода вступом вірменського національного відродженя. Не лише своєю мовою, але духом і напрямом був се рух далекий від народної маси. В ньому мало перевагу духовенство та міщанство. Тому він мав клєрикальне та аристократичне забарвленє. Його розумінє нації було ще вузько-клясове: воно не поширювало ся ще на всю народну масу, на „misera plebs“. Ідеольогічно він був консерватавним. В лїтературі покланяв ся псевдо-клясицизмови. Він занадто переціннював самобутність старої вірменської культури, а тому свідомо нехтував нові ідейні течії та гасла. В ньому було богато захопленя для минулости та небогато зрозуміня для нового житя.

Природно отже, що проти нього мусїла повстати реакція в вірменському громадянстві, а саме в формі молодого загальнонаціонального руху, який повстав та розвинув ся головно серед російських Вірменів, хоча відтак він набув всевірменський характер. Новий сей рух датуєть ся з першої четвертини XIX столїтя. Він почав ся від секулярізації вірменських церковно-парохіяльних шкіл та зреформованя їх на европейський зразок. Другим та найголовнїйшим його знаком є витворенє нової народної лїтературної вірменської мови, т. зв. »а ш х а р а б а р у.« Заслугу сю має батько нововірменської лїтератури та оден з піонєрів новочасного відродженя вірменського народу А б о в я н, автор славного роману »Рани Арменії«, який богато причинив ся до пробудженя національної самосвідомости серед широкого вірменського загалу. Вихованець дорпатського унївeрзитету, як і деякі иньші перші національні »будителї« вірменського народу, А б о в я н був пропаґатором в своїй батьківщинї нїмецької тогочасної ідеольогії, думок і гасел »Молодої Ґерманії« та національно-романтичного гердеризму. Абовян незабаром мав дїяльних співробітників для своєї національно відроджуючої працї.

В Москві, яка після заложеня Лазаревського Інститута східних мов стала новим осередком вірменської культурно-літературної діяльности, вірменський публіцист та визначний національний діяч С. Назарян оснував прогресивно-демократичну та цілком новочасну часопись »Північне Сяйво« (1858—1864), яка добула »ашхарабарови« права горожанства, а ідеольогічно поставила молодий вірменський рух на ґрунт новочасного европейського світогляду. Відновлена вірменська література почала швидко та успішно розвивати ся на всій лінії, усуваючи рештки консервативного »мхітаризму«. Появилась плєяда нових талановитих письменників: поет публіцист М. Налбадян, який знайомив вірменський загал з ідеольогією Герцена та Бакуніна, лїричний національний поет С. Шах-Азіс, автор поеми »Туга Леона« в байронівському дусї, який вживав свого літературного таланту для національної справи після засади: »будинок зістарив ся, треба його відновити«, поет-свободоборець Патканян, автор популярних національно-патріотичних пісень; оригінальний прозаїк та письменник — громадянин Раффі, невтомимий апостол національного відродженя вірменського народу; Перч Прошян — романтик та романїст-етноґраф, а головно енергічний громадянський дїяч, який має великі заслуги для вірменського жіночого шкільництва.

В другій літературній ґенерації Вірмени мають вже такі самобутні талановиті сили, як Мурацан Ширванзаде та Агоропеян, яких твори могли би бути окрасою не одної европейської літератури.

Поруч школи, літератури та преси, важним чинником в справі відродженя Вірмен був природно власний театр, який основано в 60 роках, відтак численні просвітно-народні орґанїзації, які були головними жерелами поширюваня національної свідомости серед люду.

Варто звернути увагу на оден момент в національному відродженю Вірмен: на ріжноманїтність культурно-ідеольогічних впливів в ньому. Подібно як первісна стара вірменська культура витворювала ся під ріжнородними впливами східних культур (з перевагою сирійсько-перських) та супрематом (на початку христіянської ери для Вірмен) — грецької культури, так новочасна вірменська культура витворювала ся під значним нїмецьким впливом (через Дорпат), [1]) французьким, під впливом якого йшов культурний роцвиток турецьких Вірменів та врештї з 60 років під російським впливом, який найбільше

---

[1]) Так само Нїмці, котрі взагалї серіозно цїкавлять ся передною Азією („Deutsches Vorderasienkomitee“), дуже богато присвячують уваги вірменській справі. Найбільшу заслугу має Dr. I. Lepsius заходами котрого повстала „Deutsch-Armenische Gesellschaft“ та спеціяльний нїмецький журнал для вірменської справи „Mesrop“. Взагалї у Нїмців зроблено чимало та ґрунтовно. як се видко з програми згаданого нїмецько-вірменського товариства (порів. A. Grabowsky: l. c., 715, в статї якого нїмецько-вірменські зносини досить подрібно розглянено). Нїмці не нехтують природно й полїтичний бік вірменського пита-

відбив ся в соціяльно-полїтичній сферi, надаючи вірменському рухови в Росії виразно поступовий та демократичний характер з радикально-революційним забарвленєм. Поміж 30 та 60 роками вірменський рух виразно окреслив ся що до свого національно-ідеольоґічного змісту, головними елєментами якого є: »гуманїзм, світський дух, боротьба проти схолястики, реалїзм, консеквентний демократизм, глибокі народницькі симпатії та боєвий темперамент.« [1])

»Гасла вірменського самоупевненя та самобутности мали для нього значінє лише яко протиставленє себе та свого народу затхлій азіятщинї; сплетали ся одже цупко з невтримною ґравітацією до европейської культури.« [2])

Звернемо тепер нашу увагу на полїтику царського уряду в вірменській справі. Вірмени як відомо добровільно йшли в російське підданство, щоби визволитись з нелюдсько-жорсткого турецько-перського ярма.

Росія-ж цїкавилась вірменською справою о стільки, о скільки се входило в її пляни добути Кавказ та відповідало її протитурецькому становищу в східному питаню, врештї — о скільки се було їй потрібним для азіятської полїтики. Перший період кавказької полїтики Росії був для Вірмен досить прихильний. Для того, щоби ослабити силу татарсько-грузинського февдалїзму в новодобутих країнах, Росія дебютує на Кавказї »демократичним« курсом, який найдогіднїйшим був саме для Вірмен, бо соціяльно були Вірмени найдемократичнїйшим кавказьким народом. Вже в 1818 роцї були значно обмежені панщизняні права кавказького татарського дворянства. В 30 роках працьовано над знесенєм панщини взагалї, а в 1841 р. переведено аґрарну реформу, якою дрібно февдальні татарські елєменти (а г а л а р и та б е к и) були позбавлені землї, а селяни визволені з їх ярма. Але сей урядовий »демократизм« трівав не довго. Вже 1846 року було скасовано попередню реформу з 1841 року, а татарським ханам, бекам та агаларам привернено забрані землї та привілеї. Кавказька офіціяльна полїтика набирає поволи »аристократичного« характеру. З боку уряду починаєть ся фаворизація грузинських князїв-панів та взагалї дворянського елєменту на Кавказї. Вірмени поки що були полишені своїй долї. Правительство не робило спеціяльних перешкод їх національно-відродним заходам. Лише в 70 роках, коли вірменський рух змогутнїв та здемократизував ся, царський уряд отверто виступив проти нього. Почало ся з замаху на вірменську школу, яка була головним жерелом народньої

ня, полагодженє котрого уявляють собі в дусї національної автономії Арменії під суверенитетом Туреччини та контролею Европи. В сьому напрямі вони вплинули на Туреччину при робленю остатньої турецько-російської умови в вірменській справі в лютому 1914 р. Цїкаво, що концесії, котрі мали бути зроблені Вірменам, перевисшували ті, яких бажала Росія. (Див. A. G r a b o w s k y, i d e m., 710).

[1]). С. Т и г р а н і я н: l. c, 505.

[2]) I d e m, 508.

освіти серед Вірменів. Царський уряд починає обмежувати їх автономію, втручуватись до вірменської просвітної дїяльности взагалї. В 1897 р. приватне вірменське шкільництво було взагалї скасоване.

Відносини Вірменів до Росії заострюють ся після берлїнського конґресу, який цїлком знївечив її пляни що до турецької Вірменії. Але й Туреччина почувалась вельми ображеною ухвалами сього конґресу що до турецьких Вірменів.

Наслїдком сього спровола повстала свого роду entente cordiale поміж султаном та царем в вірменській справі. Протекторка християнської Вірменії не лише що спокійно дивила ся на противірменські погроми в Туреччинї, але помогала турецькому урядови виловлювати вірменських революціонерів та сама арештувала своїх Вірменів, які працювали для визволеня своїх турецьких братів. [1]) Туркофільство Росії в вірменській справі яскраво виявило ся підчас відомих масакр турецьких Вірменів в 1895—96 рр. Тодї царський уряд заборонив збиранє грошей серед кавказьких Вірмен на жертви сих погромів, а російський мінїстер заграничних справ виступив проти проєктованої анґлїйським урядом дипльоматичної інтервенції в сій справі в Константинополи.

Отверто та щиро сформулував в 1896 роцї становище царського уряду в вірменській справі оден важний російський чиновник в розмові з одеським анґлїйським кореспондентом: »Одно дѣло желать овладѣть Арменіею, но. совсѣмъ иное дѣло посадить себѣ нашею Армянъ. Судя по тому, какъ дѣла шли в Арменіи въ послѣднеє время и какъ они продолжаютъ ити, мы надѣемся унаслѣдовать Арменію безъ Армянъ.«

Відомий російській напів-офіціоз »Новоє Время« в 1895 роцї умістив статю про турецьку Вірменїю, в якій висловив думку, що евентуальна автономія сеї провінції на зразок тодїшної Болгарії »втянула бы Россію въ большія затрудненія тѣмъ соблазномъ, какой оно внесло бы въ среду армянъ на Кавказѣ.«

»Росія не хоче мати під боком другу Болгарію — казав російський мінїстер заграничних справ Лобанов-Ростовський — турецько-вірменське питанє є власне внутрішною російською справою» — пояснив він свою першу думку. [2]) »Нам потрібна є Арменія, але без Вірмен« — сформулував він врештї без викрутів офіціяльну програму Росії що до вірменської справи. [3])

В звязку з урядовою противірменською реакцією в вірменському руху в Росії починає сильнїйше визначувати ся полїтичний момент, а відтак революційний. Національно-революційні вірменські організації первісно розвинулись природно

---

[1]) Berberow: l. c., 651.
[2]) B. Berberow: l. c., 650.
[3]) A. Pilar: l. c., 265.

серед турецьких Вірменів. Дїяльність їх була скермована проти турецького ярма. Росія здавала ся їм майже »країною свободи«, куди турецькі Вірмени масово тїкали, бажаючи визволитись від дикунських Курдів.

Реакція 70 та 80 років відкрила очи вірменським національним дїячам, показала, що царизм так само є ворогом їх національної справи, як і турецький режім. Вірмени починають отже орґанїзуватись полїтично-революційно й на російському ґрунтї. Перший суспільно-полїтичний вірменський гурток зґрупував ся в 1872 роцї біля часописи »Мшак« (Робітник). Ватажком »мшаканства« — з полїтичного боку демократичного та радикального — був визначний вірменський публїцист Г. Арцруні. Незабаром визначили ся поміж російськими Вірменами дві полїтичні течії: одна з соціял-демократичними симпатіями, згуртована біля часописи »Хнчак« (Дзвін, від 1887 р.), друґа — з яскраво підкресленим національним федералїзмом та революціонїзмом, орґаном якої була женевська часопись »Дрошак« (Прапор, від 1891). Інакше є вона відома під назвою »Дашнакцутюн«. Згодом вона набула переваги над першою; стала селянсько-революційною партією, з кінця 90 років сильно терористичною. Підчас останнього замаху царизму на автономію вірменської церкви та взагалї противірменського походу (1903) — вона була головною орґанїзаторкою акції. Так само підчас революції вона відограла велику ролю на Кавказї. [1])

Характер та форми полїтичного руху серед російських Вірменів обусловлені власне офіціяльною полїтикою царського уряду супроти них. Реакція 80 та 90 років зруйнувала не лише вірменське власне шкільництво, але й важнїйші національно-просвітні та культурні орґанїзації взагалї. Одначе російському урядови не було сього досить. Він рішив знищити у щерть все вірменське національно-своєрідне та самобутнє. В 1903 роцї Плєве зробив замах на автономію вірменської церкви, якої майно царський уряд рішив вивластити. Се був зовсїм протизаконний крок, бо автономія та незайманість вірменської церкви офіціяльно були признані царським урядом (в 1836) та її майно належало не лише російським, але всїм Вірменам взагалї: одже також турецьким і перським. Зрозуміло отже, що весь вірменський нарід, як оден чоловік підняв ся проти сього нечуваного насильства царизму, що його старий католикос Митрич, прозваний народом »хайриком«, себто добрим батьком, рішучо та геройськи боронив автономію вірменської церкви, останнього захисту вірменської національної самобутности. Але всї його правні та леґальні кроки

---

[1]) В 1912 роцї російський уряд інсценував проти неї масовий процес (150 оскаржених) при чому вжито проти „дашнакцаканів“ підроблених доказів та матеріялів, що виявилось ще до засуду, так що 94 оскаржених було увільнено. Дашнакцакани мали своїх представників у Думі: в другій 3, в третій 1.

були марні, цар не схотїв навіть слухати його голосу, а Плєве наказав негайно та силоміцю перевести нову »реформу« вірменської церкви. [1])

Майно її отже формально зрабовано. В Ечміядзинї головну церковну касу розбито молотками. В Сухумі церковні двері порубано сокирами. Майже по всїх вірменських містах дійшло до озброєного бою поміж Вірменами та царськими насильниками. Було богато вбитих, маса ранених та ще більше заарештованих, які відтак були суворо покарані. [2])

В падолистї 1903 року автономію вірменської церкви взагалї скасовано. [3]) Манджурський погром та забитє Плеве зупинили на час противірменський похід царського уряду.

Поза зовнїшним конфлїктом з урядом, Вірмени матимуть ще два льокальні національні спори: з Грузинами та особливо Татарами. Властиво оба сї антаґонїзми мають здебільшого соціяльний ґрунт (боротьба февдалїзму з демократизмом) та лише національне забарвленє. З них татарсько-вірменський антаґонїзм наслїдком меншої культурности Татар приймав иногдї варварскі форми противірменських погромів. Наприклад бакинська різня Вірменів у 1905 р., аранжована властиво царським правительством, та відтак формальна татарсько-вірменська війна протягом 1905—1906 рр., підчас якої зруйновано на обох боках 252 сїл, 7 міст та біля 15.000 родин. Число людських жертв дійшло до 10.000, з яких понад половина була вбита або покалїчена. [4])

Природно у всїх отсих противірменських бешкетах величезну ролю грає царизм, який почуває до Вірмен майже таку палку ненависть, як і до Жидів. »Потоплю російську революцію у вірменській та жидівській крови« — було улюблене прислівє Плєве. А колишний кавказький начальник князь Голїцин казав: »Я успокоюсь только тогда, когда въ Тифлисѣ не будетъ ни одного армянина і лишь чучело армянина будетъ храниться въ тифлисскомъ музеѣ.« [5])

Траґіка положеня Вірменів є в тому, що в Туреччинї та Персії живеть ся їм ще гірше, нїж у Росії.

Тому до Росії Вірмени постійно почуватимуть певний потяг. Натурально не до Росії старої — абсолютистичнo-царської,

---

[1]) Богато цїкавого та документального матеріялу про се (листи католикоса цареві та Плєве, відповіди уряду йому) — надруковано у відомому заграничному російському журналї „Освобожденіе“ 1904, NN. 7, 8, 15—16, 21.

[2]) З фактичного боку справа експропріяції вірменського церковного та шкільного майна докладно описана в брошурі Ф. Волховського: „Почему Армяне бунтуютъ?“ (1905) виданій російською соціял-революційною партією.

[3]) A. Ular: l. c., 264. В 1906 р. права вірменської церкви були відновлені.

[4]) Про бакинський погром диви: „Освобожденіе“, 1905, N. 67. Про татарсько-вірменський конфлїкт взагалї — Тиграніян: l. c., 520 та далї.

[5]) Idem. 277.

але до нової, перебудованої на федеративно-децентралїстичній основі, до якої прямувала революція 1905—1906 рр.

Зрозуміло одже, що Вірмени були вельми дїяльним чинником в революційнім руху в Росії. [1])

Кавказ взагалї полїтично заманїфестував себе підчас революції та в перших двох думах вельми червоно. Тому й офіціяльна »лїквідація революції« була в ньому переведена дуже жорстоко та безоглядно. А після червневого (1907) замаху стану Столипіна думське представництво Кавказу зредуковано з 29 послів лише на 9.

Підчас революції була витворена формула полїтичного полагодженя вірменської справи в Росії. Властиво було їх дві. Одна уміркована конституційних елєментів, друга радикальна роволюційних (»Дашнакцутюн«). Перша домагала ся лише земської автономії Кавказу з власною законодавчою інституцією, друга висловлювала ся за перетворенєм Закавказя в федеративну републиканську спілку, інтеґрально сполучену з загально-російською республиканською федерацією. Внутрішні національні кавказькі справи полагоджувало друге рішенє в дусї персональної автономії. Зі становища реальної полїтики сей останний проєкт є поки що »музикою будучности.«

Натомість цїлком можливим та для головних югокавказьких народів (Вірменів, Грузинів та Татарів) однаково бажаним є — відокремленє Закавказя в самостійну суцїльну автономну область.

---

[1]) Звідси походить вище згадана ненависть царського уряду до Вірменів.

XI. Грузія та Грузини.[1)]

Поміж вірменською справою та грузинською є богато анальоґічних моментів, особливо в їх історичній долї. Вірменїя та Грузія ґеоґрафічно сусїди. Вірмени та Грузини майже одночасно виступають на історичну арену. Вони одночасно та з одного жерела принимають христіянську релїґію. Їх первісна культура та письменство повстають та розвивають ся під однаковими східними та византійськими впливами. Поміж ними витворюєть ся природний культурний контакт. Історична доля обох сих народів має богато спільної траґіки. В своїм полїтичнім розвитку їм нераз довелось зустрітись на одному шляху. Однак не завжди се була приятельска стріча.

Але поза сими анальоґічними моментами в історії обох сих закавказьких народів, істнують поміж ними теж основні ріжниці, які мали відтак рішучий вплив на пізнїйший новочасний їх розвиток: неоднакові наслїдки історичної еволюції що до соціяльної структури обох сих народів. Як ми бачили, у Вірменів історична доля привела до абсолютної атрофії вищих февдальних елєментів народу, так що на початку нової своєї ери вони були представлені лише мужицькою масою та незначною зверхною шкорупкою духовенства та міщанства. В Грузії-ж навпаки вельми сильно, майже ґіпертрофічно, розвинула ся февдально-рицарська кляса, яка ще в першій половинї XIX столїття була сильним противником духового здемократизованя грузинського громадянства, а тим самим і інтензивнїйшого національного грузинського руху взагалї. Тому грузинське національне відродженє в порівнаню з вірменським значно спізнило ся. Тому сила його значно менша. Тому гру-

---

[1)] Н. Марръ — Исторія Грузіи. Пет. 1906.
С. Аваловъ — Присоединеніе Грузіи къ Россіи. Пет. 1906.
С. Авалов — Грузины (див. збірниа „Формы національнаго движенія“).
А. Хахановъ — Столѣтняя годовщина присоединенія Грузіи къ Россіи (Вѣстникъ Европы, 1901, ч. 1).
Dr. A. Baumstark — Die christlichen Literaturen des Orients, т. II. Липськ, 1911.
Статї Грузія, Грузинская литература и языкъ в „Новомъ Энциклопедич. Словарь“, т. XV.
Prof. T. Bork — Das georgische Volk. Липськ 1915.
Tsereteli — Rassen und Kulturprobleme des Kaukasus (див. Osteuropäische Zukunft, ч. 3, 4, 5).
Той самъ — Georgien und der Weltkrieg, 1916.

зинський національний рух набув більше визначених самобутних форм тільки на границі XIX. та XX. ст. та сильнїйше заманїфестував себе лише підчас революції. Тому в ньому соціяльний момент мав і має перевагу над національним, тодї як у Вірменів сей стосунок є, як ми бачили, зовсїм протилежний.

Грузини (тубольча назва Картвели)[1]) нарід середземної раси й належить до картвельської ґрупи кавказької родини. Ґенетично Грузини нащадки старих Іберів. З етноґрафічного боку картвельська ґрупа не є ще одноманїтним національним орґанїзмом. Навпаки, в неї є ще богато потенціонального етноґрафічного матеріялу, який має бути лише перетворений в національно свідомий нарід. Етноґрафічний склад її оттакий: Карталїнцї та Кахетинцї з Пшавами, з Хевсурами та Тушинами заселюють східну Грузію; Імеретіни, Гурійцї, та Мінгрельцї — західню Грузію.

Грузія (на власній мові Сакартвело) ґеоґрафічно означує закавказьку країну, що простягаєть ся в басенах рік Кури, Ріону та Чороха. Але назви Грузії не слїд вживати лише в ґеоґрафічно-територіяльнім значіню. »Грузія — каже відомий кавказольоґ та найвизначнїйший грузинський вчений Марр — є насамперед термін національно-культурний. Грузія лїнґвістично дїлила ся і давнїйше (тодї ще в сильнїйшому степенї) на ріжні споріднені мови, діялєкти та піддіялєкти. Звичайно вона розпадала ся й на ріжні держави, але не зважаючи на се, Грузія була суцїльною в національно-культурному оглядї. Зєднували її від заведеня христіянства між иньшим церков та лїтературна мова. Письменство ще більше зцементувало грузинські племена. Витворила ся місцева національна культура з одної лїтературної мови. Сю мову звичайно називають грузинською. Але ся назва слушна лише з погляду лїнґвістичного окресленя її дїялєктичної основи. З VI—VII ст. в розвою сїєї лїтературної мови починають співпрацювати — поза Грузинами-Карталїнцями — всї инші грузинські племена (Гурійцї, Мінгрельцї, Лази, Свани та иньші), які природно вносять до всегрузинської лїтератури більше, нїж самі Грузини-Карталїйцї. Таким чином лїтература їх стає з племенної національною, а письменна мова з місцево-дїялєктичної-грузинської — загально-грузинською.« [2])

---

[1]) Походженє сеї назви науково доси не було вияснене. Після одних припущень вона походить від q a r d - i, назви історично невідомого племени (Пор. M. Z. T s e r e t e l i: Rassen u. Kulturprobleme des Kaukasus. стр. 59); після инших вона правдоподобнїйше т о т е м і с т и ч н о г о походженя. Кінцівка його (t h a - v e l i) означає країну, й лексично є фінського походженя. Невиясненим що до змісту та повстаня лишаєть ся початок сеї назви, слово k h a r, в ріжноманїтних відмінах та відмінках k a r, h a r, h a l, k u r, kal e. t. c.) дуже поширене в Передній та Малій Азії. (Пор. A. D i r: Grammatik der modernen georgischen (grusinischen) Sprache. — Передмова ст. X—XI).

[2]) L. c., 57. Лїнґвістично грузинська мова належить до південнокавказької або картвельської ґрупи. (F. N. F i n k: — Die Sprachstämme des Erdkreises, 35—36.)

Про сучасну територіяльну грузинську область в Росії буде мова далї. Ранійше треба подати головні інформації про історично-культурний розвиток та долю грузинського народу.

Грузини так само як і Вірмени належать до старих народів. Перші історичні звістки про них датують ся вже з VI—VII столїтя перед христіянською ерою. Біля III столїтя грузинські племена, які до того часу жили під владою »мамасахлисів« (старшини), були державно-полїтично зєднані. Стало ся се після грузинських лїтописїв за царя Фарнаваза, якому приписуєть ся адмінїстративний подїл тодїшної Грузії на 8 »ериставств« (областей), зміцненє дворянства (азнаурі), признанє грузинської мови державною та врештї винахід грузинської азбуки т. зв. »мхедрулї«. [1])

Одначе чимало віків минули, перше нїж Грузія дїйсно зорґанїзувала ся в самостійну державу. До того часу їй довело ся не мало воювати з Римом, Вірменїєю, Персією, Арабами та Византією. В IV столїтю в Грузії заведено христіянство, а поруч з тим повстало письменство та нова культура, в якій одним з головних чинників був византійський вплив.

Процес полїтично-державного визволеня, а відтак і розцвіту Грузії припадає аж на X. — XII. столїтє (за династії Багратидів). Це заразом був і період наймогутнїйшого розвитку грузинської лїтератури та культури взагалї. Сей грузинський »золотий вік« звичайно ставить ся в звязку з пановапєм царя Давида III. Відновителя (1089—1125) та його внучки цариці Тамари (1184—1212). Перший був творцем могутної грузинської держави від Каспія до Чорного Моря. Дбав також про культурний добробут свого народа. Основував школи на византійський лад (Грузинські монастирі на Атонї були тодї головним культурно-лїтературним осередком Грузії.) За його царюваня вперше кодифіковано грузинське праводавство (1103 р.)

Царюванє його внучки Тамари принесло Грузії найбільший розцвіт її культури, а особливо письменства, яке вже значно посвітщило ся, та в якому перські впливи набули переваги над византійськими. В сьому періодї найсильнїйше розвинула ся лицарська поезія, шедевром якої був клясичний твір грузинської лїтератури: »Чоловік в тигровій шкурі«, автором якої був скарбник Тамари Шота Русставелї.

Царюванє Тамари було теж періодом розцвіту грузинської самобутньої архітектури (храми і палаци).

Так само як у Вірменів, грузинський »золотий вік« був дуже недовгий. Він попереджував власне сумно трагічну добу полїтично державного, а відтак і культурно-національного занепаду. З XIII столїття починають ся напади монголів на Грузію, які страшенно спустошують та руйнують країну, та її

---

[1]) А. Царагелї — Грузія, l. c., 137. Грузини мають ще церковну азбуку, т. зв. „хуцурі“ (chuzuri), винахід якої приписуеть ся Мезропови, творцеви вірменської азбуки. (Dr. Baumstark, l. c., 100).

населенє. Найгіршими були інвазії відомого хана Тамерляна на прикінци XIII. столїтя.

Після здобутя Турками Константинополя (1453) Туреччина поруч Персії стала небезпечним ворогом Грузії. Серед таких обставин годї було утримати державну суцїльність В XV столїтю Грузія розпала ся на кілька царств та князївств, щоби вже нїколи не сполучити ся в одно та не досягнути давної слави та могутности.

З кінця XV столїтя датують ся зносини Грузії з Росією. Характер їх анальоґічний вище розглянутим зносинам Вірменів з царською імперією. В православній Грузії вони мали ще більшу силу. З боку Персії та Туреччини отсї зносини викликали страшенну ненависть до Грузії, яка проявляла ся в постійних нападах на сю країну. Найгіршими були перські розбишацькі напади в XVII столїтю. Персія масами виселювала Грузинів з батьківщини, кольонїзуючи Грузію адербейджанськими Татарами. Туреччина та Персія разом силоміць хотїли накинути Грузинам мусулманство. Грузія не лише не підлягла сьому поневоленю, але в XVIII столїтю почала навіть відроджувати ся культурно й полїтично. Доба ся звязана з пановапєм двох царів: Вахтанга VI (1675—1737) та Ірaклїя II (1744—1798). Перший має заслугу для культурного відродженя Грузії. Є видавцем кодексу грузинського звичаєвого права, названого після нього. Йому приписуєть ся авторство трактату »Дастулама« про адмінїстративне порядкованє Грузії та про податкові повинности населеня. За його царюваня заложено у Тифлїсї першу грузинську друкарню.

Москва, де шукало захисту богато Грузинів, стала на прикінци XVIII. столїтя осередком культурно-лїтературного грузинського житя. Тут-же виступив найбільший грузинєький поет — патріот XVIII столїтя Д. Гурамашвілї, автор свого рода національної енцикльопедії »Давитіяна« та палких відозв до свого народа, в яких він закликав до полїтично-державного зєднаня Грузії, що подекуди зроблено заходом Ірaклїя II, котрий на короткий час воскресив полїтичну могутність грузинської держави. В сьому часї до Грузії почали проникати і західно-европейські культурні впливи, а саме через італїйських купців та папських місіонарів. Найсильнїйшим одначе був російський вплив, який відбив ся у ріжних царинах грузинської культури (в малярстві, письменстві, шкільництві).

Одначе Грузії не вдало ся вже здобути полїтичну самостійність. Небезпека з боку Персії та Туреччини і внутрішні династичні сварки кинули її в обійми Росії, що мало незабаром фатальні наслїдки для грузинського народу. Вже за Ірaклїя II. Грузія признала над собою протекторат Росії (Ґеорґієвська умова з 1783 року), який формально що правда полишив Грузії повну полїтичну незалежність від царської імперії, одначе Росія потрафила так добре використувати внутрішні грузинські сварки, що незабаром мала вже Грузію фактично в

своїх руках. Тому Катерина II не без рації писала про се Потьомкіну: „Voila bien des choses défaites en peu de temps“.

Династичні грузинські сварки викликали остаточне прилученє Грузії до Росії в 1801 році. Царський маніфест про сей акт лишив Грузії не тільки всї її власні права, але надає їй всї ті, які мають російські піддані. Грузії отже мало бути полишене: власне урядованє, своя мілїція, національна церква, власна монета, своє шкільництво, свій суд. Урядованє природно мало відбувати ся на грузинські мові.

Александер I., боячи ся з приводу прилученя Грузії конфлїкту з міжнародним правом, наказав ґеналови Кнорінґови переконати ся на місци про положенє Грузії. Той переконав його в тому, що Ґеорґ XII, добровільно прилучаючи Грузію до Росії, »всеконечно зналъ пользу своего народа.« У манїфестї Александра I. підкреслюють ся виключно гуманїтарні мотиви прилученя Грузії до Росії.[1]) Рівночасно катеґорично неґують ся якісь заборчі пляни. Одначе царський режім дебютував у Грузії таким насильним способом, що вірно-підданча присяга Ґрузинів могла відбути ся доперва в 1802 р. »подъ сѣнью штыковъ«.

Загальне обуренє серед Грузинів на Росію досягло незабаром такого напруженя, що ґенерал Лазарев змушений був повідомити Петербурґ про те, що в Грузії »всѣ теперь столь-же недовольны, сколь до днесь желали россійскаго правленія.« Кахетинське дворянство скаржило ся на те, що не були дотримані обіцянки, дані царським манїфестом.

Фактично Росія уважала прилученє Грузії за вихідну точку для здобутя всього Кавказу. В 1804 р. під царським скипетром були вже злучені всї грузинські країни (Мінґрелїя, Імеретія, Ґурія).

Оглянемо тепер грузинську національну область. Маємо на думцї натурально сучасну етноґрафічну Грузію, яка природно значно менша від колишньої історичної Грузії (з XI—XIII ст.), а подекуди і не криєть ся вже з теріторіяльною Грузією з початку XIX ст., яка містила в собі деякі не грузинські племена.

Сучасна етноґрафічна Грузія покриває майже всю тифлїську ґубернїю (колишнї грузинські провінції Кахетія і Карталинїя) без трьох західних (вірменських) повітів; відтак всю кутаїську ґубернїю (колишня Імеретія, Ґурія, Мінґрелїя), врештї — батумську округу, заселену Грузинами-мусулманами.

На сїй території загалом було людности (після перепису з 1897 року) — 1,593.097, з того Грузинів — 1,266.085 (79·8 %).

Серед головних трох закавказьких народів Грузини стоять на другім місци (23·7 %); на першому — Татари (26 %),

---

[1]) Про прилучене Грузії диви цитовану статю Хаханова. Вичерпуючим способом справа ся представлена у вище наведеній спеціяльній моноґрафії З. Авалова.

на третьому Вірмени (19·4 %). Грузинська національна область в етнографічнім оглядї належить до найсуцільнїйших на Кавказї. З негрузинських елєментів найважнїйшими є татарський та вірменський. Звідсїль грузинсько-татарська та грузинсько-вірменська справа. Перша не має вже напруженого, ворожого характеру. Друга натомість визначуєть ся вельми загостреним антаґонїзмом. Грузинсько-вірменський конфлїкт має головно соціяльно економічний характер. Вірмени серед Грузинів, які самі мають покищо слабе міщанство (менше нїж 10 %), виступають головно в ролї торговельних посередників. Тому грузинський антивірменїзм вельми нагадує европейський економічний антисемітизм.

Що до релиґії, більша частина Грузинів православні. Не богато лишило ся ще музулман (головно грузинські горцї). Серед інтелїґенції є трохи католиків. Соціяльно Грузини селянський нарід (80—85 %). До недавна геґемонїю в народї мало грузинське февдальне дворянство (5 %).

* * *

Під знаком страшенної русифікації проводить Росія свою полїтику що до Грузії в першій половині XIX столїтя. Се був саме період »демократичного« режіму на Кавказї, скерованого проти місцевих февдальних елєментів, з метою вигубити у щерть самостійницькі мрії серед грузинського народу. Царизм безоглядно та систематично вигублює в Грузії все національно-своєрідне та самобутне: власні місцеві уряди, школи, церков, [1]) а передовсїм грузинську мову.

Грузини дуже швидко могли переконати ся, чим в дїйсности є захист Росії. Не диво отже, що вони починають протестувати проти царського насильства та віроломства. Вже в 1804 роцї вибухло перше грузинське повстанє. Відтак вони повторювали ся періодично: у 1812 р. (у Кахетії та Карталинії), у 1819,коли Росія озброєною силою протягом семи місяців мусїла його подавлювати.

Відоме повстанє російських Поляків в 1831 р. знайшло відгомін в Грузії. Але царський уряд задавив вибух грузинської революції в зародку. В часах сеї реакції страшенно знищено культурно-національне житє грузинського народу. Були знищені овочі того відродженя, яке почало ся в XVIII столїтю.

В 40 роках настав звǫрот в кавказькій полїтиці царського уряду. З »демократичної« вона стала нараз »аристократичною«. З сього виграло грузинське дворянство, яке з проскрибованого елєменту стало майже фаворитом російських властей на Кавказї. Ся ідиля тревала аж до 70 років, коли Росія знову повернула по старої системи русифікації »окраїн«, але на сей раз ще в гіршому виданю.

---

[1]) Автокефальність грузинської церкви скасовано в 1811 роцї, а поруч з тим і уряд грузинського католїкоса. На його місце основано грузинський екзархат, залежний від російського православного Синоду.

Тимчасом в грузинському громадянстві доконали ся великі внутрішні зміни: з одного боку в соціяльній структурі грузинського народу, а з другого — в ідеольогії грузинської інтелїґенції.

В 1864 році уряд скасував панщину та визволив селян на Кавказї. Справа була полагоджена так, що селяни опинили ся у вельми скрутному положеню. Чисельно одначе (понад 80 %) стали вони одною з найголовнїйших складових частин грузинського національного орґанїзму.

В ідеольогії грузинської інтелїґенції в XIX столїтю відбула ся кардинальна еволюція та »переоцїнка всїх цїнностей«, а саме в напрямі від кастового аристократизму до загально національного демократизму. В лїтературі відбув ся ґенеральний бій сих двох протилежних світоглядів: старої та молодої Грузії.

Коли в першій половинї XIX столїття мали примат приклонники дворянського напряму, жерцї національних святощів та слави старої Грузії, романтики та ідеалїсти, — з середини XIX столїття першенство дістаєть ся демократичному напрямови, який витворив основи для новочасного відродженя грузинського народу. Головним представником його був Ілько Чавчавадзе (1837—1907), оповіданє якого »Є се чоловік?« було свого рода справдїшною подїєю в грузинськім громадянськім житю.

Сей лїтературний демократизм мав величезне значінє в історії грузинського відродженя. Він підмінував філяри старої февдальної дворянської ідеольогії; він звернув увагу на забуту народну масу — сей справдїшний резервуар національної живої сили. Він, словом, показав шлях для дальшого розвитку грузинського народу.

В сьому процесї модернїзації грузинського загалу, а одже й національного відродженя грузинського народу, чималу ролю відограла преса.

Першу грузинську часопись заложив Г. Еріставі в 1852 р. Був се журнал Цїскарі (Ранок), що мав чисто лїтературний характер. Через 25 років славетний покійний грузинський поет Ілько Чавчавадзе заложив щомісячник „Iweria“, який богато зробив для демократизації полїтичної думки в Грузії та був невтомним каменяром і пропаґатором соціяльного поступу. З початку ся пропаґанда мала більш етичний характер. Згодом — з соціяльною еманципацією грузинського загалу та зростаючим демократизмом молодої грузинській інтелїґенції, вона стає виразно полїтичною. Орґаном демократично-полїтичного напряму був журнал „Imedi“ (Надїя, 1881 р.), а відтак ще радикальнїйший „Kwali“ (Слїд), [1])

В XIX столїттю заледве був вибудований фундамент для нового самобутного житя Грузинів. Перші його каменяри найбільше працювали над відновленєм власної мови, яка прийшла

---

[1]) Bork; l. c., згадана „Ziskari“ в 1902 р. стала щоденником.

в страшенний занепад в першій половині минувшого століття, а саме в часах вищезгаданого дворянського грузинофільства царського уряду, коли аристократична грузинська інтелїґенція дуже швидко почала російщитись та забувати власну мову. Тому письменству та національному театрови припала головна роля в першій фазї відродженя Грузинів. В лїтературі поруч згаданого Ілька Чавчавадзе найбільшим національним письменником став А. Церетелї (помер в 1915) — поет та драматурґ. Основателем новочасного грузинського народного театру був визначний драматичний письменник Р. Еріставі. Книжка та театральна вистава стали отже першою школою національного освідомленя Грузинів. Майже рівночасно (в 50—60 рр. минулого століття) на поміч їм прийшли: грузинська преса та народно-просвітні товариства; правда, поки що в значно слабшому масштабі, нїж в иньших відроджуючих ся народів Росії. З поміж сих орґанїзацій важним чинником є »Товариство поширеня грамотности поміж Грузинами.«

З иньших народних грузинських інституцій треба згадати недавно основане фільгармонїчне та історично-етноґрафічне товариство і національний Музей в Тифлїсї.

З народних дїячів поза згаданим Чавчавадзе, який поборював фатальну громадянську летаргію старої грузинської інтелїґенції та роздмухував полумя нового національного житя, треба ще згадати невтомного Н. Нїколадзе, котрий богато зробив для прищепленя Грузинам технїки сучасної европейської громадянскости та основ господарського поступу. [1])

Цїкавим та могутним чинником в історії новочасного грузинського житя був соціялїзм, який з початку 90. років минулого століття став поширюватись серед Грузинів. Незабаром він здобув симпатії інтелїґенції та став майже найпоширенїйшою ідеольоґічною течією в грузинськім громадянстві. Сей вплив соціялїзму тим цїкавійший, що на грузинскому ґрунтї він виступив під чисто космополїтичним та яскраво антинаціональним прапором. З початку грузинська соціяльдемократія була орґанїчною частиною російської партії, яка в національних справах визначалась сильним централїзмом.

Серед Грузинів — як каже молодий грузинський вчений З. Авалов — соціялїзм приймав ся як нова релїґія. [2])

В соціялїстичній грузинській пропаґандї було богато романтичного та навіть месіянїстичного. В грузинськім соціялїзмі зайво шукати партійної ортодоксії та доґматизму, або взагалї стислого дотримування засад наукового соціялїзму. Але і в сій формі соціялїзм мав велике значінє в грузинському житю. Він розбуркав та ідейно освітив забутий грузинський люд. Він дав йому спромогу піднести ся духово на щебель дїйсно людського

---

[1]) З. Авалов: Грузины, 492. З европейських культурних впливів на Грузинів найсильнїйшим є французький. Грузинська бо молодь побирає вищу освіту головно у Франції та Бельґії.

[2]) Idem, 489.

істнованя. Він врештї в часах урядової реакції був на грузинському ґрунтї майже одиноким доставцем европейських культурних цїнностей та нових думок.

Соціялїстичний грузинський рух викристалїзував ся лише з початком XX столїття. В ньому визначила ся самостійна федералїстично-національна течія, в якій на перший плян висунені були справи самовизначеня та самоурядованя грузинського народу.

Орґаном сеї течії була основана в 1903 роцї в Парижі часопись »Сакартвело« (Грузія) з французьким додатком (для інформованя Европи про грузинську справу) — „La Géorgie“. В 1904 роцї течія ся полїтично зорґанїзувала ся в грузинську соціялїстично-федералїстичну партію з радикально-анархістичним забарвленєм.

Націоналїзм грузинських соціялїстів — федералїстів не має в собі нїчого аґресивного — шовінїстичного. Автономію грузинського народу вони уявляють собі цїлком конкретно в границях сучасної етноґрафічної Грузії з забезпеченєм національних прав її негрузинського населеня: Татар та Вірменів.

В часах російської революції Грузія заявила себе вельми радикально. В 1905—1906 р. була вона свідком могутних селянських аґрарних розрухів, які подекуди набули характеру фактичної соціяльної революції (напр. в Грузії). Так само і в церших Думах Грузія була представлена соціялїстично (в першій мала 10 делеґатів). З обмеженєм кавказького представництва в Думі (відомим червневим указом з 1907 року) Грузини мають лише 3 представників. З грузинських партій найвпливовійшою є соціялїстично-федералїстична. Цїкаво замітити, що грузинські дворянсько-буржуазні елєменти полїтично ще не зорґанїзували ся.

Не треба спеціяльно зазначувати, що царський уряд так само жорстоко-кріваво задушив грузинську революцію, як лотишську та польську. Від 1906 р. виїмкові стани, кара смерти, арешти і т. д. стали нормальною полїтичною практикою царизму в стосунку до Грузії.

Революція була національно-полїтичною »Sturm und Drang Periode“ Грузії, часом максимальних проґрам та постулятів (кавказька федераційна республика, російська спілка республик то що). Після »лїквідації« революції Грузія певно увійшлаб на шлях орґанїчного національного розвитку молєкулярної щоденної працї. Загальний російський ex-lex, який на Кавказї прийняв особливо монструальні форми, унеможливив перед війною таку орґанїчну дїяльність у основ.

З ґазет відомо, що підчас війни в Грузії »не все спокійно.« Одно є ясне: що тепер Грузія в стосунку до Росії не є тим, чим була перед 100 лїтами та що нинї Грузія бажає побитя Росії так само, як Польща, Фінляндія та иньші російські »окраїни« і »инородцї«.

Так само ясно й те, що грузинський нарід має вже за собою такий період свого національного відродженя, що дальший його розвиток та процес національного самовизначеня не може вже бути анї задушений, анї зупинений.

XII. Інородці.[1)]

Починаючи нарис про т. зв. »инородцевъ«, мусимо наперед виясиити трохи зміст сього вельми елястичного терміну з своєрідного бюрократичного словаря царської імперії.

По перше його вживаєть ся для означеня низки народів, які з правнополїтичного погляду є виключені з загально-державної юрисдикції та для яких істнують спеціяльні юридично-адмінїстративні норми.

Таких мовляв чистих »інородців« є вісїм груп, а саме; 1) Сибірські тубольчі народи, 2) Самоїди, 3) Калмуки Астраханської та Савропільської губ., 4) Кирґізи, 5) Кавказькі вер-

---

[1)] З лїтератури:

А. Пыпинъ: Исторія русской этнографіи. Т. IV.

Н. Ядринцевъ: Сибірь какъ колонія. С. П,Б. 1882. N. Jadrintzew: Sibirien: geographische, etnographische und historische Studien. — Jena 1886. (нїмецьке опрацьоване його вище наведеної російської праці.)

Йогож: Сибирскіе инородцы: ихъ бытъ и современное положеніе. — С. П. Б. 1891.

Йогож: Сперанскій и его реформы въ Сибири: Вѣстникъ Европы, 1876. N. 6.

И. Тыжновъ: Експлуатація сибирскихъ инородцевъ въ XIX. ст. Вѣстникъ Европы, 1901, N. 8

Докладъ о постановкѣ начальнаго образованія восточныхъ инородцевъ. Москва 1911.

М. К.: Изъ исторіи просвѣщенія сибирскихъ инородцевъ. Вѣстникъ Европы, 1901, N 7.

П. Головачевъ: Сибирь (Природа, люди, жизнь). Москва 1902 (В сьому збірнику наведений докладний показчик лїтератури про Сибір)

Нарис — Сибиръ — в „Энц. Словарѣ“ т. XXIX.

Нарис — Кавказскій край — idem, т. XIII.

R. Erckert: Der Kaukasus und seine Völker. Leipzig 1885.

Ахмет Ц-ова: Русская бюрократія и кавказскіе горцы. Вѣстникъ Европы. 1909. N, 9.

П. Штернберґ: Инородцы. Общій Обзор. (Див. збірник „Формы нац. движ.).

Йогож — Буряты. idem.

С. Чичерина: У приволжскихъ инородцевъ. С П. Б. 1905.

Азіатская Россія, Москва 1910.

Богато цїкавого матеріялу про сибірських інородців можна знайти у спогадах польських полїтичних засланців. Оден з них, історик останнього польського повстання A. Giller був одним з перших сибірольоґів. Дослїдам Сибіру присвячена велика його праця: „Opisanie zabajkalskiej krainy w Syberyi“ Lipsk 1869. у 3 томах.

Про Якутів найлїпшу моноґрафію написав відомий польський письменник W. Sieroszewski: „12 lat w kraju Jakutów.„ Warszawa 1900.

ховинції, 6) Тубольцї Туркестану, 7) Ординцї закаспійської области й нарештї — 8) Жиди.

В дїйсности зміст терміну »инородцы« є значно ширший. З етнографічного боку його вживають до означеня всего неславянського та неевропейського що до культури населеня російської держави (отже народів монґольської, турко-татарської та угро-фінської ґрупи, то є т. зв. східних інордцїв), а з полїтичного взагалї до всього населеня царської імперії з виїмком державної московської нації. В сїй останнїй, фактично найбільше поширеній інтерпретації сього терміну — »інородцями« уважають однаково Поляків, Фінів і Естонців, Лотишів, Литовців, Нїмців, Вірмен і Грузинів, а також Українців, значить, усїх недержавних та поневолених народів московської держави, супроти яких ведеть ся систематична винародовлююча полїтика, якої цїлю є зросійщенє їх та насильне оправославленє, або, що найменше, унеможливленє їм самостійного національно-культурного розвитку та поступу.

В сьому унїверсальному значіню сього терміну, ся праця присвячена зясованю положення російських »інородців«. І коли ми в нїй відокремляємо певну низку народів в самостійну ґрупу, якій надаємо спеціяльно назву »інородцї«, то має се свою рацію в культурному критерію. В сьому нарисї буде мова про ті народи царської імперії, які духово розвивались та істнували переважно поза культурними впливами Европи, які з національного становища ще до недавна були аморфною масою, свого рода „tabula rasa“, які прокинулись до національної свідомости аж підчас погрому Росії в японській війнї та особливо під могутним розмахом визвольного руху в часах революційного його апоґею, та які через революцію увійшли на шлях загально-людського розвитку, під сильним впливом европейської культури.

З етно-антропольоґічного та культурно-побутового боку до сеї категорії інородців належать ріжноманїтні народи та племена, що стоять на вельми неоднакових щаблях духового розвитку та національного самопізнаня. Загалом сюди належать т. зв. »східні інородцї«, то є тубольче населенє східної Росії, розкинуте більше менше великими островами або самостійними суцільними ґрупами по обох боках европейсько-азіятської границї.

Що до чисельности, ся »мішанина« народів і порід, зовсїм не є якоюсь quantité négligeable, бо в 1911 р. вона числила загалом коло 25 мілл.[1]) (14·7 % усього населеня російської держави).

На засадї релїґійно-культурного крітерія можна »східних інородців« роздїлити на дві неоднакові ґрупи:

1) меншу — до якої належать народи угро-фінського походженя, переважно христіяни (православні зрештою лише

---

[1]) Порів цит. Докладъ уфімської земської Управи, ст. 3—4.

формально), — та язичники, а саме: Мордва (1,200.000), Череміси (430.000), Вотяки та Пермяки (коло 600.000), Зиряне (175.000), відтак Чуваші (коло 1 міл.), народ, що правда турецько-татарського походженя, але культурно та географічно близький поволзьким Угро-фінам;

2) Народи турко-татарські та монґольські, переважно мусулмани, числом коло 22 міл.: Татари (кавказькі, кримські, поволжські, сибірські) разом понад 5 міл.; Башкіри, Теп-тяри та Мещеряки — коло 1,800.000, відтак середно-азіятські народи турецького походженя: Кіргізи, Туркмени, Узбеки та инші їх соплеменники — разом понад $5^1/_2$ міл.; культурні Сарти — 1 міл.; Таджики — 400.000. В кінци т. зв. кавказькі верховинці (Черкеси, Лезґіни, Чеченцї та инші — разом понад 1 міл. [1])

До сеї категорії треба зачислити й народи монґольського походженя, які визнають буддизм: Калмуки (коло 200.000 в Астраханській ґуб.), своєрідний та цїкавий нарід Буряти (понад 300.000 в Забайкалю та іркутській ґуб.), яким присвятимо окрему увагу в сьому нарисї, врешті цїкаве та оригінальне племя Якутів (200.000), яке остатними часами проявило надзвичайну енергію та здібність в области національно-культурного самовизначеня.

В сїм виказї наведені очевидно не всї російські східні інородцї, які в царському живому етноґрафічному музею репрезентують оден з найбогатійших та найпестрійших віддїлів; узгляднені були тут лише ті народи та племенні ґрупи, які в часї великого перелому в Росії виказали нахил та здібність до національного самоозначеня й культурного розвитку. З поміж них безперечно найцїкавійша є ґрупа мусулманських народів, у яких процес націоналїзації відбуваєть ся під знаком та впли-

---

[1]) Цїкавим причинком до пізнаня національних віднесин на Кавказї може служити суспільно-станова статистика головних кавказьких народів, наведена в дуже цїнній працї вірменського дослїдника суспільно-господарських моментів в національних справах Кавказу, зясованих статистично-порівнавчим методом Dr. B. Ischanian — Nationaler Bestand, berufsmäßige Gruppierung und soziale Gliederung der Kaukasischen Völker. Випуск I „Osteuropäischen Vorschungen“, Берлїн, 1914.

Процентове відношенє суспільних станів окремих народів до їх цїлости							
Назва народів	Дідична шляхта	Особ. шляхта й урядники	Духовні всіх христ. віроісповідань	Дідичні й особ. горожане	Купці	Міщанство	Селяне
Росіяне	0·91	0·81	0·34	0·22	0·16	11·33	55·00
Вірмени	0·88	0·41	1·06	0·57	0·53	11·02	78 54
Грузино-Картвельцї . . .	5·26	1·03	2·20	0 20	0·17	3·54	87·40
Турко-Татари . .	2·61	0·13	0·02	0·04	0·07	7·76	84·14

вом релїгії, де палко поборюють ся взаїмно культурні впливи Сходу та Заходу, та які з національного боку досягли досить значних позитивних результатів. Сій мусулманській ґрупі присвячуємо слїдуючий нарис. В ньому розглянемо загально складові елементи та характеристичні прояви національного процесу головно між угро-фінськими та монґольськими інородцями.

* * *

Наперед треба одначе звернути увагу на правительственну полїтику супроти інородців. Загально була про неї мова у вступному роздїлї сеї працї. Тут отже обмежимо ся лише на суцїльну ії характеристику.

Офіціяльна національна полїтика царського правительства має головно на цїли: зросійщенє та оправославленє усїх поневолених народів Росії. Культурно-національна та релїґійно-побутова нївеляція й зовсїм механїчна асиміляція се ії ідеали.

Коли отже ся русифікаційна манїя безоглядно та насильно стосуєть ся супроти поневолених народів Росії з висшою культурою, з виразною національною індивідуальністю, то цїлком зрозуміло, що вона ще безогляднїйше та нахабнїйше переводить ся на всїх інородцях східних окраїн, які в очах вищої бюрократії є лише пів-дикунськими »бісурманами«, самою природою засудженими на поталу царському молохови, а в очах фактичного їх начальства, то є славетного російського окраїнного чиновництва, се просто якась чоловікоподібна жива маса, з якою безкарно можна робити все, що лише забагнеть ся, яка є приватною власністю не тільки держави, але й першого лїпшого з краю бюрократа-помпадура. Як найбільше залякати та зтероризувати інородця, показати йому »де раки зимують«, »стерти в порох«, »загнати в баранячий ріг« — се мовляв, кардинальний прінціп фактичної чиновницької полїтики супроти інородців. Показати їм, що вони живуть на світї лише з ласки уряду, — уважаєть ся вершком державної мудрости відносно до них.

Відомий ґенерал Куропаткін підчас своєї подорожи по Сибіру в рік перед російсько-японською війною заявив бурятській делєґації, яка скаржила ся йому на нові протибурятські урядові заходи так: за найменший непослух Буряти будуть стерті з лиця землї, так що по них не лишить ся анї слїду, анї порошинки. »Бачите, — казав він їм, погрожуючи кулаком — як ідуть війська, Росія може ще привести сотки тисях їх.... Така сильна вона.... [1])

Найгірше відчули примхи протиінородческої полїтики сибірські тубольці та кавказькі верховинці. Перших страшенно та безоглядно експльоатовано та вигублювано.

Полїтично вони були в чиновничо-бюрократичному рабстві, економічно — в лихварські кабалї всїляких пройдисвітів, лица-

---

[1]) Л. Штернбергъ, l. c., 535.

рів легкої наживи, для яких Сибір був »золотим дном«, та хижацтво яких зробило з житя інородців пекло на землї. [1])

Проба Сперанського (1822) унормувати правно-побутове положенє сибірських інородців не досягла своєї цїли, бо сибірське чиновництво не признає над собою нїяких законів та ще менше керуєть ся супроти інородців якимись законами або указами. Пізнїйші проби кодифікації місцевого побутового права інородців лишились здебільшого на папері, хоча з теоретичного боку справа була досить добре опрацьована як інтелїгентними інородцями, так і російськими фаховими знавцями і варшавським професором Самоквасовим. Рукопис опрацьованого »Сборника обычного права сибирскихъ инородцевъ« (1876.), первісно уложений самими інородцями, загубив ся (!!) десь у канцелярії »Его Величества«. [2])

Правительство словом дивило ся на інородців через призму »ясака« — (так зветь ся спеціяльний податок від інородців), як на жерело доходів, а приватні підприємцї як на обєкт своїх хижацьких спекуляцій. Не дивота отже, що результатом сеї подвійної експльоатації, була прогресивна деґенерація (алькоголїзм, пошестні хвороби) та вимиранє більшости сибірських нородців, яких на початку XX. ст. (1900) — було вже всього 750.000 (13 % населеня Сибіру), з поміж яких деякі племена як прим. Чукчів були майже цїлком вигублені. [3])

Сей процес вимираня триває й доси. Сконстатував се недавно російський етноґраф А. Макаренко, який спеціяльно досліджував положенє Ороконів, котрі за останних десять років майже зовсїм вимерли. Крім тих вигинули ще з 5 — 7 сибірських менших народів, головно тунґузького походженя. Сей факт сконстатував перед двома роками якутський ґубернатор, який звернув увагу на страшенний занепад Ламутів (в р. 1896 коло 3000, тепер ледви 2000), Юкагирів, які протягом одного столїтя зменшились числом з 4.000 на 750. Так само масово вигинули Чукчі. На пошестні сухоти вимирають олекминські Якути, іркутські Буряти та єнисейські Остяки. Певно дехто може потїшатись тим, що се мовляв, напівдикунські народи, без культурної вартости та будучности. Що такий погляд має лише дуже релятивну рацію, показує факт культурно-національних змагань до відродженя серед Якутів та Бурятів в »днї свобід«, так само як прояви культурно-національного житя поміж поволжськими інородцями, про що буде мова дальше.

* * *

---

[1]) И. Тыжновъ, l. c., 617—618.
[2]) Нарис про Сибір в Энциклоп. Словарѣ, т. XXIX. ст. 747.
[3]) Жите сибірських інородців добре описане в белетрестично-етноґрафічних оповіданях відомого польського письменника Сєрошевського та російського Тана (Богороза), які оба зі своїх спостережень на засланю ґрунтовно пізнали їх жите, боротьбу та тракту істнованя.

Поза сибірськими інородцями »прелести« російської русифікаційної політики найсильнійше відчули кавказькі верховинці (Інґуши, Чеченці, Осетини, Кабардинці, Карачаєвці), цілком віддані на поталу російському козацтву, яке поміж ними виступає в ролї кольонїзаційно-культуртреґерського елєменту.

Після завойованя Кавказу царське правительство (манїфест Олександра II. з 1871 р.) поставило собі за задачу що до тубольчої людности кавказької — особливо верховинців — : »окончательно умиротворить покоренные народы и утвердить надъ горскими племенами русскую правительственную власть, которая составила бы вѣрный залогъ спокойнаго обладанія страной«.

Місія, як бачимо, зовсїм пацифічна. Але царизм признає лише одну полїтичну методу — після засади „para bellum.“ Фактично »умиротвереніє Кавказа« означало зруйнованє та вигубленє його туземного населеня без огляду на те, чи воно було мирним та льояльним, чи войовничим.

Козацтво стало паном його житя та смерти. Для нього забрано від верховинців лїпші землї, пасовиска, лїси, словом — усе, що було головною умовою добробуту кавказького населеня. Все се воно мало зносити без найменшого протесту, бо караючий апарат козаків був невичерпаний, а за кожду провину хоч би одного відповідав весь »аул« (село). »Карательныя експедиціи« на Кавказї віддавна набули права горожанства.

Урядові сфери — особливо місцеві — дивились на тубольців, як на дикунів, яких можна втихомирити лише силою. Не робило ся нїчого путнього для культурного їх піднесеня. Шкіл майже не було. А й ті, що були, не могли бути знарядєм освіти, бо цїлю їх — як взагалї інородської школи у Росії, була русифікація.[1])

Ще в гіршому світлї представляєть ся державний російський суд серед кавказьких інородців, який є лише пародією юстиції та »одним з поважних жерел деморалїзації тубольчого й російського населеня.«[2]) Зі сторони уряду нїчого не робилось для пізнаня місцевих побутових та краєвих умовин: механїчно руйнувало ся усе своєрідне, нового давало ся мало, а до того воно завішене було в повітрю, не маючи нїякого орґанїчного звязку з дїйсним житєм країни та її людности, яка фактично була в положеню ex lex, уважала ся за ворогів Росії й на кождому кроцї безоглядно та безцїльно була провокована.

»Позбавлена всяких законних способів оборони своїх інтересів — каже цитований автор статї про кавказьких верхо-

---

[1]) Се признає зовсїм отверто царське правительство. В 1870 роках правительство заходилось коло орґанїзації початкового шкільництва для інородців. Про цїль тих заходів добре інформує постанова Ради російського мінїстерства освіти (з 26. марта 1870) слїдуючого змісту: „цѣлью образованія всѣхъ инородцевъ, живущихъ въ предѣлахъ Россійской Имперіи, безспорно было обрусеніе и ихъ сліяніе съ русскимъ народомъ“ (Докладъ.... ст. 2).

[2]) Ахмет Ц-ова, l. c., 311.

винців, тубольча людність руйнуєть ся, дичіє, озлоблюєть ся та деморалїзуєть ся, проявляючи тодї своє незадоволенє у диких формах пімсти або отвертого бунту, як се було в Чечнї в 1898 р., в Осетії — 1902 та 1905, в Інгушії — 1906. Очевидно, що тут то там вибухаючі розрухи були задушені з безоглядною жортокістю: сотки тисяч тубольців виселювали на певну смерть до холодного Сибіру, на винуваті »аули« накладали тисячі рублїв кари, — а в кінци досягала ся головна цїль козачої аристократії — з »вигубленєм« в тубольцях »природних« нахилів до хижацтва та насильства, вигублювало ся й саме туземне населенє взагалї. [1])

На безкарну сваволю та гнет урядів скаржили ся й тубольцї самі. Інґуші приміром, подали першій Думі заяву-меморандум, яка є власне актом оскарженя російського режіму на Кавказї. В ньому згадуєть ся, як мирно жили Інґуші до російського панованя та як тяжко й погано їм живеть ся під царським режімом. Місцеві власти — заражені шкідливою русифікацією, козаки гуляють безкарно, забрали вже $^2/_3$ інґушської землї. »Очевидно — читаємо в сїм характеристичнім документї — вони порішили у щерть вигубити наше племя та його винищити. Справедливости та захисту не маємо де шукати, кудиб не звертали ся, нам кажуть: »з козаками ми нїчого не можемо вдїяти.« Отак поводять ся з нами, закінчують Інґуші свою скаргу — не зважаючи на нашу горячу любов до Росії, виявлену нами не раз у тяжких, історичних моментах.«[2])

Не слушно булоб гадати, що кавказькі верховинцї справдї закоренїлі дикуни, ворожі культурі, що з ними можна лад зробити лише з козацьким нагаєм в руках. Навпаки, поміж ними є чимало племен, які щиро горнуть ся до просвіти, які позаводили добровільні податки на основанє початкових шкіл. Вони цїкавлять ся господарськими та кредитовими спілками. Вони (Інгуші) завели у себе свого рода приватний суд присяглих й асекураційні товариства.

На чеченському просвітному з'їздї (1913) ухвалено основати шкільний фонд. Підчас дебат з сього приводу оден старий Чеченець казав: Ми дуже бідні, у нас в аулї є такі, що для них і 30 коп. (податкова вкладка від хати на шкільний фонд Г. Б.) — величезна квота; у нас є голодні, вдови, сироти, але ми бажаємо, щоб у нас були школи. [3]) Уряд одначе й сам шкіл не заводить, — а й коли заводить як у Осетинів, так лише з виразною русифікаційною цїлю (для осетинських шкіл істнував свого часу краснорічивий наказ: »Не смѣть занимать ся своимъ языкомъ въ стѣнахъ школы.«) та перешкоджає й унеможливляє просвітну самопоміч самого населеня, яке таким чином проти власної волї утримуєть ся в станї духового варварства. Взагалї правительство не робило нїчого для справдїш-

---

[1]) Idem., 303
[2]) Idem., 304.
[3]) Київська часопись „Рада“ 1913, N. 49.

нього піднесеня культурного та господарського добробуту кавказьких верховинців. Цитований вже тут автор статї про їх гірку долю закінчує її сумним висновком: поміж верховинцями нема необхідних господарських інституцій та товариств, нема зносної комунїкації; не зроблено нїчого для познакомленя населеня з аґротехнїкою, незнані цїлком кредитові спілки . . .[1]) Словом яскравий та дуже характеристичний малюнок російської офіціяльної полїтики.

Російська винародовлююча полїтика зробила банкрот не лише зглядом інородців з европейською культурою, але й не може похвалити ся нїякими позитивними вислїдами навіть що до азіятського тубольчого населеня, яке не переступило за поріг примітивної природної культури. Вона причинилась лише до деґенерації та вигубленя деяких народів та племен, вона зруйнувала їх соціяльно та економічно, й лише де не де (поволжські фінські племена) досягла чисто зверхної та зовнїшної асиміляції.

Були отже якісь чинники та умови, котрі уможливляли племінно-біольоґічний опір сих »східних інородців« перед урядовими обрусительними заходами та замахами, які уможливили їм переховати потенціонально їх національну енерґію до новітних часів, коли під впливом краху Росії в японській війні та особливо під впливом визвольних думок і прямувань російського революційного руху ті забуті та приспані природою й історією племена прокинулись (або почали пробуджувати ся), до національної свідомости, а деякі з них увійшли на шлях національного самоозначеня.

Цїкавий та річевий аналїз сих чинників та причин зробив російський вчений, дослїдник і знавець европейсько-азіятських інородців — Л. Штернберґ, в свойому висше цитованому нарисї.[2])

Бачимо що моментом великого значіння у сїй справі було (та є) ґеоґрафічне положенє: периферіяльне віддаленє від центра держави уможливлювало інородцям довше заховати власну територію, а з тим і свій суспільно-господарський лад, що було найлїпшою збруєю проти винародовлюючих проб царського правительства. Завдяки тому окраїнні інородці як Кірґізи, Якути, до значної міри забайкальські Буряти, проявили поки що найсильнїйшу відпорність не лише внутрішньому, але й зовнїшньому зросійщеню.

Навпаки, центральне, мовляв, острівне положенє серед російського населеня (поволжські фінські племена, Татари, Башкіри, полудневі Калмуки) уможливляло інтенсивнїйший поступ зросійщеня, зглядно зріст російської кольонїзації, яка до значної міри розшматкувала колишню етноґрафічну суцїльність території сих інородців. Одначе й тут знайшли ся оборонні чинники. Таким контр-реактивом була переважно

---

[1]) Ахмед Ц-ова, l. c., 315.
[2]) L. c. розд. I.

релїґія,- відтак місцевий побутовий устрій. Могутнїм захистом російських Татар було мусулманство, яке не лише хоронило їх від зросійщеня, але дало їм певну культурну ґеґемонїю над другими інородцями (Кіргізами, Башкірами). Так само буддизм (лямаїзм) Бурятів та Калмуків дуже причинив ся до захованя їх родово-племінної відрубности, був сильним заборолом перед православно-російською винародовлючою полїтикою. З сього боку в гіршій ситуації опинили ся інородці-язичники (головно приволжські Фіни: Мордва, Череміси, Вотяки, відтак Чуваші) більшість яких формально була навернена на православє, але фактично до 1905 р. жила в двовірю, а після революції зачала знов масово повертати до старої батьківської »доавраамової« віри або що найменше відновила язическі релїґійні практики та ритуали. [1]) Російське православє, завдяки яскравим імперіялїстично-полїтичним та націоналїстичним тенденціям не могло конкурувати не тільки з ісламом і буддизмом, але фактично скрахувало також перед поганством інородців.

Так само досить сумно з погляду російських державно-асиміляційних заходів представляєть ся й справа зросійщеня інородців що до мови. Не лише Татари, Кіргізи, Буряти або Якути, але й більшість поволжських Фінів і доси заховали рідну мову та дуже слабо присвоїли московську. З сього приводу пише Штернберґ: »Московська мова очевидно все більше та більше втискаєть ся в інородську масу, але витиснути рідну мову, навіть серед найбільше зросійщених елєментів, вона не в силї.... більша частина інородців заховала повну одномовність. [2])

Факт тим цїкавійший, що переслїдуванє рідної мови було одним з найулюбленїйших способів обрусительної полїтики царизму. Тому зрозуміло, що азіятські інородці відчували її дошкульнїйше чим їх европейські товариші по неволї. Школа, суд, церков (власне пародії всього сего) — були безоглядним знаряддєм гнету над рідною мовою, яка в найлїпшому випадку толєрувала ся тільки в приватному уживаню.

В публичному, навіть для лїтературних цїлей, вона коли не була заборонена, то обмежена. Приміром — до революції в Казанї не була дозволена анї одна татарська часопись. Сї неможливі відносини змінили ся — зрештою на дуже недовгий час — лише підчас революції, а особливо в ще коротших »днях свобід«.

Загалом можна сказати, що зі всїх тут наведених чинників для інородців найважнїйшим був — територіяльний: власна земля, та орґанїчно звязаний з нею власний суспільно-господарський устрій. Аґрарна справа має першорядне значінє для східних інородців. Тому російська полїтика переселеня, дуже часто зовсїм нераціональна, є найбільшим їх

---

[1]) Чичерина, l. c., 28. Штернберґ, l. c., 540—541.
[2]) Idem, 543.

ворогом, який зруйнував вже чимало їх племен, а остатними часами страшенно загрожує істнованє Бурятів та Кірґізів. Російське правительство дивить ся на їх землї як на свою власність, а їх хозяїв вважає за приблудів, яких можна безкарно та по вподобі або цїлком вигнати, або майже зовсїм позбавити землї. Начальник переселенського віддїлу сказав в 1909 р. в Думі з приводу плянованої кольонїзації кірґізьких земель: »Передусїм Кірґізи не мають права власности на землю, яку вони заселюють... Се земля скарбова, полишена Кірґізам для вживаня... Не може отже бути мови про експропріяцію кірґізьких земель. Питанє про кірґізькі степи має бути врештї полагоджене. Державній Думі буде предложений проєкт про кірґізьке землеволодїнє: вона рішати-ме, чи кірґізький степ лишить ся у володїню кірґізького кочевого населеня, чи має бути заселений російським осїлим населенєм.« [1])

* * *

Деспотизм, як полїтична система та режім має певний моральний кредит у народів мало культурних, яким імпонує груба сила. Але авторитет деспотизму тривати-ме лише дотї, доки йому вдасть ся утримати між підвладними непохитну ілюзію непереможности його сили.

Се відносить ся особливо до російських східних інородцїв, які ненавидїли Росію, але бояли ся, бо вірили в непереможність її могутности та сили. [2])

Росія була для них втїленєм фаталїстичної, стихійної, непоборимої сили. Зрозуміла отже та велика переміна в психіцї інородця, яку викликав погром Росії в японській війні. Цусїма та Мукден означають демаркаційну лїнїю в психольогії гнобленого та загнаного інородця.

»Пораженя Росії — каже Штернберґ — приймали поганські інородцї як кару Божу за заподїяні їм образи і кривди, а могутнє відродженє малої Японії здавало ся симболом їх власного національного відродженя.«[3]) »Прості Татари — пише обсерватор поволжських інородцїв — уважають неповодженє Росії з Японїєю карою Божою за незаконні на їх думку вчинки місіонарів супроти мусулман.« [4])

---

[1]) Idem, 538—539.

[2]) Дуже часто була се ненависть до всего російського взагалї. Інородець очевидно не міг орієнтуватись в ріжницї між Росією урядовою та не-урядовою; для нього звичайно все російське було символом насильства та лиха Букейханов оповідає такий цїкавий епізод, що добре ілюструє відношенє інородця до Росіянина. В юрті сибірського Кірґіза він говорив про Л. Толстого, російську лїтературу, письменників, молодїж, громадянство, їх визвольні змаганя й ідеали.... Кірґізи слухали, усміхали ся, очевидно відносили ся до оповіданя скептично. В кінци висловили думку, що російські письменники певно не — Росіяни, але мусулмани, особливож Л. И. Толстой; — „Хто зна, вони можуть бути Кірґізи“ — замітив оден старий Кірґіз. А. Букейхановъ, Киргизы, Формы нац. Движ. ст. 595—96.

[3]) L. c., 535—36.

[4]) Чичерина, l. c., 26.

Таким чином, російсько-японська війна відограла величезну ролю в історії національного пробудженя російського інородця та причинила ся до повстаня, а подекуди й поглибленя примітивної його національної психіки.

Не треба забувати, що фактично він ще не розвинув ся до щабля національної свідомости. Що переважно не лише менше численні, але кілька-мілїонові числом інородцї (Кірґізи, а аж до 80 років м. століття Татари) представляли лише механїчні аґреґати споріднених ґруп, які в своїй колєктивній психольоґії не перейшли за межу примітивного родового устрою, [1]) яким бракувало не лише психольоґічного почутя національної, але часто навіть племінної спорідненості (Кірґізи).

Іноді лише спільна релїґія (Татари) була одиноким цементом, що злїплював сї аморфні етноґрафічні membra disjecta. Коли отже західні інородцї російські переважно належать до катеґорії т. св. »неісторичних народів«, то східних їх товаришів ще недавно можна було уважати за »ледви історичні племена.«

Російсько-японська війна була першим імпульсом, під впливом якого почав ся процес витворюваня національної психольоґії інородця. Могутнїйшим одначе з сього погляду був вплив визвольного руху та особливо революції, коли, — мовляв —, через одну ніч аморфна етноґрафічна інородча маса скристалїзувала ся в примітивні національні орґанїзми, коли у нїй у перше проявилась свідомість племінної спорідненості та солїдарности.

Факт незвичайно цїкавий саме з огляду на швидкість розвитку сього процесу психо-національного самопізнаня. Треба бо ще раз собі пригадати, що перед японською війною та масовим проявом російського визвольного руху східний російський інородець перебував в станї якоїсь суспільно-племінної анабіози. Він не жив, але й не був мертвий, істнував в станї якоїсь масової лєтарґії, був свого рода колєктивним »живим мерцем«. І нараз під могутнім подмухом визвольного протицаристичного руху він не лише прокинув ся до справдїшного житя, але й виявив назвичайну акомодаційну вдачу до новітнїх полїтично-соціяльних та культурних змагань сучасного житя. Любителї природознавчо-соціольоґічних анальоґій моглиб у сїм

---

[1]) Сам по собі їх суспільно-господарський устрій добре був достосований до природи та до оборони їх біольоґічного істнованя. Він навіть застосував ся до свого рода полїтичної боротьби проти русифікаційних заходів царського правительства, а особливо проти незаконних бюрократичних практик всесильного чиновництва. Так напр. майже у всїх азіятських інородцїв істнують т. зв. „темні побори“, себ то добровільний громадський податок на фонд для боротьби з адмінїстративним ґнетом та шиканами. У Калмуків до недавна ще істнував звичай висилати до кождого нового мінїстра внутрішних справ делеґацію „для смазыванія кресла“, як вони про се казали, та що на думку Штернберґа „свого часу мало, певно, нефіґуральне значінє“ (idem, 551.)

фактї бачити гарний зразок та ілюстрацію відомої мутаційної теорії De Vries'a в застосованю її до проявів соціяльного житя.

Визвольний революційний рух засягнув глибоко у духове житє інородців, спричинюючи кардинальні зміни.

Передусїм він. повернув їм власну інтелїґенцію. »Повернене інородческої інтелїґенції до народу« — каже Штернберг — є найповажнїйшим фактом визвольного руху.« [1]) Своїм походженєм ся нечисленна молода інтелїґенція була демократична: переважно народнї учителї, рідше слухачі висших шкіл, відтак сїльські писарі тубольчого походженя, іноді поступовійші елєменти з поміж духовенства. Ідеольоґічно ся інтелїґенція була не лише поступова, але радикально-революційна. Симпатії її були по боцї соціялїзму, — а в кождім случаю — лївих партій. Вони не йшла правійше від кадетів, з якими симпатизували тільки найбільше помірковані елєменти інородців.

До Думи, (о скільки прислугувало їм право представництва) — висилали переважно соціялїстів та радикалів. З поміж інородческих послів деякі відограли ролю опозиційних керманичів в першій Думі, як прим. Мордвини — Анікін та Адріянов, лїдери радикально-революційної ґрупи »трудової«. Взагалї в часї занепаду старої та повставаня нової Росії більшість азіятських інородців виявила незвичайну духову енерґію та інтелєктуальну кваліфікацію до европеїзації, не лише чисто зверхньої, але цїлком свідомої пересадженя модерних европейських соціяльно-полїтичних думок на рідний ґрунт з узглядненєм власних національних умов та своєрідности.

Інородцї виступали в сїй великій хвили не як більше менше талановитї імітатори, але як свідомі своїх потреб та задач самостійні творцї власної долї та власного житя. [2])

Вони, особливож центральні — йшли, правда за течією загально-російського визвольного руху, але між ними він скрізь (особливо у периферіяльних — Буріятів, Якутів, Кирґізів), мав

---

[1]) l. c., 557.

[2]) Взагалї фактичні прояви сих відродно-національних змагань між російськими інородцями, а особливо їх полїтична позиція та просвітні заходи в „днї свободи", яскраво виказали наукову безпідставність популярних національстичних клясифікацій на „висшї" та „низшї" раси, або „hoch-" та „minderwertige Nationen", як і мінїмальне узасаднене теорій та поглядів про умову буцїм-то низшість сих народів „другої кляси" та їх неспосібність до принятя здобутків европейської культури, а тим менше до витвореня власних культурних вартостей. Угро-фінського походженя Фінляндцї та Естонцї виказали знаменито безглузість таких поглядів. Згодом подібні докази дадуть й инші азіятські інородцї царської імперії, які саме познайомились з першими буквами азбуки европейської культури, але незабаром будуть не менше грамотні в сїм оглядї, як деякі їх „bene nati" европейські товариші з дуже давними доказами свого культурного розвитку.

Цїкаво, звернути увагу на факт, що з поміж інородців вийшло чимало вчених, фахових дослїдників (етноґрафів, фолькльористів). Найбільше з поміж Бурятів, які дали цїлу низку визначних монґолольоґів (Банзаров, Рінчин, Номтоев, Гамбаєв, Хаханов, Вамбо-

виразно національний характер. Не лише просвітні або фахові орґанїзації серед інородців мали яскраво-національний дух та напрям, але навіть проби соціялїстичних спілок визначали ся звичайно сильним національним забарвленєм.

Перше нїж перейдемо до ілюстрації висше наведених думок фактами з житя інородців підчас революції, хочемо звернути увагу на оден з цїкавих наслїдків визвольного руху в духовому істнованю російського інородця. А саме на відродженє та сказати-б модернїзацію інородчих мов, які так само як усе духове житє інородця мусїли нараз відбути свого рода революційну еволюцію від майже повної атрофії до більш-менш повного обєму сучасної культурно-громадянської мови, мусїли піднестись зі щабля лише устного знаряддя дуже обмежених духових потреб на щабель хоча примітивної, але лїтературної мови. Треба взяти під увагу, що до революції богато інородчих мов лїтературно не вживали ся та майже зовсїм не були опрацьовані та підготовлені до сего вжитку. [1])

В найлїпшім випадку у них видані були тубольчі переводи евангелія (прим. на мовах поволжських Фінів) та катехизма або молитвенники кирилицею, яка мало надаєть ся для транскрипції сих мов. Але святий вогонь свободи нараз оживив сї напів-атрофовані язикові рудименти, майже казково-чудовою силою приспособив їх до великих духових потреб нового житя. Школою мови була революційна пропаґанда. Підручниками — аґітаційні проклямації та полїтичні актуальні брошури про природні права людини, право на землю, брацтво народів то що. На вотяцькій мові співалась Марселєза. На кирґізькій віршами хтось переложив партійну програму кадетів.

На чувашській кілька місяців виходила радикальна полїтична часопись »Хипарь«. У Татар повстала власна преса, що числила коло десять орґанів. У Бурятів зорґанїзована була видавнича спілка шкільних книжок у рідній мові.[2]) Навіть в якутській мові почав виходити тижневий додаток до

Церенов та ін.). Слушно завважав відомий російський громадянський дїяч та педаґоґ Бестужев, що „Буряти сміливі та до всього вдатні; з інтелектуального погляду вони йдуть в рівень зі всїма лїпшими племенами людського роду.“ (М. К. l. c., 282). Але й інші російські інородці не мало збогатили російську антропоґеольоґію, етнольоґію та орієнталїстику. Згадую лише визначнїйших: відомого дослїдника Середньої Азії, кирґіза — Валїханова, якутських дослїдників — Нїколаєва та Порядіна, алтайсько-турецького вченого — Чивалкова, татарських дослїдників Ібрагіма та орієнталїста — Катанова (Порів. Пыпинъ Исторія русской етноґрафіи. т. IV. Огляд етноґрафії інородців).

[1]) Власне письменство (головно релїґійного змісту), отже лїтературно розвинену мову, мали деякі ісламські народи (головно Татари) відтак ламаїтські (Буряти та по части Калмуки). Їх мови „пристосувати – до навчаня... усїх скарбів европейської культури е, на думку Штернберґа, дїлом одного поколїня.“ (l. c., 544).

[2]) Штернберґ: l. c., 572.

російської ґазети: »Якутская Окраина.« В Оренбурзї, вже в часах пореволюційних (1912) почала виходити перша кірґізька часопись »Кірґіз«, програмою якої було »освітлювати з усїх боків житє великої країни, населеної киргізами, ширити серед народа відомости з области науки, мистецтва й технїки, обзнайомлювати Кіргізів з культурою та економічним житєм Росії.«

»Мова є лише знарядом духа« слушно завважив славний нїмецький етнольоґ — Ратцель. [1]) На російських інородцях можна простежити, як культурно-лїтературна удосконалена мова стає знарядом поглибленя та поширеня власного духового житя, самостійної культури. Захоплює той ентузіязм, з яким — до недавна зовсїм занедбаний та гноблений інородець — кинув ся нараз до національно-просвітної роботи. Імпонує той непереможний запал, з яким він поборював усї перепони та перешкоду тяжких початків сеї працї, дивує невпинний зріст в ньому національного самопізнаня та залїзна віра в певну красшу будучність, віра, яка блискучо витримала тяжкий іспит страшенної пореволюційної реакції мстивого царизму....

Інородець пробує своєї сили та щастя у всїх областях культурної роботи. Цїкаво одначе, що найбільше він горнеть ся до народно-просвітної дїяльности в національнім напрямі, що одною з найбільше улюблених форм його культурних заходів були найчастїйше — учительські союзи, справдї унїверзальні лябораторії національного кристалїзаційного процесу.

Зовнїшним імпульсом до основаня сих союзів був відомий »Всеросійскій Союзъ народныхъ учителей.« [2])

У деяких інородців учительський союз був одиноким виразом національно-творчого процесу. Приміром у кримських Татар він був твердинею національно-полїтичоого поступу та демократизму. Або у Кірґізів де »Хальмак тангачін-тук«, то є »Союз учителїв та народно-просвітних дїячів«, був власне першим (1907) проявом та пробою національно-культурної роботи.

Так само маєть ся справа й з більшістю поволжських Фінів (Вотяків, Черемисів, Мордвою), врештї з майже зовсїм культурно потатарщеними Башкірами.

Праця союзів не була вузькою фахово-педаґоґічною, але мала широкий національно виховуючий характер.

Передусїм будували вони ґрунт під власну будучу школу: зладжували шкільні пїдручники, пропаґували модерні педаґоґічні методи та способи навчаня, установляли загальний правопис, відповідний альфабет (загальний для всїх Фінів), реформований монґольський для Бурятів; технїчно виробляли мову, приладжуючи її до лїтературних цїлей і т. д., — але рівночасно були вони головними осередками національно-просвітньої та по-

---

[1]) Ratzel, — Die Erde und das Leben. — II, 676.
[2]) Штернберґ, 563.

лїтичної дїяльности взагалї. Сї союзи відограли величезну ролю підчас виборчої кампанїї до першої Думи, що було одним з перших наймогутнїйших проявів пробудженої національної свідомости інородця.

Для будучого укладу національних відносин в Росії, сї союзи безперечно будуть мати величезне значінє.

Національна справа у них стояла не на вузько-місцевому ґрунтї лише власних народнїх потреб, а на широкій основі солїдарности та кооперації всїх поневолених народів царської імперії, з добрим зрозумінєм суцїльности національної проблєми в Росії. Гарним виразом сього є повстанє федерацїї інородческих національних та теріторіяльних учительських та анальоґічних просвітних союзів на петербурському з'їздї (1907), на якому були представники від европейських та азіятських інородців (Вірмен, Грузинів, Татар, Білорусів, Жидів, Якутів, Калмуків, Башкірів.) [1])

На жаль після революційна т. зв. »лїквідаційна« реакція в Росії, — з виразно проти-інородческою націоналїстичною тенденцією, майже зовсїм розбила та знищила сї перші проби та змаганя до раціонального полагодженя національної справи в Росії.

Деякі з учительських орґанїзацій впали жертвою реакції ще перед повстанєм висше згаданої федерації учительських союзів, — (прим. чувашські, черемiські). Учительські союзи були — як висше сказано — одним з найінтензивнїйших національних проявів визвольного руху серед інородців. Відтак ми здибаємось ще й з иншими формами та способами культурно-національної праці серед інородців. Обсервуємо початки їх власної преси та популярного письменства, дальше, енерґічну видавничу дїяльність (особливо серед Татар і Бурятів); відтак повстанє власного театру: приміром у Якутів, які виставляли не лише побутові драми з якутського житя, але й свого рода опери, скомпоновані на народних мотивах. У Якутів істнував власний національний клюб, де відбували ся сї представленя. Завязком своєрідного будучого театру можна уважати весїльні обряди у Калмуків. У Татар, у котрих — як побачимо в слїдуючім роздїлї — національно-визвольний рух проявив ся байсильнїйше, в часах революції повстає навіть жіночий рух. [2])

Найсильнїйше одначе національно-відродні змаганя російських інородців проявились в области поліїтики, в пробах партійно-національної орґанїзації. Більшість інородців у своїй соціяльній структурі належить до пролєтарських народів. Звідси їх полїтичний демократизм та симпатії до соціялїзму й революціонїзму.

Характеристичною отже формою партійного їх ґуртованя є національно-соціялїстична. З соціялїстичних росій-

---

[1]) Idem, 565.
[2]) Idem, 572, 574.

ських партій між інородцями популярнїйшою була соціяль-революційна, нїж соціяль-демократична. Але найвідповіднїйшою по своїй ідеольоґії є для них відома думська »трудова ґрупа.«

Цїкаво звернути увагу на етапи розвитку полїтичної дїяльности серед інородців. Як лише царське самодержавє перестало формально істнувати, інородці заходились з усуненєм старих його гріхів в свому житю. Петербурґ став Меккою інородських делєґацій, які (особливо бурятські та якутські) перед престолом хотїли виложити свої скарги на покійний ancien régime. Деякі з них одначе таки з дороги завернув уряд назад.

Відтак прийшла черга на зїзди: національно-полїтичні та просвітні, на яких докладно обговорювано та випрацьовувано програми полїтичних постулятів та необхідної національно-просвітної роботи.

З сього погляду інородці виказали більшу полїтичну та культурну зрілість, нїж морально можна було по них сподївати сь. »Інородці — каже цитований вже Штернберґ[1]) — не обмежували ся анї простим домаганєм захованя старих підвалин устрою, анї загальними формулами автономізму. Вони випрацювали докладні проєкти (проєкти земства у іркутських та забайкальських Бурятів, у Якутів), а в сих проєктах та в їх мотивованю виявили не лише юридичну творчість, не лише глибоке зрозумінє умовин свого устрою, але й свідоме присвоєнє нових думок демократизму«. У них не було отже анї побутового архаїзму, анї новаторського абстрактного ідеольоґізму.

В основу своїх проєктів брали вони здорові, непережиті ще елємснти свого суспільно-господарського устрою, модернїзуючи його сучасними поступовими полїтичними реформами. Їх полїтично-національні проєкти визначають ся щирим демократизмом та реальним автономізмом, цїлком відповідаючи засадничим вимогам новочасної поступової полїтики (вони заявили ся за демократичним виборчим правом після чотиро-прикметникової формули, далї за незалежністю адмінїстрації, автономією школи, за піднесенєм сїльської господарки в дусї вимогів новочасної аґро-технїки і т. д.). Вони домагали ся краєвого автономізму після національної засади (Буряти, Татари заявились за »меджилїсами«, то є за краєвими соймами). [2])

Що до рідної мови — полїтично-адмінїстративного її урівноправненя домагають ся головно периферіяльні інородці з подекуди захованою власною теріторією (прим. Буряти), але культурно-лїтературного признаня домагають ся майже всї інородці без виїмку. Так само, як усї визначнїйші інородці

---

[1]) Idem, 565.

[2]) Нїякого полїтичного сепаратизму або іредентизму в часах революції у інородців абсолютно не було. Противно, вони всї симпатизували з-російським визвольним рухом, надїючись, що революція дасть їм не лише полїтичне, але відтак національне визволене в межах будучої нової, вільної Росії. (Порівн. Штернберґ, l. c., 666).

поставили постулят культурно-національного самоозначеня, розуміючи під ним власну національну індивідуалїзацію в дусї засад та здобутків новочасної европейської культури.

Національно-полїтичні союзи були третим (після делеґацій та з'їздів) етапом полїтичної еволюції інородця.

З орґанїзацій сього роду найцїкавшим та наймогутнїйшим безперечно є »Мусулманський союз«, про який буде мова у слїдуючому роздїлї. Для ілюстрації згадаємо ще про славетний Якутський Союз, оснований в 1906 р., який відразу проявив виразно революційний характер та з дїяльністю якого звязане недовге істнованє т. зв. »Якутської республики.« В якутській области Якути мають абсолютну більшість (250 тисяч з 270.000 усього населеня сего краю). Супроти того Якутський Союз поставив ось яку полїтично-економічну програму: 1) Уся земля має бути признана власністю інородців, то є Якутів; 2) Якутам мають бути признані права представництва в Думі; 3) негайне затвердженє земської реформи для Якутської Области; 4) усуненє полїційного дозору над інородцями. Отсї постуляти у формі ультіматум телеґрафічно були післані Петербурській Радї Мінїстрів з категоричною заявою, що рівночасно Союз проголошує повний бойкот місцевій російській адмінїстрації та спиняє виплату податків, як і доставу рекрутів — до абсолютного виповненя правительством усїх висше наведених точок його меморандум. На конституційних зборах Союзу було коло 400 осіб, представників від усїх якутських »улусів« (сел). Думку бойкоту принято з захопленєм. Фактично був він переведений на всїй лїнії. Таким чином повстала Якутська республика, яка в часах пореволюційної реакції була задушена правительственними репресіями, як і инші подібні окраїнні »республики«. [1])

* * *

Читач має тут загальний малюнок національно-полїтичного пробудженя, відродженя та змагань російських інородців неевропейського походженя й культури. Се загальний аналїтичний огляд національного боку інородческої справи на теренї східної Росії. Для більшої релєфности сього загального аналїзу додамо тут ще короткий спеціяльний огляд бурятської справи, безперечно одної з найцїкавійших та дуже типових для пізнаня інородческої проблєми в Росії, так сказатиб в вузько-спеціяльному значіню сього терміну. Буряти і що до походженя і що до мови належать до народів монґольського племени. До Росії були вони прилучені (подекуди добровільно піддали ся) при кінци XVII. та з початком XVIII. ст. (1660—1710). Вони живуть навкруги Байкала, значить в Іркутській ґуб. та Забайкальській области (головно західна її

---

[1]) Idem, 561.

часть). Після загального спису людности в Росії з р. 1897 було їх нараховано усього — 288.633. Се значить, що з кінцем першої декади нашого столїтя було їх приблизно коло 320.000.[1]) Буряти зі становища соціяльно-господарського подїлені на роди — то є теріторіяльні ґрупи, яких поміж іркутськими було — 124, а забайкальськими 41.

Відтак істнують деякі ріжниці поміж сими двома великими ґрупами: іркутською (р. 1897 — числила вона — 108.867) та забайкальською (179.487). Передусїм іркутські Буряти лишились релїґійно вірними старому шаманству (коло 40.000 з них формально прийняло православіє), — забалкайські перейшли на буддизм (ламаїзм). Ся релїґійна ріжниця очевидно відбиваєть ся й на культурному житю обох частин бурятського народу, підтримуючи серед них істнованє двох психо-національних типів. Зрештою національне духове зєднанє Бурятів є справою недовгого часу, бо й іркутські Буряти переходять останними часами на буддізм, покидаючи (після толєранційного указу з р. 1905) христіянство. Взагалї визвольний рух дуже причинив ся до поглибленя національної свідомости Бурятів та до народної їх індивідуалїзації та кристалїзації.

Про те, що Буряти належать до дуже спосібних народів, була вже мова висше. Власне поміж азіятськими інородцями вони безперечно найкультурнїйші. »З інтелєктуального погляду на думку всїх — каже Штернберґ — Буряти стоять значно висше як Москалї. Злочин, особливо в містах, далеких від московського впливу, є майже незнаний.« [2]) Так само рідна грамотність є між ними дуже поширена (70—90 %). Заслугу в сїм мають численні »д а ц а н и« (лямаїтські монастирі), які є жерелами освіти серед Бурятів. Підчас революції на бурятських зїздах порішено завести обовязкову шкільну науку поміж бурятською дїтворою (хлопцями та дївчатами) від 7—12 року.

Поважно практикувалась справа европейзації власного шкільництва та висшої освіти і в »дацанах.« Ламаїзм взагалї дуже симпатизує з европейською освітою та енерґічно причинюєть ся до защепленя її серед Бурятів.

»В кождім разї не підлягає сумнїву, що Буряти дуже чутливі на европейську культуру, охоче вчать ся у висших, середнїх та низших школах і проявляють велику талановитість.

Любов до просвіти стала потребою широких мас. В найдальших куточках степу можна стрінути Бурятів, які не учили ся в нїякій школї, а мимо того самоуками пристали до европейської освіти, мають у себе европейські бібліотеки та живо стежать за всесвітним житєм. Благодїйний вплив на полїтичний та розумовий розвиток бурятської інтелїґенції мав без сумнїву побут в їх краю кількох поколїнь полїтичних засланців, починаючи декабристами; вони безпосередно та посередно через

---

[1]) Л. Ш т є р н б е р ґ ъ — Буряты, 603.
[2]) I d e m, 605.

російську місцеву інтелїґенцію, яка була сильно під їх впливом, внесли богато нових думок та культурних новаторостов поміж Бурятів.« [1]) Тому цитований висше автор віщує бурятській школї »блискучу будучність«, очевидно в нормальних полїтичних відносинах та під свобідним режімом без національного гнету й аґресивних заходів.

На Бурятів звичайно дивлять ся, як на типових номадів-скотарів. Погляд сей вже є анахронїзмом. Бо там, де се лише можливе, Буряти—хлїбороби, і то добрі хлїбороби. Серед іркутських Бурятів розходило ся 80 % хлїборобських машин з загального числа, що припадало на сю ґубернїю. Цїкавим рисом бурятської хлїборобської господарки є її колєктивно-кооперативний характер: усе робить ся громадою, ґуртом: всї помагають оден другому. Відтак Буряти добрі ремісники: столярі, малярі, віртуозні кожемяки. Буряти живуть взагалї не бідно, у добробутї. На пересїчне бурятське ґаздівство припадає в 80-роках: 5 — 10 коней, 15 — 20 штук великої худоби та 20 — 30 дрібного товару. Без худоби та товару було лише 1 % господарів. [2])

Завдяки теріторіяльно-ґеоґрафічному положеню, яке робило Бурятів природними оборонцями азіятських границь Росії, вони довший час користувались внутрішною родово-племінною автономією, законно признаною інородческим »Статутом Сперанського« (з р. 1822.).

Як висше сказано, суспільно-господарський устрій Бурятів полягає на родовому побутї. Схематично його можна так представити: підвалини його творить основна родова одиниця — хотон, то є маленька родинна громада (3—4 хати »юрт«) Кілька хотонів творять аймак, себто властивий рід в змислї спільного походженя. Коли кілька хотонів ґуртують ся в родову громаду не після родинної спорідненості, але спільної теріторіяльности, то громада така зоветь ся не аймак, лише булук. З адмінїстраційного згляду найнизшим щаблем є аймак, який адмінїстративно творить т. зв. улус, котрий має родову управу. З кількох аймаків-улусів повстає оток, то є рід в широкому значіню сього терміну, який адмінїстративно творить »інородчу управу.« Врештї кількасот таких »інородчих управ« творять т. зв. »вѣдомство« або »степную думу«.

Кожда з сих соціяльно-адмінїстративних громад полагоджує свої справи на загальних зборах, т. зв. сугланах. На чолї улусу стоїть — старшина, а на чолї родової управи — родовий староста, т. зв. шуленґа; на чолї степової думи — виборний тайша. [3])

Сей родовий устрій, не зважаючи на деякі дефекти (застарілість декотрих суспільних основ) — загалом дуже добре

---

[1]) Idem.
[2]) Idem, 604.
[3]) Idem, 608.

відповідав громадянсько-культурним потребам Бурятів, заразом уможливлюючи їх національний розвиток та поступ. »Двох століття практика — каже Штернберґ — знаменито виказала цїлевість сего устрою. Йому Буряти завдячують аґрарний мир, матеріяльний добробут, чудову орґанїзацію достави можливих продуктів, народнїй суд, демократизм та культурно-просвітнї інституції. Йому-ж врештї завдячує російський уряд незвичайну льояльність Бурятів, яка утрималась, не зважаючи на всї ексцеси місцевих властей, не зважаючи на суворі правові обмеженя та на релїґійні замахи місіонерів.« [1]) В XVIII. ст. царське правительство полишило Бурятів власній долї, цїлком не втручуючись в їх внутрішне житє. Зносини його з ними обмежували ся лише на відбираню від них ясака, то є спеціяльного податку від інородців.

В 1822 р. реформами Сперанського правительство признало та кодифікувало родову суспільно адмінїстративну автономію Бурятів. Взагалї се лише додатно вплинуло на дальший громадянсько-культурний розвиток Бурятів, а саме в напрямі демократизації його та обмеженя значіня родової аристократії (Тайшів, Шуленгів та Зайсанґів). При кінци минулого столїтя (в 90 роках) царизм нараз залишив свою стару мирну полїтику супроти Бурятів та виступив з рішучими аґресивними заходами проти них. А саме в двох напрямах: нехтуючи стару незалежність бурятської землї та роблячи заходи коло знесеня бурятської родово-адмінїстративної самоуправи. Урядове розшматковуванє бурятської землї осадами та кольоніями російських переселенців позбавлювало Бурятів не лише найлїпших їх пасовиск та рілї, але й руйнувало суцїльність їх національної території взагалї. Знесенєм бурятської внутрішної самоуправи мав бути знищений в основі їх своєрідний суспільно-господарський устрій, підвалина їх національного істнованя взагалї. Відтак лїквідація сеї неприємної інородської справи була-б уже зовсїм легкою. Буряти в части почалиб вимирати, по части втїкати до сусїдної Монґолії, словом перестaлиб істнувати яко перешкода до переведеня нївеляційних плянів російського правительства в байкальській країнї.

Лявіна русифікаційних заходів звалилась наперед на іркутських Бурятів, у яких вже в 1890 р. скасовано »степові думи.« З початком сього столїтя царський уряд дуже швидким темпом перевів протибурятські заходи. В 1900 р. видано закон про громадський лад та суд серед Бурятів, чим фактично знесено бурятську автономію. Два роки Буряти марно намагали ся оборонити свої старі права та свободи. В 1903 р. протибурятські реформи були скрізь насильно заведені. Рівночасно перестала істнувати славетна льояльність. Буряти опинили ся в таборі противників царизму та стали поважним проти-правительственним чинником у визвольному рухови.

---

[1]) Idem, 609.

Коли Буряти зістали прилучені до Росії, вони не були ще нїяким суцїльним національним орґанїзмом. Се був лише родовий аґреґат, якай не мав ще психольоґічної свідомости національної солїдарности та спільности. Вже під російським панованєм Буряти дійшли до національного самопізнаня та самоозначеня, перестали бути механїчно злїпленим з поодиноких родів племенем та стали хемічно зцїпленим народом.

Розвиток національної свідомости між Бурятами залежав від кількох чинників. Зовнїшним — було теріторіяльно-полїтичне їх зєднанє в однїй державі (Росії). Внутрішним та духовим — принятє нової релїґії — буддизму, яка своїм фільозофічно-етичним ґуманїзмом поволи усувала родово-теріторіяльні ріжниці та антаґонїзми, відограла отже в житю Бурятів ролю національного цементу. Буддизм взаґалї сильно вплинув на духове житє Бурятів. В звязи з ним та під його могутнїм впливом розвинуло ся нове бурятське письменство (монґольське значить). Буддистичні бурятські кляштори, т. зв. »дацани«, були головним осередком національно-лїтературної та просвітної дїяльности серед Бурятів. Первісно отже сполука Бурятів відбула ся на релїґійному ґрунтї. Церковно національна бурятська орґанїзація істнує вже від 1764 р. — Від 1851 р. бурятська церков, щоби так сказати, є свого рода автокефальною, має свою самостійною голову т, зв. Бандідо Хамбо, який є рівночасно й головою національної бурятської освіти. Під його доглядом находять ся 32 бурятських »дацанів«. Сам він має свою резиденцію в Гусіноозерському дацанї, де є й висша буддійська школа, в якій вчить ся бурятське духовенство. [1]) Не мало важним чинником в поступі національної еволюції Бурятів був врештї факт постійної небезпеки зі сторони російського правительства та особливо потреба систематичної боротьби з ґнетом та сваволею місцевих російських властей.

Таким чином поволи повстала та зростала національна свідомість Бурятів. Коли отже російське правительство виступило з рішучим проти-бурятським замахом, вони національно були досить сильні, щоби дати відправу царизмови, а крім сего в них було чимало активної енерґії для дальшого національного розвитку в новочаснім дусї, на підвалинах сучасної европейської культури.

Коли отже в Росії почала ся лїквідація царського режіму та перші проби нового державного будівництва, Буряти енерґічно заходились коло реставрації своїх колишних прав та плянового здобутя собі повної національно-теріторіяльної автономії.

З початком 1905 р. у забайкальських Бурятів відбув ся цїлий ряд підготовчих зборів та аж чотири загально-національні зїзди, на яких докладно та ґрунтовно обговорено програму та тактику національної їх полїтики.

---

[1]) Idem, 612.

Місцеві власти не перешкоджали сій бурятській акції, з гори одначе зазначивши, що всї домаганя що до реставрації скасованого статуту Сперанського або полагодженя земельного питаня на старих засадах à priori безцїльні, бо Буряти не мають нїякого права власности на свою землю, бо »про се не зробили нїякої письменної умови з правительством«.[1]) Буряти незвичайно дотепно та вміло полагодили всї сї уразливі справи. Формально вони пристосували свої земельно-адмінїстративні проєкти до новозаведених правительственних реформ, але фактично оснували свій будучий устрій на старому ладї, але зреформовоному поступово-демократично. Про їх полїтичну зрілість найлїпше свідчить факт, що вони заявили ся за виборчим правом на основі чотиро-прикметникової формули, за вибором та незалежністю урядових осіб, за громадською відвічальністю та повною автономією місцевих урядів та врештї за урівноправненєм бурятської мови у внутрішньому урядованю, так в судовій процедурі як і в судї взагалї. Відтак що до суду вони домагались кодифікації власного звичаєвого права.

На їх любов до просвіти вказує факт, що вони признали необхідним заведенє загальної обовязкової шкільної освіти для хлопців і дївчат від 7—12 року. Очевидно, викладовою мовою має бути рідна.

Навчанє російської мови допускаєть ся в середних школах (»другого степеня«, отже не в початкових). Відтак бурятські зїзди поручили основанє спеціяльних ремісничих та рільничих шкіл. Врештї категорично виступили проти яких-небудь обмежень в середних та висших школах для Бурятів буддистів або шаманістів. [2])

В области релїгії Буряти домагають ся знесеня деяких обмежень, повної толєранції їх віри та зміни офіціяльної назви її »ламаїзм« на справжню — буддизм.

Цїкаво, що вони порішили відобрати землї, якими користувало ся державне їх духовенство та віддати їх на користь власного будучого шкільництва. В аґрарній справі вони обстоювали status quo ante.

Що місцеві власти не узгляднили сих бурятських жадань — зайво казати. Цїкавим є одначе мотив відмови: Бурятам не

---

[1]) Idem, 616.

[2]) Шкільна та просвітна справа взагалї — се оден з найгірших болячок бурятського житя. Власні школи Бурятам заборонені; до правительственних вступ їм дуже обмежений: він фактично є премією за перехід на православіє. А скільки т. зв. російсько-бурятських шкіл не витримує нїякої критики. Цїлю їх не освіта, а русифікація та оправославленє бурятського народу. Система „навчаня“ в них є болючим глумом над елементарними засадами раціональної педаґоґіки. Яка в них може бути наука, найлїпше ілюструє факт, що вчителї звичайно не розуміють нї слова по бурятськи, а школярі — очевидно не знають анї одного російського слова. Автор цїкавого висше цитованого нарису „Із історії освіти сибірських інородцїв“ закінчує свої сумні думки про траґіку бурятських змаганъ „до світла“ — характеристичною увагою: „Треба їм помогти хочби тим, щоби не перешкоджати їм.“ (l. c., 287.)

можна дати самоуправи, бо відтак треба було-би се признати й тубольчому російському населеню, що на думку сибірських царських помпадурів »ще передвчасно.«

Так само й іркутські Буряти заявили ся за повною автономією свого народа, очевидно змодернїзованою в дусї сучасних полїтично-демократичних засад. Їх національний зїзд, який саме припав на 50. роковини смерти визначного бурятського ученого — монґолольоґа — Бансарова закінчив ся великою національною манїфестацією. Рішено поставити Бансарову памятник, заснувати учительську семінарію його імени, відтак стипендії в ґімназіях, та що найважнїйше висказано бажанє — на пошану сього великого бурятського ученого — змагати до національного сполученя обох галузей бурятського народу.[1])

Центральний уряд так само ігнорував полїтично-національні домаганя Бурятів, як і місцеві власти. Численні бурятські делєґації до Петербурґа (в 1906 р.) нїчого не вдїяли. В першій Думі Буряти не мали навіть свого представника. Вони діждали ся його в другій; але відомою протиінородческою реформою думського виборчого закону (1907.) — їх знов позбавлено власного представництва в російськім парлямєнтї. Підчас революції вони (забайкальські) via facti відновили у себе старий свій лад та перевели бойкот російських урядів. Але відома сибірська »карательная експедиція« ґенерала Ренненкампфа, незабаром привернула знов офіціяльний status quo.

Буряти одначе, як і иньші азіятські інородцї, не впали під впливом реакції в стан песимістичної апатії. Навпаки, вони вельми енергічно заходили ся — о скільки се було можливе — коло національно-просвітної роботи. Центр її істнував вже від »днїв свобод«. Маємо на думцї бурятський Союз учителїв та просвітних дїячів: — »Буряд заноп туг« оснований в маю 1906 р. Національно-культурна програма його сформулована в першій точцї так: »1) працювати для національного відродженя Бурятів; 2) для широкої освіти Бурятів; 3) націоналїзувати школу; 4) домагатись національного самоозначеня та автономії. [2])

Практично він найбільше працює над націоналїзацією школи. Відтак над справою бурятського альфабету. Російський уряд накинув Бурятам цїлком невідповідну »гражданку« — вониж боронять свого зреформованого монгольського альфабету, про який гадають, що стане згодом загально-монґольським. Опріч сього бурятський просвітний союз заходив ся коло видавництва шкільних підручників в рідній мові та витвореня популярної просвітньої лїтератури. З інших національних їх змагань варто згадати приготованя до заложеня бурятського народнього музею та домаганя власної часописи. І полїтично Буряти не представляють вже аморфної несвідомої маси. Серед

---

[1]) Штернберґ: Буряти, — 619.
[2]) Idem, 623.

них бачимо початки своєрідної політичної діференціяції, головно на національній основі. Поміж іркутськими Бурятами істнують дві політичні течії: національно-демократична, яка боронить національну відрубність, та нечисленний гурток асиміляторів, т. з. »обрусителей подлизовцевъ.«

У забайкальських Бурятів політична діференціяція пішла ще дальше. Маємо тут »стародумців«, гурток, який відповідає іркутській національній демократії та боронить бурятський status quo ante. Відтак — »партія поступових Бурятів« — нечисленна, репрезентована верхами та на-пів урядовими сферами, яка висловлюєть ся за мирну культурну асиміляцію Бурятів. Врешті лівi бурятські елєменти соціялїстично-революційного напряму розпадають ся на два гурти: »Західників« — власне ортодоксальних марксистів, догматиків, які займають коли не чисто антинаціональне, то в кождому випадку анаціональне становище в бурятській справі. Розуміючи фаталїстично тенденції сучасного економічного рвзвитку, вони гадають, що він знївелює незабаром не лише своєрідний бурятський суспільно-господарський устрій, але й їх національну індивідуальність. Вони отже de facto також асимілятори.

Другу течію в лівому бурятському таборі репрезентують т. зв. »народники«, то є національні соціялїсти, які велику вагу прикладають до національно-культурного самоозначеня бурятського народу на ґрунтї европейської культури. Вони мріють, що відроджений та зевропеізований бурятський нарід згодом сполучить увесь монґольський нарід під своїм проводом. Тому вони стоять за загально монґольську письменність. Цїкавим причинком до їх европеїзаторських симпатій може бути проєкт зреформованя бурятських »дацанів« в мішані буддійсько-европейські унїверситети. В аґрарній справі станули. вони на становищу соціялїзації землї. В справі суспільно-господарського ладу вони стоять за повну автономію бурятського народу. [1])

В народній бурятській масї вони дуже популярні та під-час революції відограли чималу ролю, особливо-ж в напрямі національно-полїтичного освідомленя та зорґанїзованя свого народу.

Закінчуємо сї інформаційні уваги про Бурятів цїкавою характеристикою їх, зробленою російським публїцистом: »Буряти нарід дуже здібний, вони так богато заховали душевної бадьорости та так загартовані в боротьбі за істнованє, що можуть ще богато вдїяти, коли їм не стазити на шляху непереможних перешкод. [2])

* * *

Бачимо отже, що й т. зв. інородческа справа у східній Росії має вже (від часу японської війни та особливо революції) національний характер та буде індивідуалїзувати ся національно

---

[1]) Idem, 622—623.
[2]) M. K., l. c., 287.

щораз то сильнїйше. Національний фермент сильно та основно захопив вже підчас революції російських східних інородців. Вигубити його не потрафить царизм, днї котрого вже похаровані, а остаточна лїквідація є лише справою часу.

»Психіка інородця — каже їх російський дослїдник [1]) — радикально змінила ся. Він усвідомив собі своє право, увірив в себе, почав шанувати себе; у нього появили ся ідеали, він знайшов вірну, віддану собі інтелїґенцію, він вступив на шлях самодїяльности. Він зачинає вже творити письменство та полїтику в рідній мові й він уперто буде творити її дальше.«

Як ми бачили, східні інородцї сильно та певно зустрінули після революційну навалу правительственної реакції. Про песимістичний занепад, який бачимо наприклад серед російського громадянства, не може бути у них і мови. Навпаки — вже в післяреволюційних роках загально-державної реакції в Росії вони проявили велику національно-культурну енерґію та дїяльність, а поруч з тим і орґанїзаційний змисл. Той отже перелім, який скоїв ся в душі інододця підчас революції, не є якоюсь ефемеридою, але богато віщуючим початком орґанїчного процесу їх національно-культурного самоозначеня та індивідуалїзації в напрямі »прилученя до загально-людського, але не коштом національного, тільки власне через національне.«

---

[1]) Штернберґ: Инородцы, — 573.

XIII. Мусулманько-татарський рух.[1])

В попереднїм роздїлї були виложені причини, чому в сїй працї мусулманько-татарському рухови присвячуєть ся окремий нарис. Серед туркських народів царськоï імперії мусулманство відограло велику ролю: воно є свого рода національним цементом.

В жадному іншому національному руху в Росії релїґія не була таким рішаючим чинником, як власне у мусулман, а передусїм у Татарів, яким припала провідня роля в орґанїзації російського мусулманства.

»У мусулман — каже Штернберґ[2]) — релїґія переймає наскрізь національне житє, почавши від ритуального убраня та скінчивши висшими проявами дȕхової культури — моральністю, школою, письменством, наукою, соціяльною солїдарністю. Можна ріжно задивляти ся на те, що зоветь ся мусулманським фанатизмом, але не можна нехтувати те, що кождий член народу цїнить більше нїж власне житє, що є могутнїм цементом національної солїдарности та злуки.

Можна критично ставити ся до вартостей мусулманської культури, але не можна нехтувати те, що вона дає з духового погляду мусулманським масам, інтелєктуально ставить їх висше над оточуюче їх російське населенє«.

Мусуяманська релїґія є дорога не лише масам, але й значній частинї інтелїґенції. »Іслям — каже оден освічений Татарин — є злучений з нашою національністю. Коли іслям не релїґія, так се чудова фільозофія наших попередників. Коли Магомет не був пророком, — то був фільозофом. Віруючих музулман нїколи не буде можна повернути на християнство, бо вони ма-

---

[1]) А. Кримськiй: Мусулманство і його будучність. Львів 1904.
Н. Остроумовъ: Міръ ислама, его прошлое и настоящее. Ташкент. 1912.
Милиша: О мусулманскомъ движеніи. (Вѣстникъ Европы, 1912, ч. 8).
Вамбери: Культурное движеніе среди русскихъ Татаръ. СПБ. 1912.
Л. Штернберґъ — Инородцы (Формы нац. Движ.).
С. Чичерина — У приволжскихъ инородцевъ. С. П. Б. — 1905.
— О постановкѣ начальнаго образованія восточных инородцевъ — (докладъ) Москва 1911.
A. Leroy Beaulieu: L'empire des Tsars et les Russes — l. 3.
O. Hoetsch. — Russland. kap. 11. III, 4.

[2]) Инородцы, — 541—542.

ють гарну релїґію, не ґіршу від христіянства.« І дїйсно, православна та взагалї христіянська пропаґанда серед російських мусулман, особливо Татар — не має нїяких позитивних успіхів. Противно, іслям енерґічно та з успіхом причинюєть ся до поширеня татарської освіти серед Башкирів та Киргізів. Завдяки ісламови казанські Татари протягом кількох столїть заховали потенціонально свою відрубність; вони зі всїх східних інородців хиба найменше піддали ся винародовлюючим заходам русифікаторської полїтики царизму. Признають се добрі знавці російських відносин та справ (У е л ь с, Л е р у а — Б о л є) [1]); признають ся з жалем урядові російські сфери: »Хоча Татари вже кілька столїть живуть разом з Росіянами — скаржить ся орґан російського мінїстерства освіти, [2]) вони, нетолєрантні музулмани, держать ся відчужено, не хотять мати зносин із своїми сусїдами, нї брати від них новий світогляд, звичаї, форми житя й горожанського ладу. Татари покорили ся Росії тільки полїтично, а не морально: — поміж Татарами не богато знайдеть ся навіть людей, які би свобідно та правильно балакали по російськи; . . . Татари зовсїм не переймають російських звичаїв, не вчать ся російської грамоти . . . .; вони на нас дивлять ся навіть з погордою . . . .«

Іслям, який захистив Татар від винародовленя, в новітнїх часах (паніслямський та пантурецький рух) збудив їх до самостійного національного житя, а подекуди зробив з них піонерів національного пробудженя деяких поневолених їх одновірців та соплеменників.

В попередному роздїлї були наведені статистичні дати що до числа головних представників східних інородців. Що до Татар,[3]) яких урядовий спис населеня в Росії (з 1897 р.) числив: а д е р б е й д ж а н с ь к и х, то зн. кавказьких — 1,475.322 (26 % населеня Закавказя; вони заселюють східну частину Кавказа); к р и м с ь к и х — понад 150.000; в о л ж с ь к и х — коло 1,400.000; с и б і р с ь к и х — коло 350.000. Решта припадає на Центральну Азію. В европейській Росії головним осередком Татар є Казанська ґубернїя, а татарською столицею та центром культурного й національного житя — К а з а н ь. Ґеоґрафічно розміщені Татари в европейській Росії в сих ґубернїях: казанській (30·7 %), Кримі (14·0 %), Симбірській (8·9 %),

---

[1]) A. Leroy Beaulieu, l. c., I, 77.
[2]) Цит. після А. К р и м с ь к о г о, l. c., 191—193.
[3]) Цїкава історія назви — Татари. Вона походить від китайської назви t a t a, одного монґольського племени (F. N. Fink: Die Sprachstämme des Erdkreises, 63), яке буцїм-то заложило відому монґольську державу Чинґіз-Хана. Після страшенної монґольської інвазії в XIII ст. до Европи, назва Татари, (раннїйше теж Тартари) почала вживатись що до всїх кочовників, які невпинним потоком ішли з Азії до Европи отже й до народів урало-алтайських, до яких (до так зв. туркської підґрупи) належать теперішні Татари, та яких головними представниками є османські Турки, від яких російські Татари фактично дуже мало відріжняють ся. Подрібнїйше про се в L e r o y B e a u l i e u, l. c., I, 72 - 73

Уфімській (8·4 %), Самарській (5·9 %), Оренбурґській (5·8 %), Астраханській (5·3 %), Вятській (4·2 %), Саратівській (4 %), Пензенській (3·8 %), Нижньо-новгородській (2·5 %), Пермській (1·6 %), Катеринославській (0·8 %), Тамбовській (0·6 %). [1]) Отсе їх розселенє є показчиком колишнього їх історичного володіня на теренї теперішної Росії. В ньому бачимо рештки та слїди колишнїх китайської або Золотої та кримської орди, відтак ханства астраханського, казанського та сибірського.

Висше наведені ґубернії загалом визначають ся досить великою домішкою інородческого елємету. В них головно сконцентровані т. зв. східні інородці, про яких мова буде в дальшім роздїлї.

Низше наведена статистична таблиця показує національні відносини в сих ґубернїях (у відсотках):

Ґубернії	Мордва	Чуваші	Татари	Башкіри	Иншіінородці (Вотяки, Череміси, Пермяки, Мащереки Тептари)	Разом	Росіян
Уфімська	1·7	2·5	8·4	**40·9**	7·5	61·0	37·9
Казанська	1·0	**22·8**	**30·7**	—	5·6	60·1	37·9
Симбірська	**12·2**	10·6	8·9	—	—	31·7	68·2
Оренбурґська . . .	2·4	—	5·8	**15·9**	1·0	25·1	70·3
Вятська	—	—	4·2	—	17·4	21·6	78·2
Самарська	8·5	3·3	5·9	2·0	1·7	21·4	63·4
Пермська	—	—	1·6	2·9	3·9	8·4	90·5
Нижн. Новогродська	3·3	—	2·5	—	—	5·8	92·2
Тамбовська	3·2	—	0·6	—	—	3·8	94·9

Відомо, що в історії Росії, саме в її початках, Татари відограли велику ролю. Татарська інвазія та двох столїтна неволя (XIII—XV ст.) були сумним епізодом в історії московської держави, впливи якого ще й доси заховали ся в російському полїтичному режімі, який визначаєть ся чисто азіятсько-орієнтальним деспотизмом та абсолютизмом.

Саме московська держава, з якої згодом повстала теперішня російська імперія, утворювала ся під дамоклевим мечем татарського ярма, що сильно відбило ся на дусї й характері її внутрішнього ладу та орґанїзації. Відомий російський вчений зауважив: »Московський монархізм був деспотизмом з очевидно східним характером: на пів-византійським та на пів-татарським« (Пипін). Спосіб з'єднаня держави, каже він, був насильним«; — »вона була збудована на кріпацтві«. Взагалі він характеризує московську добу державно-полїтичного житя Росії так жорстокою, що колиб вона не була лише перехідним

---

[1]) E. Grabowski: Ze statystyki narodowej Rosyi europejskiej, 15.

щаблем, то треба-б було зневіритись в здібність московського народу до історичного розвитку. [1])

Російський царизм ще й доси заховує в собі чимало деспотичних ремінїсценцій сього фатального на пів татарського московізму.

* * *

Сучасні російські Татари що до вдачі не мають нїчого спільного з своїми монґольськими войовничими попередниками, яким завдячують свою назву.

Ще до недавна вони уявляли з себе з культурного боку пасивну, а з національного — аморфну масу. Особливо поволжські Татари, які найпізнїйше прокинулись до національної свідомости, що не перешкодило їм одначе стати згодом на чолї культурно-національного мусулманського руху в Росії.

Ще не так давно український орієнталїст Л. Кримський характеризував їх як расу »малобарвну, неталановиту«, [2]) покликуючись взагалї на »расову недаровитість чистої турецької крови«.[3]) А славетний француський дослїдник Росії Леруа Боліє закидав Татарам брак культурно-національної своєрідности, кажучи, що у тім зглядї вони лише імітатори.[4])

Зрештою на культурну пасивність та обскурантизм Татар (головно поволзьких та сибірських), нарікав і кримський піонер татарського національного відродженя І. Гаспринській. »Що до інтелєктуального розвитку та світогляду татарська маса й доси живе в XIV. ст., застигнувши на Птолемейській системі, не признаючи Кеплєра, не знаючи Нютона, маючи неможливе понятє про відносини народів та держав.« [5])

Цїкаво звернути увагу на те, що найбільшою культурною пасивністю визначались саме поволжські та сибірські Татари, які найдовше пробувають під російським панованєм, та що пізнїйше прилучені кримські, кавказькі, і навіть туркестанські Татари, проявляли на-разї більшу духову рухливість. Зрештою сей стан умового занепаду та байдужности належить вже у російських татар до історії. Новочасні релїґійно-національні течії в іслямському житю вивели їх вже зі стану духової апатії, кинули на шлях національного відродженя та культурної модернїзації, а подекуди й европеїзації.

Крим був першим осередком новотатарських культурно-національних змагань та проб. Звідси, з зимферопольської татарської вчительської семінарії виходили перші сїячі просвіти та національної свідомости, які звідси несли її своїм темним поволжським землякам. Тут у перше в Бахчисараю — головно заходом висше згаданого провідника новотатарського руху

---

[1]) Пыпинъ — Исторія русской этнографіи, I, 10—11.
[2]) L. c., 210.
[3]) Idem, 178.
[4]) L. c., I, 86.
[5]) L. c., 1.

Гаспринського — повстають новометодні »мектеби« (школи), дидактично-педагогічно зреформовані на европейський спосіб, які згодом, не зважаючи на рішучий протест консервативних муллів, оборонців старини, сотками та тисячами поширили ся в Поволжу, Туркестанї, на Кавказї та навіть поза Росією — в Кульджи аж під Китаєм. [1]) Тут клали ся підвалини новотатарського письменства та національно-просвітної пропагаторської преси.

Сей новотатарський рух датуєть ся лише з початком 80 років минулого столїтя. Коло сього часу через підбитє Туркестану та завойованє Кавказу, російське мусулманство чисельно дуже зросло, що причинило ся до його розбурханя.

Відтак новотурецький національно-культурний рух з початку 70 років, що розвивав ся під гаслом: »т ю р к е л е ш м е к« (стати свідомим Турком) — очевидно не міг лишити ся без впливу на сусїдних кримських Татар.

Молодий татарський рух почав ся утворенєм лїтературної татарської мови на народнїй основі. Старо-татарська лїтература зрештою числом не велика, а змістом переважно схоластична, послугувала ся арабською або й перською мовою, дуже рідко татарською, nota bene не людовою (народною) живою — а макаронїзмом. Ще в третій четвертинї минулого столїтя загалом було лише три свїтські татарські книжки, з яких одну, казанський збірник »Білїко« (Знаннє) уложив відомий російсько-нїмецький туркольог Радлов. [2])

Одною з перших ластівок новотатарських змагань була бакинська часопись в татарській мові »Ікінджі« (Орач), яку дуже недовго видавав Хасан бек Мелїков з цїлю »розорати новопросвітним плугом народну татарську ниву, яка лежала відвічним облогом.« [3]) »Орач« справдї розворушив російське мусулманство. Одначе »Орач« був лише епізодом в новотатарському руху. Органїчно він починає розвивати ся від 80 років, коли на чолї його стає батько та головний піонер татарського національного відродженя, цитований вже тут І с м а ї л Г а с п р и н с ь к і й. В 1881 р. він виступив з російською брошурою »Р у с с к о е м у с у л м а н с т в о«, де виложив завданя та цїли поступового російського музулманства, закликуючи поступово-освічених Татар до працї над популярним письменством для люду, до вживаня в ньому живої народної татарської мови.

В 1883 р. він сам оснував в Бахчисараю поступову татарсько-російську часопись »Терджиман« (П е р е в о д ч и к ъ), на зразок новочасних лїтературно-полїтичних газет. Згодом ся часопись стала одним з найбільше впливових органів преси не тільки поміж російськими мусулманами, але і в північній Персії та на навіть китайському Туркестанї. [4])

---

[1]) А. К р и м с ь к и й, l. c, 200.
[2]) I d e m, 204.
[3]) I d e m, 205.
[4]) I d e m, 206.

За таких обставин, (головно енергією Гаспринського та деяких кримських татарських учителів), зродила ся новотатарська лїтература, на разї лопулярно-народна, та перекладна, призначена передусїм практичним просвітно-національним виховавчим завданям, дуже слаба в першій стадії свого розвитку в области самостійної мистецької творчости. Не треба забувати, що першими працьовниками на сїй незораній та засміченій ниві були письменники самоуки із молодої народньої інтелїґенції, яким чимало довело ся бороти ся з байдужістю зросійщеної старої інтелїґенції та ще більше з релїґійною консервативністю муллів, які в засадї рішучо були проти кождого поступу та новаторства на европейський зразок.

Гаспрінський так схарактеризував початки новотатарської лїтератури: »По всїх тих книжках переходить одинока тенденція: чи сим, чи інакшим способом закликати людей до знаня, оновленя, просвіти. Не сердитись і не вимоги ставити треба на тих письменників — кождий будує так, як уміє, — а треба їх щиро шанувати, шанувати хочби за те, що пишуть вони не для освіченої громади, бо такої (свідомо національної) у наших мусулман поки ще нема, а для простого народу.«

Згодом осередок новотатарського культурно-національного руху переходить з Криму — звідки Татари масово еміґрували — на Поволже, а саме у Казань, старинну татарську столицю, де Татар численно є більше, та де вони живуть компактнїйшою масою та загалом перебувають в економічному добробутї. На Поволжу зрештою (в Оренбурзї) ще від часів Миколи I. існує висший духовний уряд для російських мусулман — муфтіят[1]), який згодом став центром зближеня та зєднаня усїх російських Татар.

Кримський період новотатарського руху був підготовчим етапом; казанський означає його зформованє та національне поглибленє й поширенє, словом, перехід в стадію зрілого природного розвитку. В двох напрямах головно розвиваєть ся татарський рух на Поволжу: національно-просвітному та лїтературному. В казанському періодї татарська мова була лїтературно вироблена на чисто народнїй основі. Тут її докладно вичищено від колишнїх численних русицизмів, головно заходом невтомного татарського культурного дїяча та найбільшого національного поета, який на жаль замолодо вмер, маючи 27 років, в 1913 р. Абдула Тукаєва. Віртуоз та знаменитий знавець рідної живої мови (сам Тукаєв вийшов з народу, життя його нагадує вельми долю М. Горького) він у своїх лїричних віршах дав найгарнїйші її зразки, показав татарську мову в цїлій її красї. Не без слушности зовуть його татарським Пушкином. Тукаєв мав для Татар також велике значінє як ідеольог, а саме поширюванєм демократичного народництва серед свого громадянства.

---

[1]) O. Hoetzsch, l. c., 469; Штернберґъ, l. c., 548—549.

Взагалї в казанському періодї новотатарська лїтература вийшла на шлях самостійного розвитку. Тут також розвинула ся чимала перекладна лїтература, покищо переважно з російського. На татарське переложені Гоголь, Пушкін, Тургенєв, Толстой, з нових Горкій, Андреєв, Купрін. Найбільше популярним серед російських мусулман є Л. Н. Толстой. Поза Казаню та Поволжем, де є найбільше татарських шкіл та національно-просвітних товариств (розвязаних в останних роках націоналїстичної реакції в Росії) значний татарський рух істнує на Кавказї, де Татари дуже заможні та відносно добре освічені.

Дотеперішні результати новотатарських змагань свідчать про велику житєву силу сього молодого руху, який майже вибухово розірвав стару духову інертність Татар, протягом ледви кількох десятків лїт надолужив те, що було страчене протягом віків.

Білянс культурного дорібку Татар за 30 років добре ілюструють отсї дані: у 80 роках було дві татарські друкарнї (у Казани та Тіфлісї), 7-8 друкованих книжок, чотири національні дїячі, та дванайцять людей з висшою освітою, з того оден з европейською.

В 1910 р. — було понад 1000 друкованих книжок, 14 друкарень, 16 часописей, 200 людей з висшою освітою, з яких 20 студіовало у Західній Европі, коло 100 письменників та журналїстів, 6 висших шкіл (медресе), та 5000 низших (мектебе), 37 добродїйних товариств, три банки та три селянські кредитові інституції, [1]) коло 25 видавничих спілок, [2]) та з пів сотнї просвітних товариств. В 1903 р. видано тільки в Казанї 250 книжок татарською мовою, в накладї $2^1/_2$ міліонів примірників.[3])

Що до книжкової продукції в 1911 р. Татари були на шестому місці поміж народами російськсї імперії (за Москалями, Поляками, Нїмцями, Жидами, Лотишами та перед Українцями).

Треба тут ще згадати про спробу казанських Татар оснувати жіночу ґімназію з нагоди 300 лїтного ювилею династії Романових. Не зважаючи одначе на такий гіпер-льояльний претекст, царський уряд заборонив Татарам робити які-небудь заходи в сїй справі. Він добре використав антиевропейський фанатизм муллів, які покликуючись на коран, рішучо виступали проти сього проєкту своїх поступових земляків. Таким чином справа жіночої татарської ґімназії, яка повстала в звязку з народжуючим ся жіночим рухом серед казанських Татар, лишила ся неполагодженою, хоч на ґімназію куплене було місце та зібрані гроші на будову.

* * *

В російському мусулманстві взагалї, та серед російських Татар з окрема іде тепер боротьба двох культурно-національ-

---

[1]) O. Hoetzsch, l. c., 470.
[2]) Докладъ..., 4.
[3]) Штернберґъ, l. c, 544. Журнал „Slavansky Prehled“, P. XIII, ст. 379.

них течій: консервативно панісламської та поступової — з очевидними симпатіями до західно-европейської культури — пантурецької.

Татарські поніcламісти, до яких головно належить консервативне духовенство та прихильники догматичного мусулманства, є анальогічне відомому старому антиевропейському російському славянофільству.

Натомість пантуркізм серед Татар є свого рода „pendent“ російському европофільському »западничеству.«

»Панісламізм« — каже автор нарису про мусулманський рух у Росії — шукає собі опору в самобутности. Пантуркизм ставить собі подекуди инше завданє: він хоче відновити ісламський світ через зілляне культурних основ поступових націй з лїпшими та найбільш житєвими елєментами мусулманства. Куди саме приведуть сї змаганя — се питаня будучности. Одначе й нині можна вже з певністю твердити, що мусулманський світ прокинув ся, та що від тепер він грати ме в долї людства нову та визначнїйшу ролю...« [1])

Рух сей зростає незвичайно швидко. Він захоплює усе російське мусулманство, навіть до недавна ще забутий Туркестан, про якій покійний Вамбері казав, що його мусулманське населенє »оповите темрявою, чорною як смола.« [2])

Але рух сей переходить далеко за межі Росії. Він захоплює й азіятське мусулманство, несучи йому нові думки та розжарюючи в ньому вогонь національної свідомости.

З сього погляду Татари грають ролю культурних посередників поміж російським та азіятським мусулманством, будучи рівночасно сїячами національного пробудженя та відродженя серед турецьких народів Азії.

Під знаком загальної просвіти та особливо рідної зреформованої школи поширюєть ся новітний мусулманський рух в Росії. »Школа стала улюбленою дитиною мусулманських дїячів.« — каже Милиша. [3])

Коли отже школа є головним знарядєм національного пробудженя та відродженя російського мусулманства, то учитель є голосним його апостолом та піонером. Для характеристики того, з якою любовю ставлять ся мусулманські учителї до своєї народно-просвітної роботи, наводимо тут зразок їх закликів до мусулманської молодї:

» — Школярі — мої товариші! Школярі — квіти народу. Молоді школярі — добувайте знанє.... Памятайте, що треба кріпко тримати ся оден-другого.... Ви не повинні заздростити тому, хто знає, а научати того, хто не знає. Для Бога треба дбати про нарід. Школярі заходу та сходу — єднайте ся!“ [4])

---

[1]) Милиша, l. c., 367.
[2]) А. Крымський, l. c, 186.
[3]) L. c 367.
[4]) Милиша, l. c., 370.

В иншій відозві говорить ся:

»Добувайте освіту та знанє люди часу, о народе! У порожнечі темряви прийшов ти в занепад, о народе!

Опріч тебе, не має вже иншого, який спав-би сном байдужности! Тепер не час спати. Прокинь ся-ж зі сну народе! [1])

Без сумніву синтез панісламських та пантурецьких змагань серед російського мусулманства є лише справою часу та дальшого розвитку. Певно і те, що в ньому згодом національний чинник поруч релїґійного набувати-ме все більшого значіня. Врештї не підлягає сумніву й те, що він щораз то більше европеїзуватиметь ся культурно. [2])

Поступові елєменти безперечно належать до европофілів. А поступова течія в мусулманському рухови принаймні серед російських Татар творить вже чималу силу.

Історик новотатарського культурно-національного руху, славетний мадярський туркольоґ Вамбери (Vambèry) [3]) нараховував у Татар аж 8 поступових часописей, то є майже половина їх преси належить до поступового табору.

В попереднім роздїлї ми бачили, який величезний вплив мала на психольоґію російського східнього інородця російсько-японська війна, а відтак російська революція.

На Татарах та на російських мусулманах загалом — можна добре зауважати вплив сих двох подій з новочасної історії Росії. В історії новотатарського та мусулманського руху вони були епохальними рубіконами, від яких рух сей перейшов із стадії культурно-національної у політично-національну, а поруч з сим із стану орґанїзаційної аморфности в чудово здисципліновану орґанїзацію, виразом якої є славетний »Мусулманський Союз«, безперечно оден із найцїкавійших проявів російського визвольного руху. Повстав він в серпни 1905. р., майже в романтичних обставинах: конституційні його збори відбули ся на пароплаві (»Густав Струве«) на ріці Ока. Були се після офіціяльної назви »збори мусулман всїх станів, із ріжних ґуберній та областей Росії.«

»Союз — каже Штернберґ — уявляв собою буцїм-то лишень лїґу людей, згуртованих спільністю релїґії та правного положеня в державі; але так річ представляла ся тільки формально, — фактично — в своїй основі — се не був аморфний аґреґат поодиноких людей, а союз народів, союз

---

[1]) Idem. 369.

[2]) Цїкаво звернути увагу на те, що перші европейські впливи дістали ся до російського мусулманства (головно через поступовійше духовенство) не через Росію, але через Египет та Туреччину, де (в Каірі та Константинополи), наслїдком обмеженя висшого мусулманського шкільництва (медресів) у Росії, студіовала російська мусулманська молодь

[3]) Вамбери — Культурное движеніе среди русских Татаръ. — На жаль при писаню сього нарису я не мав під рукою цїкавої сеї праці, бо наслїдком війни не можна було її замовити із Петербурґа, де вона вийшла як додаток до російського перекладу викладів будапештенського професора Ґольдцігера про іслям.

національних орґанїзацій. В дїйсности народи, які природно належали до нього, як Татари, Адербейджани, Кірґізи, творили окремі орґанїзації, які уладжували свої з'їзди.

До сполуки спонукали сї народи спільні релїґійні емоції, спільна релїґійна небезпека та правові обмеженя, а врештї, що є головним мотивом — спільне бажанє культурного відродженя на підставі зближеня мусуманства з европейською культурою та новими полїтичними ідеалами й умовинами.« [1])

Інїціяторами, піонерами та орґанїзаторами Музулманського Союзу були волжські Татари, які тепер взагалї грають серед російського мусулманства провідну ролю. Факт сей пояснюєть ся культурно-національним їх положенєм.

Ми бачили вже, що коло Казанї сконцентрував ся останними часами новотатарський рух. Соціяльно-економічне їх положенє уможливило передусїм власний культурний розвиток та поступ, а відтак національне піонерство серед російського мусулманства.

Волжські Татари — одинокі серед российських мусулман — мають численне заможне міщанство та взагалї чимало міського населеня, яке почало само гуртувати ся, а відтак гуртувати своїх земляків та одновірців.

В Мусулманськім Союзї згуртована була більшість російського мусулманства. До нього на разї не належали туркестанські мусулмани, які вже по заведеню у Росії конституції заходили ся (так само під впливом волжських Татар) коло просвітної роботи та поволи почали національно пробуджуватись. Полїтично-національну ідеольоґію та змаганя російських мусулман взагалї, а Татар з окрема добре з'ясовують ухвали першого всеросійського мусулманського конґресу.

Російські мусулмани уважають за найвідповіднїйшу форму полїтичного ладу конституційну монархію. Відтак, вони обстоюють широку місцеву самоуправу, в основі якої має бути дрібна земська одиниця.

Населеню, котре сього хоче, треба дати національно-краєву автономію з краєвими представительними коституціями (то є соймами), основаними на демократичних засадах, з законодавчим правом в місцевих справах, та в яких були-б заґварантовані права представників національних меншостей. Відтак вони домагали ся повної релїґійної толєранції. Цїкаве, що вони домагали ся усуненя релїґійних суперечок серед мусулманства.

На третьому мусулманському конґресї (1907) ухвалено що: »істнуючі ріжниці між окремими релїґійними сектами (очевидно, що визнають іслям), не мають значіня та не можуть бути перешкодою з погляду релїґії в справі орґанїзації спільних інституцій для кермованя релїґійними справами російського мусулманства.« [2])

---

[1]) Штернберґ, l. c., 558—559.
[2]) Милиша, l. c, 369.

Наведені тут мусулманські дезідерати мають загально-політичний характер. Що до мусулманства самого, Мусулманський Союз поставив такі постуляти: Повна автономія в справах релїґії та освіти. Незалежна юрисдикція в сфері семейного, подружного та дїдичного права.

На чолї релїґійної ісламської самоуправи має бути — рансул улама, якого вибирають мусулмани всеї Росії. Йому має прислугувати право безпосередних зносин з царем. Під собою він мати-ме 5 шайхуль-ісламів (2 на Кавказї; по одному в Оренбурзї, на Кримї та в Туркестанї). Відтак російські мусулмани домагали ся меджілїсів по ґубернїях та повітах (свого рода власних соймів). Дальше — незалежности мусулманських урядів від місцевих властей та установленя над ними безпосередної компетенції Сената або мінїстерства внутрішних справ. Що до людової освіти російські мусулмани домагали ся власної початкової та середної школи, очевидно з рідною мовою навчаня. Навчанє російської мови в початкових школах не є обовязкове, а в середних вона має бути предметом навчаня. Мусулманське шкільництво має бути автономне. Учительський персонал має бути виборний. В учительських семінаріях для мусулман має бути присвячено більше уваги ісламській науцї релїґії та лїтературі рідної мови. Врештї мусулмани заявились за арабським альфабетом та проти офіціяльної, накиненої їм російської »гражданки«.

* * *

Полїтична орґанїзація уможливила російським мусулманам спільний поступ та національне співробітництво в російськім парляментї, де вони відразу згуртували ся в мусулманську фракцію, яка належить до найлїпше зорґанїзованих національно-полїтичних клюбів російської Думи; їй, не зважаючи на відомий проти-інородческий націоналїзм царського правительства, вдало ся удержати ся (хоч її значно здесятковано після зміни думського виборчого закону з 1907 р.) ще й доси.

В першій Думі мусулманська фракція числила загалом — 14 членів (8 Татар, 4 Башкірів, 1 Кірґіза та 1 Калмика). В другій вона мала 31 членів, в третій — наслїдком згаданого висше обмеженя інородческого представництва — 8, а в четвертій — в звязку з дальшою протиінородческою реакцією, яка останними роками роками спеціяльно була звернена проти Татар та мусулман взагалї — вже лише 6, (з них 5 Татар.) [1])

Царське правительство природно дуже остро стежить за розвитком татарсько-мусулманського руху в Росії. Бачучи його очевидний зріст та поступ, уряд старає ся всїляко обмежити та зупинити його, природно найчастїйше провокаційними репресіями (переслїдуванєм преси, забороною просвітно-національної працї, розвязанєм національних товариств, трусами та

---

[1]) Hoetzsch, l. c., стр. 146, 156, 164 та 184.

арештами національних дїячів то що). Рівночасно він старається паралїжувати зріст мусулманського руху своїми просвітно-асиміляторськими заходами: пробами офіціяльної преси для мусулман та спеціяльних інородческих шкіл (прим. російсько-татарських) з очевидною русифікаторською тенденцією, які мусулмани бойкотують.

До революції та навіть підчас неї російське мусулманство було дуже льояльним та полїтично вельми умірковаиим елєментом, як про се свідчить полїтична плятформа Мусулманського Союзу, з якою ми познайомилися висше.

Поміж російськими інородцями се безперечно був найльояльнїйший елємент. Царське правительство се добре знало та рахувало ся з сим фактом. Петербурський комітет мінїстрів в 1905 р. заявив, що »історично витворені відносини« з російським мусулманьством »треба шанувати та боятись їх попсувати«. Але після революційна націоналїстична тактика царського правительства попсувала їх, як взагалї настроїла проти Росії майже усїх »інородців«.

Свідчить про се напр. різко-опозиційний настрій останнього (1914) всеросійського мусулманського конґресу, який був властиво великим актом оскарженя проти антимусулманської полїтики царського уряду, — безглуздої, дратуючої, протикультурної, яка мусулман поволи перетягає до протиправительственного, опозиційного табору, та яка не є в силї здушити або хоч припинити татарсько-мусулманський рух в Росії, як не була в силї знищити жадного з иньших численних національних рухів та змагань в царській державі.

Навпаки, татарсько-мусулманський рух очевидно зростає; а спеціяльно татарський визначаєть ся великою асимілятор-ською силою. Татаризація Башкірів, або останними часами Кіргізів є сього яскравим доказом. Цїкаво, що й тут царське правительство посередно помагає Татарам, а саме своєю безглуздою національно-релїґійною полїтикою супроти иньших мусулман. Бачимо се наприм. на Кіргізах, серед яких Татари почали успішно поширювати іслям саме від часу, коли православні місіонарі силоміць почали накидати Кіргізам православє, легковажачи у своїй релїґійній пропаґанді мусулманство. »Мусулманські місіонарі — каже російський дослїдник східних інородцїв [1]) протягом 50 років не змоглиб так отатаризувати Кіргізів, як се зробили російські місіонарі за яких 15—20 лїт.«

Татарсько- мусулманський рух має безперечно будучність. Згодом він певно подекуди буде з національного боку більше змодернїзований та зіндивідуалїзований, але маючи сильний цемент в ісламі, він довший ще час буде виступати суцїльно під прапором релїґійно-національним.

Його сучасне та будуче значінє для Росії добре схарактеризував Милиша в цитованім вже тут нарисї. »Російське му-

---

[1]) Чичерина: l. c., 25—26.

сулманство, каже він, [1]) — перестало бути тою масою, «татарвою», якӱ російське громадянство знає лише з ресторанів, овочевих склепів, халатників та кримської розпусти. Воно стало появою, з котрою треба рахувати ся, брати під увагу при полагоджуваню справ внутрішньої та зовнїшної полїтики. Між народами підданими російському скиптрови, з'явила ся нова нація дисциплїнованих людей з означеними завданями. Виразом сих завдань є поступова мусулманська фракція в Думі«.

Серед інородческих справ на сході Росії татарська має вже чимале національне значінє. Вона матиме чим дальше тим більше значінє, саме як авангарда мусулманського руху в загалї, котрий своїми змаганями переходить за межі царської імперії та визначаєть ся величезною асиміляційною силою та великим житєвим розмахом.

* * *

В попередному роздїлї були наведені головнїйші факти та події з національно-відродних змагань Кіргізів.

Тут додамо ще деякі загальні інформації про сей нарід, який почав прокидатись до національної свідомости вже в часах після-революційних. Кіргізи як відомо. нарід походженя турецького й заселює Середну Азію (а саме т. зв. кіргізький край — то є Семіпалятинську, Акмолїнську, Тургайську та Уральську область, де Кіргізи мають 86—72 % більшости) та Туркестан (Закаспійську, Сир-Дарінську, Семіреченську, Ферганську та Самаркандську область), відтак в Астраханській губернії (21 %). Загалом Кіргізів є 4½ міл. Після спису з р. 1897. було офіціяльно пораховано їх 4,499.664. Кіргізький дослїдник Букейханов обчисляє скількість своїх земляків під сей час кол 4,700.000. [2])

Що до числа отже Кіргізи стоять на шестому місцї серед народів царської держави. Компактна кіргізька область простягаєть ся від Сир-Дарії до Іртиша, а від Тянь-Шана до ріки Урал. В сїй країнї Кіргізи представляють пересїчно 65 % більшости. З господарського боку Кіргізи саме переживають перехідний стан від напів-номадного скотарства до осїлого хлїборобства. [3])

Полїтика царського правительства супроти Кіргізів визначала ся великим призирством та безоглядностію, як взагалї до азіятських инородцїв. Проявило ся се головно у відношеню до кіргізької мови та віри. Перше добре характеризує сей афоризм одного російського бюрократа: »— самі Кіргізи мусять піднестись до нас. Ми не зобовязані учити ся їх мови. [4]) Друге, не менше яскраво ілюструє отся постанова омської духовної

---

[1]) L. c., 386.
[2]) L. c., 578
[3]) Економічні та соціяльні відносини серед Кіргізів добре зясовані в цитованому нарисї Букейханова. (I розд.)
[4]) Idem, 585.

консисторії в справі скарги якогось Кірґіза на Росіянина за обиду мусулманської віри: »Нахабний кляузник забув, що він живе не в Туреччині, але в православно-християнській Росії. Лишити скаргу без полагодженя.«[1])

Зрозуміло, що у Кірґізів зайво шукати любови чи навіть симпатії до Росії. Навпаки, вони почувають велику ворожнечу до неї, про що свідчать численні їх протиросійські пословиці, як напр.: »коли маєш приятеля Росіянина, то май сокиру за пазухою« або — »коли Росіянин їсть хлїб, він бере ланове.« Найцїкавшим та характеристичним є спосіб, яким Кірґізи лякають своїх дїтей. Вони кажуть тодї: »приїхав Росіянин! приїхав Росіянин! Прийшов вовк! прийшов вовк! [2])

Не диво отже, що перший національно-полїтичний виступ Кірґізів був власне великим актом оскарженя царського режіму за безпросвітний гнет, за поневоленє кірґізького люду. Цїкавим документом сього є кірґізька петиція, післана петербурґському правительству в 1905 р. В нїй офіціяльна полїтика Росії супроти Кірґізів схарактеризована такими словами: — Не рахуючись з інтересами народу, нї з його історичними правами, кермуючись лише одиноко русифікаторською полїтикою, місцева адмінїстрація змагала до вигубленя всего того, що не годилось з її полїтикою. Правительство цїлком не брало під увагу сього, що кірґізькі степи не завойовані, але добровільно прилучили ся до Росії. Кірґізи приняли російське підданство для зовнїшнього захисту, не припускаючи якого небудь вмішуваня в свої внутрішні справи. В насильній інвазії держави в сферу релїґійних справ Кірґізи бачили та бачуть отвертий замах на свою віру і тому з недовірєм відносять ся до правительственної акції.... Уважаючи землю своєю власністю, добутою кровю батьків, Кірґізи, вступаючи у російське підданство, не припускали, що держава дозволить собі зробити замах на приватну власність; одначе російське правительство зладило закони, якими без жадного умотивованя — отже після права насильства — усї кірґізькі степи узнано державною власністю, наслїдком чого є кольонїзаційний рух в кірґізьких степах, при чому найлїпші кусники землї дістали ся кольонїстам, а ґірші — лишили ся Кірґізам.... Коротко кажучи, заведенє в країнї »степного положенія« (себ-то нового анти-кірґізького ладу. Г. Б.), витвореного бюрократичним шляхом, без усякого згляду на справдїшні потреби населеня, неповажанє закону зі сторони урядів, що змінюють його після своєї волї, повне нехтуванє особистих прав, адмінїстративне насильство у всїх сферах житя, нехтуванє духовими та ґосподарськими потребами Кірґізів, штучне підтримуванє обскурантизму серед народнїх мас — все се привело населенє в нужду, а його культурний розвиток — у стаґнацію.«[3])

---

[1]) Idem, 593.
[2]) Idem, 586.
[3]) Idem, 597—598.

В житю Кирґізів дві справи належать до найбільше пекучих: а саме — релїґійна та земельна. Перша поки що ідентифікуєть ся з національною. В своїх полїтичних виступах (1905 р.) Кирґізи передусїм акцентували сї дві справи, а відтак поставили полїтичні постуляти (напр. скликанє Думи). Вони домагали ся визволеня свого духовенства з під опіки мінїстерства внутрішних справ та утвореня для нього окремого автономного орґану, або підчиненя його оренбурґському мусулманському мезортіятови. [1])

Відтак вони заявили ся проти експропріяції кирґізьких степів та проти проєктованої офіціяльної кольонїзаційної полїтики, яка руйнує Кирґізів та має лише дуже проблємативну вартість для російських кольонїстів. Що се їх домаганє лишить ся »гласомъ вопіющаго на пустынѣ« — зайво й казати. — Ми бачили в попередному роздїлї, як про сю справу висловив ся представник царського уряду. Тут можемо додати, як відносять ся до неї російські націоналїсти. Відомий думський посол — націоналїст Марковъ сказав з сього приводу в думській комісії про кольонїзаційний рух: »Кирґізи — нащадки Чінґіз-Хана та Тамерлана; тому з ними треба так поводитись, як поводили ся з червоноскірними в Америцї.«

Далї Кирґізи рішучо виступили проти насильно накиненої їм урядом »гражданки« та домагали ся арабської азбуки. Так само виступили вони проти дотеперішних т. зв. аульних (то є селянських; аул = село) російсько-кирґізьких шкіл, які істнують лише з цїлю зросійщеня Кирґізів. Вони домагали ся шкіл з рідною викладовою мовою, в яких не нехтувала ся-б їх віра.

Треба зауважати, що по кирґізькому чимало Кирґізів є грамотних (мінїмум виносить коло 19 % — максімум навіть 62·6 %, напр. в актюбинськім повітї тургайської области).

З культурно-полїтичного становища кирґізьке житє є поки що в першій стадії діференціяції, яка саме відбуваєть ся на основі національно-релїґійній, або вірнїйше — релїґійно-національній.

Процес національного усвідомленя та самовизначеня Кирґізів є взагалї недавної дати. До тепер Кирґізи мали лише почутє племінної або родової спорідненості. На запитанє про національність відповідали звичайно: »ми дїти трьох орд«. [2]) Поки що кирґізьке духове житє витворюєть ся під впливом двох течій: вельми поширеної та дуже популярної панісламсько-туркофільської, якої характеристичним рисом є релїґійно-національна виключність, ідеалїзація всего самобутнього та подекуди ворожнеча до европеїзації. Друга течія, поки що ще вельми слаба — є противно европофільською та змагає до витвореня кирґізького культурно-національного житя в европейському дусї. Обі сї культурні течії подекуди вже визначились

---

[1]) Idem, 598.
[2]) Idem, 591.

і з полїтичного боку: перша — як національно-релїґійна партія, на зразок татарської, друга — о скільки скристалїзуєть ся, мати-ме за взір відому російську конституційно-демократичну партію. [1])

В перших двох Думах, як ми вже бачили, кірґізькі посли належали до мусулманської фракції. В останніх двох не мали анї одного свого посла, бо знаною виборчою реформою закону до Думи (з р. 1907) були взагалї позбавлені власного представництва в російськім парлямент ї.

Взагалї Кірґізи духово відроджують ся під могутним впливом культурного татарського житя та національних змагань. Чи вони і з національного становища згодом потатарщать ся, покищо передвчасно казати. Є фактом, що саме останними роками серед Кірґізів почав ся власний національно-відродний рух, який при їх немалім числї та при повільнім відокремленю в мусулманському рухови національного чинника в самостійну творчу силу — має певні позитивні перспективи поступового розвитку. Кірґізи поки що мають дуже нечисленну власну інтелїґенцію. Знаючи, що в справі народного відродженя національно-свідома інтелїґенція є фактично одним з головних будівничих та відчуваючи її брак у себе, Кірґізи останними роками (1913) почали домагати ся від російського уряду дозволу на кірґізьку ґімназію, яка мала-би підготовити перші кадри кірґізьких народно-просвітних дїячів. Чи справа ся буде полагоджена прихильно для Кірґізів — ще не знати.

---

[1]) Idem, 599.

Від Видавництва. Щоби не збільшувати занадто обєму сеї книжки й її ціни, останнїй роздїл працї Г. Бочковського під заг. „Війна і національна справа в Росії“ видамо осібно.

Видавництво „Полїтична Бібліотека“.

II. НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАНЄ. ФЕДЕРАЛІЗМ.

Е. РЕНАН — Що таке нація. Переклав М. Залізняк. Стор. 24. Ціна 20 сот.

К. КАВТСЬКИЙ — Національність і інтернаціональність. Стор. 57. Ціна 80 сот.

Х. ЖИТЛОВСЬКИЙ — Соціялізм і національне питанє. Стор. 72. Ціна 1 кор. 20 сот.

Ж. ЖОРЕС — Батьківщина і робітництво. Стор. 72. Ціна 2 кор.

Е. ПЕРНЕРСТОРФЕР — Про новітний націоналізм. Переклад з німецького за дозволом автора. Стор 16. Ціна 10 сот.

К. РЕННЕР — Нація, як правна ідея, й інтернаціонал. Переклад з німецького. Стор. 32. Ціна 50 сот.

К. РЕННЕР й О. ГАММЕР — Національна справа, інтернаціоналізм, імперіялізм і соціялізм. Переклад з німецького. Стор. 108. Ціна 1 кор. 50 сот.

К. КАВТСЬКИЙ — Національна держава, імперіялістична держава й союз держав. Переклад з німецького з додатком: Д. Сметанка — Соціялізм, завойовницька політика, патріотизм і націоналізм. Стор. 96. Ціна 1 кор. 50 сот.

К. РЕННЕР — Проблеми Сходу (Національне питанє в Австрії, Росії й Туреччині). Стор. 48. Ціна 40 сот.

М. БОРИСОВ — Соціялізм і питанє про національну автономію. Переклад з російського. Стор. 44. Ціна 60 сот.

Л КУЛЬЧИЦЬКИЙ — Федералізм і соціялістична політика. Переклад з польського за дозволом автора. Стор. 44. Ціна 40 сот.

М. ЗАЛІЗНЯК — Головні федерації сучасного світа (Німеччина, Швайцарія, Злучені Держави). В додатку — Б. Корф — Державний устрій Канади. Стор. 240. Ціна 3 кор.

III. ВСЕСВІТНА ІСТОРІЯ.

*** М. ДРАГОМАНІВ — Старі хартії вільности. Стор. 82. Ціна 1 кор. 60 сот.**

*** В. РЮМИНСЬКИЙ — Повстанє селян в Англії. Переклав М. Залізняк. Стор. 28. Ціна 30 сот.**

*** М. ЗАЛІЗНЯК — Король та народ (Оповіданє про англійську революцію 1649 р.). Стор. 16. Ціна 6 сот.**

*** М. ЗАЛІЗНЯК — Велика селянська війна 1525 року (З історії німецьких селян). Стор. 16. Ціна 6 сот.**

*** М. ЗАЛІЗНЯК — Як французькі селяни собі землю добували. Стор. 16. Ціна 6 сот.**

М. ЗАЛІЗНЯК — Велика французька революція. Книжка перша. Стор. 276. Ціна 3 кор 20 сот.

А. ОЛЯР — Від монархії до республики. Переклав М. Залізняк. Стор. 64. Ціна 40 сот.

М. КАРЄЄВ — Умовний рух в Европі в другій половині XIX ст. В перекладі і з передмовою М. Залізняка. Стор. 146. Ціна 2 кор.

IV. СУСПІЛЬНА ЕКОНОМІЯ.

*** А. БАХ — Економічні нариси. Частини I—III. Друге українське виданє. Переклад М. Залізняка. Стор. 194. Ціна 3 кор.**

*** А. БАХ — Цар-Голод. Друге українське виданє. Переклад М. Залізняка. Стор. 74. Ціна 1 кор.**

*** І. КУЛІШЕР — Наука про народне господарство. Книга перша. Наука про продукцію. Переклав М. Залізняк. Стор. 136. Ціна 1 кор.**

*** І. КУЛІШЕР — Наука про народне господарство. Книга друга. Наука про обмін. Переклав М. Залізняк. Стор. 112. Ціна 1 кор.**

*** І. КУЛІШЕР — Наука про народне господарство. Книга третя. Наука про розділ і споживанє. Переклав М. Залізняк. Стор. 120. Ціна 1 кор.**

К. БІХЕР — Повстанє народнього господарства. Переклав М. Залїзняк. Стор. 144. Ціна 1 кор. 60 сот.

Н. БИХОВСЬКИЙ — Межі капіталїзму в сїльському господарстві. Переклав М. Залїзняк. Стор. 144. Ціна 1 кор.

А. ЧУПРОВ — Кооперація в сїльському господарстві. Переклав М. Залїзняк. Стор. 54. Ціна 40 сот.

*С. ДІКШТАЙН — Хто з чого живе. Стор. 28. Ціна 20 сот.

*Др. О. НАЗАРУК — Що се є суспільні кляси, боротьба кляс, буржу, азія, пролетаріят, капіталїзм і орґанїзація. Стор. 32. Ціна 30 сот.

*Чи є тепер панщина? Стор. 36. Ціна 30 сот.

*Боротьба за землю і волю в Росії. Стор. 52. Ціна 80 сот.

*ДИКИЙ — Які мають бути земельні порядки в Росії. Переклад з російського. Стор. 44. Ціна 30 сот.

М. ЗАЛЇЗНЯК — Велика індустрія на полудневій Україні. Стор. 18 Ціна 40 сот.

Е. ДІРКГАЙМ — Соціольоґія й соціяльні науки. Переклад з французького М. Залїзняка. Стор. 16. Ціна 20 сот.

Ф. ЛЯСАЛЬ — Програма робітників. Стор. 62. Ціна 50 сот.

Ф. ЛЯСАЛЬ — Про суть конституції. Стор. 44. Ціна 40 сот.

*ДИКИЙ — Самодержавство й народоправство. Стор. 52. Ціна 30 сот.

*Ф. ВОЛХОВСЬКИЙ — Як мужик став довжником у всїх. Стор. 32. Ціна 20 сот.

*Ф. ВОЛХОВСЬКИЙ — Казка про неправедного царя. Стор. 42. Ціна 40 сот.

*Ф. ВОЛХОВСЬКИЙ — Казка про салдатську душу. Друге українське видане. Стор. 16. Ціна 10 сот.

V. ФІЛЬОЗОФІЯ.

В. ВІНДЕЛЬБАНД — Історія нової фільозофії. Переклад з нїмецького М. Залїзняка. Стор. 242. Ціна 2 кор. 50 сот.

М. ЗАЛЇЗНЯК — Фільозофія історії Ґ. Рікерта. Стор. 50. Ціна 1 кор.

Р. ВІППЕР — Теорія історичного пізнаня. Переклад М. Залїзняка. Стор. 22. Ціна 30 сот.

І. МОНО — Метод в історії. Переклад з французького М. Залїзняка. Стор. 28. Ціна 40 сот.

VI. РЕЛЇҐІЯ.

*Н. АНДРЕЄВ — Початки релїґії. Переклад Залїзняка. Друге українське видане. Стор. 48. Ціна 60 сот.

*М. ДРАҐОМАНІВ — Оповіданя про заздрих богів. Стор. 42. Ціна 30 сот.

*М. ДРАҐОМАНІВ — Рай і поступ. Стор. 74. Ціна 1 кор. 20 сот.

*М. ДРАҐОМАНІВ — Віра і громадські справи. Стор. 16. Ціна 10 сот.

*В. ШВАЧКА — Чому позичали віру. Стор. 20. Ціна 20 сот.

В НЇМЕЦЬКІЙ МОВІ ВИЙШЛИ:

G. RUCZKA — Die russischen Sozialisten und der gegenwärtige Krieg. S. 80. Preis K 1.20.

G. RUCZKA — Die französischen Sozialisten und der Krieg. S. 16. Preis 30 h.

Катальоґ з докладним поданем змісту кождої книжки може одержати кождий безплатно в Книгарнї Наукового Товариства ім. Шевченка, Львів, Ринок, ч. 10.